

Medborgarskapets gestaltningar

Insatser i och utanför föreningslivet

Eva Jeppsson Grassman och Lars Svedberg

De frågor som vi vill ge en kritisk granskning och diskutera i detta kapitel kan sammanfattas på följande vis: Har medborgarnas engagemang i föreningslivet förändrats, till omfattning och karaktär, under 1990-talet? Vilka uttrycksformer i och vid sidan om föreningslivet tar sig medborgarskapet på tröskeln till år 2000? Hur kan man förstå dessa former? Vad betyder de uttryck för medborgarskap som vi kartlagt och vad säger de om tillståndet i Sverige när det gäller ”medborgerlighet”? Syftet är att diskutera medborgarskapet såsom det kommer till uttryck genom deltagande och frivilligt arbete i föreningslivet. Med stöd av resultat från en bred befolkningsundersökning diskuterar vi också några andra former av medborgardeltagande – utanför det traditionella föreningslivet, såsom informella insatser i närmiljön, deltagande i informella nätverk och tillfälliga sammanslutningar.

Medborgarskap är ett begrepp som kommit att ges en allt vidare tolkning och investerats med olika betydelser – som går långt utöver den innebörd som har att göra med individens förhållande till staten uttryckt i formaliserade rättigheter och skyldigheter (för en problematiserande genomgång, se Janoski, 1998; Rees, 1996). Medborgarskapet i en vidare tolkning inkluderar ett antal olika roller och identiteter som individen har i förhållande till samhället, inte minst i det som betecknas som det *civila samhället*. Aktivt medborgarskap kan sålunda ta sig ett antal olika uttryck och gestaltningar. Det har blivit allt vanligare att här också inkludera socialt inriktat medborgarengagemang, något som också varit betydelsefullt för vår befolkningsundersökning. Föreningsliv, grannskap och andra delar av lokalsamhället är arenor där aktivt medborgarskap kan utövas och förverkligas. De innebär som medborgarskapsbegreppet till-

skrivs tycks emellertid i viss utsträckning tidsbundna – både som uttryck för konkreta samhällsförändringar och för ideologiskt relaterade diskursförskjutningar.

Sverige har en stark föreningstradition. Detta har forskning under de senaste åren gett talande bevis för (Häll, 1997; SOU 1993:82). Internationella studier som genomförts under 1990-talet (se till exempel Jeppsson Grassman & Svedberg, 1995; Lundström & Wijkström, 1997) har bekräftat bilden av ”Föreningssverige”. Med sina omkring 200 000 föreningar i en befolkning på 8.8 miljoner invånare och sina drygt 3 föreningsmedlemskap per capita framstår Sverige vid en internationell jämförelse som mer föreningstät än flertalet andra länder. Den svenska folkrörelsetraditionen, som ju utgör en av den svenska självförståelsens stoltare komponenter, har i internationell belysning också faktiskt visat sig vara unik till sin karaktär (se till exempel Salamon & Anheier, 1997). Ett utmärkande drag för folkrörelser och det svenska föreningslivet är att dess verksamheter i mycket stor utsträckning bygger på medlemsinflytande och ideella insatser.

Perspektiv på medborgaraktivitet i föreningslivet

Människors engagemang i föreningslivet har av tradition setts som ett grundläggande inslag i och en förutsättning för en fungerande demokrati i Sverige. Dess betydelse har uppfattats vara av ett direkt slag. Via föreningslivets medierande funktion får individen en kanal för att utöva politiskt medborgarskap. Samtidigt är föreningslivet en ”demokratiskola” där demokratiska värderingar och arbetssätt lärs in och reproduceras, något som kommer demokratin i sin helhet till nytta (SOU 1987:33).¹ Inflytande- och demokratiaspekterna har sålunda framför allt betonats när betydelsen av föreningsliv lyfts fram. Det är också de politiskt inriktade föreningarna som oftast stått i fokus för intresset. Föreningsengagemang och rätten till föreningsdeltagande har i Sverige av tradition ofta uppfattats och beskrivits som *resurser* genom vilka individen kan påverka sin egen och andras situation och den demokratiska processen. Dessa medborgerliga resurser är ojämnt fördelade bland människor i samhället och de tycks därigenom få olika möjligheter att delta i påverkansprocessen. Resursperspektivet har tillämpats av Statistiska Centralbyråns mätningar av Levnadsförhållanden (till exempel 1997) och i Medborgarundersökningen 1987 för Maktutredningen (Petersson,

Westholm & Blomberg, 1989). Detta synsätt diskuteras också i Jeppsson Grassman (1993). De resultat som diskuteras längre fram i detta kapitel ger oss anledning att ställa frågor utifrån ett resursperspektiv: har skillnaderna mellan olika grupper när det gäller medborgarengagemang i föreningslivet ökat eller minskat under 1990-talet, är en sådan fråga.

Medborgarengagemang kan såväl generera som vara uttryck för *socialt kapital*, enligt synsätt som olika författare, med något varierande utgångspunkter utvecklat. Föreningslivet ger individen möjlighet att delta och vara med att bygga upp nätverk vilka, beroende på karaktär och innehåll, kan komma att utgöra ett slags kapital av relationer. Socialt kapital skapas när relationer mellan individer får en sådan karaktär att handlingskraft och agerande underlättas. Detta hävdar Coleman (1994) som även ser det sociala kapitalet som ett relationskapital vilket enskilda individer kan ha större eller mindre tillgång till (se också Bourdieu, 1980, som för ett likartat resonemang).

Ett något annorlunda sätt att använda socialt kapital som metafor tillämpas av Putnam (1993) när han belyser föreningslivets betydelse för demokratin. I sin numera berömda bok om politik och medborgerlighet i Italien analyserar han varför vissa italienska regioner tycks utveckla mer effektivt näringsliv och välfungerande lokal demokrati än andra, efter en decentraliseringsreform. Han fann att det var det sociala kapitalet och den varierande tillgången på detta som hade central betydelse, liksom den medborgaranda som ett starkt socialt kapital tog sig uttryck i. Hur skapas detta? Avgörande för utvecklandet av ett starkt socialt kapital, hävdar Putnam, är tillgången på ett tätt och vitalt föreningsliv. Genom detta uppstår ett sammanhållande kitt i form av starka sociala normer om förtroende och ömsesidighet vilket möjliggör samarbete och vidmakthållande av ett slags grundläggande social tillit. Det är inte föreningsaktivitetens brobyggande betydelse eller dess betydelse som direkt demokratiskola som ställs i förgrunden. Föreningslivets betydelse för demokratin blir med detta synsätt av mer indirekt karaktär. Föreningens inriktning och målsättning blir av underordnad betydelse. Inget föreningsengagemang blir viktigare för demokratin än något annat: deltagande i sångkörer, frimärksklubbar eller studiecirkel blir lika viktiga arenor för att skapa medborgaranda och socialt kapital som mer politiskt inriktade föreningstyper, med detta synsätt. Medborgarskapet kan få ta sig en brokig mångfald av gestaltningar och kan ändå vara lika betydelsefullt. Men den medborgaranda som genereras, hävdar Putnam, kommer hela samhällets

demokrati till del. Bidrar verkligen allt föreningsdeltagande på detta sätt? Det är en fråga som det finns anledning att kritiskt studera, vilket till exempel Wijkström (1998) gjort. Gundelach & Torpe (1997) argumenterar i en klargörande analys för betydelsen av att göra en distinktion mellan föreningsdeltagande och demokratisk integration, mellan socialt kapital och politiskt kapital.

Medborgarskapet handlar också om *tillhörighet* – om vem som tillhör och inte tillhör och om hur rättigheter och skyldigheter är fördelade i samhället (Bulmer & Rees, 1996). Tillhörighetsaspekten har under det senaste decenniet tydligt betonats i Sverige i takt med att samhället blivit mångkulturellt. Integrationsbegreppet har fått ny aktualitet. Kring föreningslivets potential för integration av grupper och individer med varierande kulturella och sociala villkor och bakgrund har starka förhoppningar knutits. Dessa har kommit till uttryck i officiella dokument (SOU 1996:55). De antaganden som dessa förhoppningar bygger på har dock också problematiserats av ett flertal forskare (Forssell, 1999; Taylor, 1994) som bland annat pekat på de komplikationer som föreningsdeltagande som uttryck för särintressen och sär tillhörighet medför. Som en hörnsten i tillhörighetsskapandet ses dock det frivilliga engagemanget. Genom aktivt medborgarskap deltar individen inte bara för sin egen skull utan kan också vara med och skapa tillhörighet för andra.

Om föreningsdeltagande i allmänhet i många fall beskrivits utifrån ett resursperspektiv och med anknytning till medborgarskapets rättigheter i vårt land, så har ideellt föreningsarbete mer specifikt oftare beskrivits från ett förpliktelseperspektiv. Detta gäller på ett särskilt tydligt sätt för den offentliga diskursen under 1990-talet i Sverige. Den frivilliga insatsen har fått moraliska inslag. Kunskapsintresset kommer vid denna tidpunkt också att knyta an till en anglosaxisk tradition för forskning om frivillig verksamhet.² Deltagande i föreningslivet må ge resurser eller ses som uttryck för resurser till handling och inflytande. Icke desto mindre krävs att den som är frivilligt aktiv ger av sin tid, oavlönat, inte bara för sin egen skull utan även för andras skull. Kanske är det just därför följdriktigt att intresset för att studera det frivilliga medborgarengagemangets *motiv* ökat påtagligt i Norden under de senaste åren (se exempelvis Habermann, 1999; Jeppsson Grassman, 1997). Plikten att vara engagerad medborgare i föreningslivet har från olika håll tydligare artikerats.

Informella insatser som en del av medborgarskapet

I Sverige har man av tradition varken beaktat eller betraktat informella insatser ur ett medborgarskapsperspektiv. Det har gällt insatser både inom och utom familjen. Under de senaste decennierna har emellertid de här slagen av aktiviteter kommit att bli alltmer uppmärksammade i anslutning till diskussioner om det utvidgade medborgarskapet.

Ett sätt att försöka dela upp olika slag av arbete/insatser har varit att göra en indelning i olika grundtyper. Ett vanligt tillvägagångssätt är då att skilja ut informella insatser från förvärvsarbete mot ersättning, hushållsarbete och organiserat frivilligarbete (se till exempel Tilly & Tilly, 1994). De informella insatserna kan i stor utsträckning antas ta sin startpunkt och genereras på delvis andra sociala arenor, utformas under andra premisser och till dels ha andra målsättningar än organiserade frivilliginsatser. När det gäller informella insatser brukar man, ännu tydligare än beträffande frivilliga föreningsinsatser, peka på förpliktelsers grundläggande betydelse, liksom att givare och mottagare ofta har en stabil relation med en specifik historia (se till exempel Wilson & Musick, 1997; Szebehely, 1994; Lingsom, 1998). Naturligtvis finns det också likheter med andra typer av verksamheter, inte minst hushållsarbete i det egna hemmet. Busch Zetterberg (1996) presenterar emellertid empiriska data som styrker vikten av att betona de grundläggande principiella skillnader som verkar föreligga mellan till exempel organiserade frivilliginsatser och informella insatser. Vi ser det som olika sätt för medborgarna att uttrycka sig och utgår från att de typer av aktivitet som vi benämner informella insatser i icke ringa utsträckning har andra utgångspunkter och mål samt genererar ett annat slags socialt kapital än organiserade frivilliginsatser. Det är vidare en principiellt viktig skillnad mellan informella insatser som görs utanför det egna hemmet och sådana som görs för någon man bor tillsammans med. Vi utgår också från att informella insatser varken är utbytbara eller jämförbara i någon enkel mening med andra aktiviteter.

Det finns lite kunskaper om den svenska befolkningens informella insatser, inte minst på övergripande empirisk nivå (se dock Johansson 1991). Vi ställde också några frågor i vår egen befolkningsstudie från 1992. Huvuddelen av den kunskap som ändå finns har tagit sin utgångspunkt i ett mottagarperspektiv och inte i ett givarperspektiv (se till exempel Daatland (red.), 1998; Szebehely, 1998). Statistiska Centralbyrån (1992) har dock i en

tidsanvändningstudie tangerat området och Busch Zetterberg (1995) tar relativt ingående upp den här typen av frågeställningar. Sistnämnde författare visar, liksom vår egen studie av denna fråga (Jeppsson Grassman, 1993) att befolkningens informella insatser är omfattande.

I den samtida diskussionen om medborgarskapet har familjens roll liksom insatser i det egna hushållet länge haft en undanskynd plats (se till exempel Rees, 1996). Under de senaste årtiondena har emellertid en omfattande internationell feministisk forskning och forskning utifrån könsperspektiv kommit att intressera sig för dessa frågor. Vidare pekar ny forskning mot att familjerelationer fortsätter att ha stor betydelse i våra typer av samhällen. Samtidigt tycks inte längre centrala begrepp som ansvar, förpliktelser och rättigheter ha några självklara eller absoluta innebörder, varken för givare eller mottagare av informella insatser i västvärldens länder (se till exempel Finch 1996). I diskussionen om socialt kapital har däremot den inledningsvis citerade Coleman (a.a.) betonat familjens roll för att skapa sådant kapital.

I en aktuell genomgång av *anhörigas* betingelser i Sverige – specifikt anhöriga till äldre – konstaterar Genell Andrén & Johansson (1998) att kunskapen om anhöriginnsatser totalt sett är mycket liten och att den tar sin utgångspunkt i mottagarens situation och inte i givarens. Genell Andrén & Johansson konstaterar också att den begränsade diskussion som förekommit om anhöriginnsatser i huvudsak utgått från den offentliga vårdens och omsorgens premisser.

Svensken som medborgare – en ständig källa till bekymmer

Redan under 1980-talet varnade forskarna för att de traditionella formerna för medborgarengagemang var på tillbakagång (Engberg, 1986; SOU 1990:49). Mycket tyder också på att under de senaste 20 åren har politiska partier och traditionella folkrörelser fått allt svårare att behålla legitimitet bland medborgarna (se Bäck & Möller, 1997; Montin, 1998). Man har i stället pekat på tendenser som visar att medborgarna väljer mindre förpliktande former för deltagande eller ”nya uttrycksformer” för deltagande (Petersson et al, 1998).

Det sammanfattande intrycket är att sedan 1980-talet och i ännu högra grad under hela 1990-talet har det offentliga samtalet i hög grad präglats av oro och bekymmer för svenskarnas vikande direkta politiska engagemang, *minskande* medborgaraktivitet, eller ett

engagemang som tar sig *fel uttryck*. Konsekvensen av denna minskning för demokrati, det civila samhällets vitalitet, ”det lilla samhällets” omsorgspotential och för samhällets förmåga till integration har diskuterats i pågående liksom uppblussande diskussioner över decenniet.

I denna bekymrade anda kom under 1990-talets början föreningarna och deras verksamheter att lyftas fram, när de – för svenskt vidkommande – artikulerades från helt nya perspektiv och med nya ideologiska förtecken. Intresset utvecklade sig i internationell riktning mot fokus på välfärdsfrågor. Detta innebar bland annat att föreningarnas – frivilligorganisationernas – potentiella förmåga till serviceproduktion efterfrågades, inte minst med förväntningar på deras möjligheter att mobilisera till oavlönat arbete. Medborgarskapets förpliktelser när det gäller hjälp och omsorg kom på ett helt annat sätt än tidigare i fokus i denna diskurs och det skedde en ideologisk förskjutning från ”aktivt medlemskap” till ”frivilligt arbete” – det oavlönade engagemanget i allmänhet och det sociala frivilligarbetet i synnerhet. Medborgarens kapacitet för och plikt att bidra och ge välfärdsresurser kom i fokus. Målet var ett mer omhändertagande civilt samhälle. ”Välfärdssamhällets kris”, med krav på offentliga nedskärningar, ett nyliberalt klimat med intensifierad kritik av den svenska välfärdsstaten och vissa kulturkonservativa inslag i samhällsdebatten, utgjorde en bakgrund till denna samhällssituation. Det antogs bland annat att ett väl utbyggt välfärdssamhälle av skandinavisk modell skulle tendera att förkväva det civila samhället (Zetterberg, 1995; Zetterberg & Ljungberg, 1997).

Frivilligt arbete lyftes fram i debatten och behovet av det påtalades på ett sådant sätt att man kunde förledas att tro att det var något för vår kultur nytt och främmande. Kontinuiteten bakåt till föreställningarna om folkrörelseengagemang och aktivt medlemskap tycktes bruten. När hjälpaspekten av medborgarengagemanget betonades tycktes det finnas fog för att utgå ifrån att de svenska medborgarna, passiviserade av sitt välfärdssamhälle, i mycket liten utsträckning var engagerade i frivilligt arbete.

År 1992 inledde vi ett stort forskningsprojekt om den frivilliga sektorns roll i Sverige. Inom ramen för projektet och just när diskussionen om det *sociala* frivilliga engagemanget var som livligast, genomförde vi, på ett riksrepresentativt urval av befolkningen, en undersökning av medborgarnas frivilliga insatser i föreningslivet (Jeppsson Grassman, 1993). Tvärtemot vad man hade kunnat förvänta sig utifrån den debatt som fördes, visade resultaten att frivilliga insatser i föreningslivet hade omfattande utbredning i

Sverige i 1990-talets början. Det sociala frivilligarbetet hade förvisso inte någon dominerande roll eller ens särskilt framträdande plats ibland medborgarnas frivilliga insatser, där frivilligt arbete i idrottsföreningar var den vanligaste formen för engagemang. Det var emellertid svårt att få undersökningens resultat att stämma med bilden av Sverige som ett land med dramatiskt minskande föreningsengagemang. Sverige föreföll inte ens särskilt "passiviserat" vid en internationell jämförelse. Deltagande i en komparativ studie omfattande 10 europeiska länder³ (Gaskin & Davis Smith, 1995; Jeppsson Grassman & Svedberg, 1995) visade att Sverige, tillsammans med Nederländerna, var de länder där frivilligt arbete var mest utbrett i befolkningen. Det sociala frivilligarbetet var dock vanligare i flertalet andra länder. Men missnöjet fortsatte. Utifrån ett synsätt som nu fått viss utbredning var det "fel" frivilligarbete som medborgarna engagerade sig i. Det var inom den sociala sfären som det frivilliga arbetet var mest behövt, inte inom idrotten.

Missnöjet med medborgaren och det alltmer avtagande samhällsengagemanget har fortsatt under hela 1990-talet, nu åter med betoning på demokratiaspekterna och på det underskott i denna som blir konsekvensen av sviktande medborgarmedverkan. Oron formuleras även fortsättningsvis med moraliska förtecken. Svenskarna tycks allt mindre benägna att göra någonting själva. De ser sig mer som konsumenter än som politiska medaktörer. "Den svenska demokratitolkningen tenderar att urvattna medborgarskapets innebörd genom att reducera individens samhällsroll. Betoningen ligger på vad samhället kan göra för individen inte vad individen kan göra för samhället", konstaterar Demokratirådet vid Studieförbundet Näringsliv och Samhälle (SNS) i sin summering av utvecklingen av medborgarnas politiska deltagande under 1990-talet (Petersson et al, 1998, s. 17). Enligt deras mätningar fanns det all anledning till oro. I ett flertal avseenden visade det sig att medborgarnas politiska deltagande hade minskat eller stagnerat. Samma alarmerande situation finner rådet beträffande föreningslivet. "Aktivitetsnivån har gått ned på ett närmast skrämmande enhetligt sätt" (s. 67). En nedgång i formella medlemskap konstaterades, men denna befanns dock vara relativt måttlig. De stora förändringarna gällde i stället det aktiva föreningsdeltagandet och förtroendeuppdragen där man fann en relativ tillbakagång på ca 20 procent på 10 år. "Utvecklingen när det gäller föreningsengagemang överensstämmer med stagnationen och nedgången i politiskt deltagande, särskilt inom de politiska partierna", konstaterades i rapporten. "Den lilla grupp som bär upp organisationslivet har blivit ännu mindre. Nedgången aktualiserar

frågan om var den nedre gräns går för det folkrörelseideal som bygger på att många medborgare frivilligt engagerar sig i organisatorisk samverkan. Föreningsverige börjar knaka i fogarna... Erosionen av det sociala kapitalet kan få oanade konsekvenser” (s. 68).

En ny befolkningsstudie

1998 genomförde vi en ny undersökning av medborgarnas frivilliga aktiviteter. Det är på resultaten från denna undersökning som diskussionen i det här kapitlet baserar sig. Undersökningen omfattar även studier av medborgarnas informella insatser utanför föreningslivet och insatser för någon i det egna hemmet som är sjuk, handikappad eller gammal. Dessutom har vi kartlagt förekomsten av informella nätverk.

Navet i undersökningen utgörs av en uppföljning av 1992-års undersökning och den bygger på samma frågor som de som ingick i den första undersökningen. Det sammantagna intrycket från utvecklingen av frivilligt arbete över 1990-talet, baserat på resultaten från de två mätillfällena, är att det är fråga om i huvudsak *stabila mönster* när det gäller omfattningen och inriktningen på medborgarnas frivilliga engagemang. De förändringar som vi iakttar är ganska marginella. Resultaten diskuteras utförligare i kommande avsnitt. Den bild av svenskt medborgarengagemang i föreningslivet som dessa resultat ger tycks gå stick i stäv med den bild av utvecklingen i svenskt föreningsengagemang som författarna till den refererade SNS-rapporten målar upp. Sannolikt beror olikheterna både på det sätt på vilket medborgarengagemanget mätts och tidpunkterna för datainsamlingen i respektive undersökning. Men olikheterna beror nog också på olika synsätt beträffande de fenomen som ska kartläggas och på vad det är för slags medborgarengagemang som vi vill få fatt i.

Bred ansats

Utgångspunkten för vår studie har varit att avstå från att göra normativa bestämningar av vad som ska räknas som ”bra” frivilligarbete (för demokratin, som social hjälpinsats, etc.) och som ”mindre bra”. Med pragmatisk ansats har vi i stället försökt fånga upp allt frivilligarbete som utförs i föreningslivet utifrån tanken att det kan ses som olika uttryck för gestaltningar av medborgarskap – låt vara av mycket varierande karaktär och med varierande konsekvenser. Att

frivilligt arbete fyller olika funktioner för individer har våra tidigare studier visat (Jeppsson Grassman, 1997). Individer kan också ha olika slags anknytning till föreningslivet. Kanske är de skillnader i resultat som vi konstaterat jämfört med andra studier också illustrationer till att föreningslivet faktiskt har förändras. Ideellt föreningsengagemang låter sig endast delvis fångas upp i en formaliserad kategori såsom "förtroendeuppdrag", vilken ofta används (se Häll, 1997; Petersson et al, 1998), utan tar sig delvis andra, mindre strukturerade former. Föreningslivet kanske inte bara är en "omistlig demokratskola" för medborgarna utan också ett "mångtydigt mellanrum" i samhället – mellan stat, marknad och familj – där individen gestaltar medborgarskapet på många olika sätt och där förändringar sker (Amnå, 1995). Ett syfte med studien var att kartlägga dessa olika former.

Sålunda har vi, i våra undersökningar 1992 och 1998, inte använt den i detta sammanhang gängse folkrörelseansatsen, där den intervjuade i tre steg tillfrågas om medlemskap, aktivt deltagande respektive förtroendeuppdrag i en föreningstyp. Vi har i stället utgått *direkt* från det frivilliga arbetet vilket i undersökningarna operationaliserades på följande vis:

Vi är intresserade av att kartlägga det som brukar kallas för frivilligt arbete, det vill säga sådant arbete och sådana insatser som utförts på frivillig grund, oavlönat (eller mot symbolisk arvode) och på fritiden. I vissa sammanhang kallas det för ideellt arbete. Det kan vara fråga om många olika slags insatser, till exempel hjälpinsatser, utbildning, styrelseuppdrag, kaffekokning, med mera.

Därefter fick intervjupersonerna svara på om de under de senaste 12 månaderna utfört sådant arbete inom någon eller några av de 32 föreningstyper som i tur och ordning presenterades för dem (se en uppställning av dessa i tabell 3). Dessa är i huvudsak desamma som förekommer i andra, motsvarande undersökningar (se Häll, 1994; Petersson et al, 1998). I en senare del av undersökningen frågade vi också om den intervjuade var medlem i den förening för vilken frivilliga insatser utfördes.

Undersökningarna baserade sig på ett representativt urval av befolkningen 16-74 år, både 1992 (1045 ip) och 1998 (1104 ip).⁴ Utöver detta, fick vi, vid undersökningen 1998, också möjlighet att inkludera äldre människor (75-84 år). Ett för hela riket genomsnittligt urval på 200 personer i dessa åldrar intervjuades.⁵ Om inget annat anges, avser tabellredovisningarna i texten åldersgruppen 16-74 år.

Den följande presentationen tar upp tre huvudtyper av medborgarengagemang och är disponerad på följande vis: Först kommer en beskrivning och analys av frivilliga insatser i föreningslivet, liksom av medborgarnas tillhörighet till informella nätverk. Därpå följer ett avsnitt om informella insatser utanför föreningslivet och utanför det egna hushållet. Till sist diskuteras insatser för någon i det egna hushållet. Detta innebär att vi låter socialt inriktat medborgarengagemang få ett avsevärt utrymme i vår analys. Kapitlet avslutas med en sammanfattande diskussion.

Medborgarengagemang i form av frivilligt arbete – mönster under 1990-talet

Befolkningens värdering av frivilligarbetets moraliska och demokratiskapande betydelse för samhället kan betraktas som en aspekt av samhällets sociala kapital. I den komparativa Eurovol-studien mättes attityder till frivilligarbetets roll och betydelse i samhället. Svenskarna utmärkte sig som ett av de folk som tydligast betonade det frivilliga arbetet som "självständig kraft" i samhället och dess moraliska och demokratiskapande dimensioner (Jeppsson Grassman & Svedberg, 1995). Samma attitydfrågor ställdes till svenska befolkningen i den befolkningsundersökning som genomfördes 1998. Svaren visar att befolkningens värdering av det frivilliga arbetets egenvärde, som moralisk förpliktelse och demokratiskapande kraft påtagligt förstärkts under 1990-talets senare del.⁶

Hur är det då med befolkningens faktiska frivilliga insatser? I detta första resultatavsnitt diskuteras det frivilliga arbetets utbredning och karaktär samt de förändringar som kan iakttas över 1990-talet. Detta gör vi genom att jämföra resultaten från 1992-års befolkningsundersökning med resultaten från den befolkningsundersökning som genomfördes i slutet av år 1998. De första och centrala frågorna blir: Hur *vanligt* är det med frivilligt arbete? Vilka *förändringar* kan iakttas?

Resultaten i tabell 1, som presenteras nedan, pekar mot två tydliga mönster: 1) det är en stor andel av befolkningen som utfört frivilliga insatser – 1998 såväl som 1992. 2) Det tycks härvidlag ha skett en liten förändring under 1990-talet och den pekar mot en liten ökning. Skillnaden är statistiskt signifikant.

Män är i större utsträckning frivilligt aktiva än kvinnor. Men det är intressant att notera att i huvudsak är det kvinnorna som står för den ökning som skett mellan mättillfällena.

Tabell 1. Det frivilliga arbetets omfattning år 1992 samt år 1998. Andel (%) som utfört frivilligt arbete. Totalt samt efter kön

	1992			1998		
	Totalt	Män	Kvinnor	Totalt	Män	Kvinnor
Frivilligt arbete	48	52	44	52	53	50
BAS	(1045)	(524)	(521)	(1104)	(568)	(536)

Åldersmönstret har i det stora hela likartat utseende 1998, jämfört med 1992. Det är vuxna, ”medelålders” människor som oftast är engagerade i frivilligt föreningsarbete. Det finns en tendens mot en något högre genomsnittlig ålder för den mesta aktiva gruppen 1998 jämfört med 1992. Då var det människor i åldrarna 30-44 år som i störst utsträckning var frivilligt aktiva. Nu är det bland människor i åldern 45-59 år som den frivilliga aktiviteten är mest utbredd. Det är i denna åldersgrupp och bland de som är äldre som ökningen framför allt skett. Delvis har vi sannolikt att göra med ett kohortfenomen, det vill säga den åldersgrupp som var mest aktivt i början av 1990-talet har nu blivit sex år äldre. I åldersgruppen 16-29 år kan en svag ökning konstateras som dock inte är statistiskt signifikant.

Andra indikatorer på omfattningen i det frivilliga engagemanget är hur många timmar som medborgarna i genomsnitt ägnar sig åt frivilligarbete, liksom hur många föreningstyper de gör insatser för. Även här tyder resultaten på stabilitet: medborgarna utförde ungefär sex timmars frivilligarbete per månad, 1992 såväl som 1998, beräknat på hela befolkningen. Med enbart de frivilligt aktiva som bas, innebär det ett genomsnitt på ca 12 timmar per månad. Det är ungefär samma genomsnittliga siffra som uppmättes 1992. Antalet föreningar som de frivilligt aktiva utförde insatser för hade ökat något – från 1.7 i genomsnitt till 1.8 vid mätningen 1998.

Kan det då vara rimligt att tro att hälften av svenska befolkningen utför någon frivilliginsats i föreningslivet?⁷ Vi blev överraskade över de höga siffrorna 1992 och en viss förvåning kvarstår även över de senaste resultaten. Detta trots att vi mellan de två mätningarna, såsom påpekats, också haft möjlighet att belysa frågan i en komparativ studie i vilken Sverige, vid jämförelse med nio andra europeiska länder, framstod som ett land med mycket omfattande frivilligarbete (Gaskin & Davis Smith, 1995; Jeppsson Grassman & Svedberg, 1995). Levnadsnivåundersökningar och SNS medborgarundersökning, som fokuserar förtroendeuppdrag när de mäter

medborgarengagemang, redovisar betydlig lägre nivåer (se Häll, 1997; Petersson et al, 1998). Såsom redan kommenterats, torde vår ansats dels ha en betydligt mer omfattande träffyta, dels kunna fånga upp ”gränshenomen”, mer lösliga engagemang och kopplingar till föreningslivet än vad den traditionella folkrörelseansatsen gör, där medlemskap, aktivt deltagande och förtroendeuppdrag, i nämnd ordning förväntas vara nära kopplade till varandra. Av befolkningen hade enligt Häll (1997) 29 procent ”förtroendeuppdrag i föreningslivet”. Detta kan jämföras med att vi i vår undersökning 1998 fann att ca 25 procent hade styrelseuppdrag i någon förening. Med vår ansats blir styrelseuppdraget bara en av flera olika typer av frivilliga insatser som genomförs i föreningslivet.⁸

Kanske är de olika ansatserna i undersökningar om föreningsengagemang inte bara en förklaring till olika resultat i omfattning på detta engagemang utan också en förklaring till olikheterna i de iakttagna förändringsmönstren. Vi ser en liten ökning i engagemanget, medan exempelvis Petersson et al (1998) rapporterar en minskning av medlemskap, deltagande och förtroendeuppdrag i föreningar. En intressant fråga för vår undersökning blev sålunda om de traditionella folkrörelseinspirerade *formerna för frivilligt arbete* också minskar allmänt sett i föreningslivet, till förmån för nya former för engagemang? Vi finner inte stöd i vår undersökning för att några betydande förändringar skett på det här området. Den internationella jämförelsen visade, vidare, att det var en exceptionellt hög andel av de svenska frivilligt aktiva som också var medlemmar i den förening där de gjorde sin mest omfattande insats – så mycket som 85 procent.⁹ Denna siffra har inte sjunkit under 1990-talet, visar resultaten från den nu genomförda undersökningen, vilket pekar mot att det fortfarande finns en stark koppling mellan medlemskap och frivillig insats – det vill säga det traditionella ”folkrörelsesättet”.

Kanske ökar icke desto mindre några mindre traditionella insatstyper när det gäller frivilligt arbete? Om så är fallet bör detta bättre fångas upp med vår breda ansats än med en mer traditionell ansats. Låt oss titta på vad människor gör i föreningslivet – vad består de frivilliga insatserna av? Vilka förändringar kan man iakttä?

Tabell 2. Den frivilliga insatsens karaktär 1992 och 1998. Andel (%) som ägnat sig åt olika typer av insatser

	1992	1998
Utbildning eller ledarskap	24	21
Styrelseuppdrag/ adm ¹⁰	58	56
Info/opinionsbild.	14	15
Penninginsamling	26	20
Direkta hjälpinsatser	12	12
Andra insatser	3	16
BAS	(501)	(578)

I tabellen redovisas fördelningen av insatser i den föreningstyp som respondenten ägnat *mest tid*. Tabellen visar att traditionella typer av föreningsinsatser såsom styrelseuppdrag och administration, informations/opinionsarbete och utbildning/ ledarskap är ungefär lika vanliga 1998 som 1992. Samma sak gäller för hjälpinsatser. Andelen som samlar in pengar förefaller ha minskat något. Andelen som uppger att de gör "andra insatser" av oklassificerat slag har, å andra sidan, ökat från 3 procent till 16 procent¹¹. Svaren i denna kategori, som redovisades in extenso, visar att en del av dem vid närmare påseende går att hänföra till övriga svars-kategorier. Men det finns också en del svar som bildar ett mönster av den icke-traditionella typ som tidigare antytts – det handlar om föga formaliserade insatsformer: skjutsning av barn eller pensionärer, att arrangera underhållning, tvätta kläder åt ishockeylag, etc., och tillfälligt frivilligarbete som går att karaktärisera som *insatser i det formaliserade föreningslivets utkanter*. Man bör sannolikt vara försiktig med slutsatser från dessa iakttagelser. Men denna ökning kan ändå vara ett spår att följa upp för att förstå förändringsmönster i föreningslivet.

Engagemang och föreningstyp

Vilka föreningstyper är det som samlar flest frivilliga vid slutet av 1990-talet? Har inriktningen härvidlag förändrats under de gångna sex åren? Frågan var identiskt formulerad när den ställdes 1992. Svaren gav sålunda ett underlag för att utröna inom vilka delar av föreningslivet som frivilliga insatser utförs och vilka förändringar som skett. Det är dock viktigt att notera att rörelser mellan olika föreningar inom en och samma *organisationstyp* kan ha förekommit. Detta kan vi inte säga någonting om utifrån våra data.

Tabell 3. Andel (%) som utfört frivilliga insatser inom olika organisationstyper 1992 samt 1998

Frivilliga insatser	1992	1998
1) Humanitär hjälporganisation	3	5
2) Föräldraförening	5	3
3) Handikapp/patientförening	2	2
4) Invandrarorganisation	1	1
5) Kvinnoorganisation	1	1
6) Pensionärsorganisation	1	2
7) Församling i Sv Kyrkan	2	4
8) Annan kyrka/kristet samfund	3	3
9) Annat religiöst samfund	0	0
10) Nykterhets/antidrogförening	1	1
11) Lokal sammanslutning för social fråga	1	1
12) Grupp för internationell fråga	1	1
13) Ordenssällskap	3	2
14) Frivilliga insatser inom offentlig sektor	2	2
15) Annan org. med hum/soc inriktning	0	1
16) Idrottsförening	16	19
17) Friluftsförening	3	3
18) Miljöorganisation	1	1
19) Kultur/musik/dans/teater	7	7
20) Annan hobbyförening	5	3
21) Fredsorganisation	0	0
22) Motororganisation	3	2
23) Förening för boende	5	6
24) Aktieägarförening	0	1
25) Frivillig försvarsorganisation	3	3
26) Konsumentkooperativ	0	1
27) Annat kooperativ	3	2
28) Lokal aktionsgrupp	1	1
29) Fackförening	6	6
30) Politiskt parti	2	3
31) Studentförening	1	2
32) Annan förening	0	4
BAS	(1045)	(1104)

Av tabell 3 framgår att 1998 liksom 1992 är de medborgare som utför frivilliga insatser verksamma inom ett brett spektrum av föreningstyper, olika både till mål och inriktning på verksamheten. Nu liksom i början av 1990-talet är det idrottsföreningarna som samlar flest frivilliga. Här finns även en liten tendens till ökning: från 16 procent till 19 procent av befolkningen i åldern 16-74 år som var

engagerade i en sådan föreningstyp. Både mäns och kvinnors frivilliga insatser inom idrotten har ökat, visar en fördjupad analys. Även i andra europeiska länder är idrottsföreningar en viktig arena för frivilligt engagemang, visar internationella jämförelser (Gaskin & Davis Smith, 1995; Davis Smith, 1998; Jeppsson Grassman & Svedberg, 1995). Men den har inte en lika framskjuten roll som i Sverige.

I övrigt är det värt att notera de små tendenserna till ökning bland de första 15 organisationstyperna – de vi, med en mycket vid definition kallat *socialt inriktade organisationer*. Föreningslivet allmänt sett kan sägas ha en social funktion. Vissa organisationstyper har emellertid en uttalad social målsättning för sin verksamhet eller delar av denna. De verkar för utsatta gruppers välfärd och för att lösa sociala problem. Man kan säga att de har en primär välfärdsinriktning (Blennerger, 1993). Vad som är ”socialt” i svenskt föreningsliv är dock oftast svårt att avgränsa. Organisationer enbart inriktade på att ge social service saknas nästan helt (Jeppsson Grassman & Svedberg, 1995). Detta taget i beaktande och med den vida definitionen för social inriktning som utgörs av de 15 första organisationstyperna, kunde vi vid mätningen 1992 konstatera att 20 procent av befolkningen gjort en frivillig insats inom minst en sådan organisation. 1998 hade motsvarande siffra ökat till 22 procent.¹² Andelen bland de frivilliga som ägnat *mest tid* åt socialt inriktad organisation hade stigit från 29 procent till 33 procent. Den detaljerade genomgången i tabell 3 visar att humanitära organisationer är en av de organisationstyper som ökat mest relativt sett, (statistiskt signifikant). Svenska kyrkans olika verksamheter har också dragit till sig ökat frivilligt medborgarengagemang under 1990-talet. Det är i huvudsak kvinnorna vi talar om. Det är de som står för ökningen i dessa organisationer. De lägger också dubbelt så ofta som männen ned *mest tid* som frivilliga inom socialt inriktade organisationer. Det är ett mönster som något förstärkts under 1990-talet. Mycket tyder sålunda på att det framför allt är just *bland kvinnorna* som det skett förändringar under 1990-talet. Efter idrotten är det de humanitära organisationerna som nu samlar flest frivilliga bland kvinnorna. Den sociala gestaltningen av medborgarskapet tycks ha fått en något mer framträdande plats i föreningslivet under 1990-talet och denna står kvinnorna för. Det svenska föreningslivets relativt ”manliga” framtoning håller eventuellt på att modifieras något.

Bland övriga organisationstyper (16-32) tycks exempelvis motorföreningar och hobbyföreningar ha tappat frivilliga. Petersson et al (1998) redovisar samma tendenser. Bland föreningstyper som

vunnit frivilliga finns exempelvis aktieägarföreningar och boendeföreningar. Det finns en uppfattning att frivilligt engagemang i aktionsgrupper och mer tillfälliga enfråge-sammanslutningar ökar och att detta skulle kunna vara ”en ny form” för deltagande. Det finns emellertid inget stöd för ett sådant mönster. Det är en slutsats man kan dra från vår undersökning. Samtidigt bör man vara medveten om att en sådan eventuell förändring inte heller låter sig fångas upp genom vår typ av undersökning särskilt väl. Resultaten från våra undersökningar visar att det var 1 procent som gjort *frivilliga insatser* i aktionsgrupper 1992 och samma andel av medborgarna var det 1998 (se tabell 3). Vi ställde emellertid också en särskild fråga i vår undersökning 1998 om man överhuvudtaget *deltagit* i aktionsgrupper och olika former för tillfälliga sammanslutningar (dvs. oavsett om man gjort frivilliga insatser eller ej i dessa). Svaren visade att 19 procent av medborgarna under året som föregick mättillfället deltagit i sådana sammanhang. Vanligast var det i den yngsta åldersgruppen – 16-24 år. När vi bad respondenterna bedöma om deras deltagande i denna typ av sammanslutningar ändrat sig under 1990-talet, visade dock en överväldigande majoritet av svaren att deltagandets omfattning inte förändrats.

Det frivilliga arbetets bestämningsfaktorer

Samtidigt som vi konstaterar att fler är frivilligt aktiva i dag än 1992, är det större skillnader mellan frivilligt aktiva och de som ej är aktiva. Med andra ord, framstår några av det frivilliga arbetets *bestämningsfaktorer* som mer tydligt framträdande nu än tidigare. För att få närmare grepp om vilka faktorer som, vid kontroll för andra förhållanden, ökar sannolikheten för att en person ska ägna sig åt frivilligt arbete, genomfördes i undersökningen 1992 en diskriminantanalys i vilken variabler inom följande områden inkluderades: *ålder, kön, socioekonomiska förhållanden, familjesituation, samt boendeförhållanden och ortstyp*. Dessutom prövades betydelsen av att individen utförde *informella insatser utanför föreningslivet*. Samma modell prövades i undersökningen 1998. I ett andra steg analyserades en något utökad modell, där ytterligare några variabler inkluderades: *invandrarbakgrund* samt en fråga om *föräldrarnas föreningsengagemang*.¹³ I tabell 4 redovisas endast förekomst av signifikanta samband.

Tabell 4. Bestämningfaktorer för deltagande i frivilligt arbete 1998. Totalt, för män, för kvinnor samt för gruppen 25-65 år

	Utbildning	Inkomst	Boendeort	Informella insatser	Fld:s engag.
Samtliga	***		*	*	*
Män	*	*			
Kvinnor	**		*	*	*
Pers. 25-65 år	***		*	**	

* = 0,01 ... p < 0,05

** = 0,001 ... p < 0,01

*** = p < 0,001

Vid mätningen 1992 framträdde både kön och ålder som i sig signifikanta förklaringsfaktorer till det frivilliga engagemanget. Så är inte fallet denna gång, vid kontroll för andra variabler och om man utgår från allt frivilligt arbete. Som vi sett har det skett en viss utjämning mellan män och kvinnor. Åldersmönstret – där de yngsta och de äldsta minst ofta är aktiva – finns fortfarande men blir inte signifikant i denna modell. Ser man emellertid enbart till de organisations typer som här definierats som icke socialt inriktade (16-32 i tabell 3) och där idrotten dominerar, är åldersmönstret mycket tydligt: det är de yngre grupperna, 16-40 år, som är mest frivilligt aktiva. En analys baserad enbart på frivilligt arbete inom socialt inriktade organisationer uppvisar också ett specifikt köns- och åldersmönster. Detta diskuteras i ett kommande avsnitt.

Resursmönstret är desto tydligare och visar sig här i *utbildningsfaktorn*: ju högre utbildning, desto större sannolikhet för att individen är frivilligt aktiv. Inget annat samband är så starkt. Detta mönster var mindre framträdande vid 1992-års mätning. Då fann vi ett – betydligt svagare – samband till socioekonomiska förhållanden, mer specifikt kopplat till individens fackliga tillhörighet (bland de som var i åldern 25-65 år). Det senare sambandet framträder inte, vid kontroll för andra variabler, i den nu genomförda analysen. Totalt sett, föreligger dock, om man ser till facklig tillhörighet, betydande skillnader. Det är dessutom främst bland medlemmar i SACO- förbund som en ökning av frivilligt aktiva skett. Precis som 1992 är utbildningsmönstret starkast för kvinnorna. För männen är även inkomsten en förklaringsfaktor som går i samma riktning: ju högre familjeinkomst desto oftare frivilligt aktiv.

Skillnaderna i utbildning och andra socioekonomiska förhållanden mellan frivilligt aktiva och övriga var ännu större i andra länder

än i Sverige, det visade den komparativa Eurovol-undersökningen (Gaskin & Davis Smith, 1995; Jeppsson Grassman & Svedberg, 1995). I Sverige förefaller dock betydelsen av utbildning ha förstärkts under 1990-talet, när det gäller frivilliga insatser i föreningslivet. En av flera förklaringar till dessa förhållanden kan ligga i att det ställs allt större krav på de frivilligas kompetens i föreningslivet. Den ”meritokratisering” av frivilligengagemanget som påtalats av utländska forskare (Gaskin & Davis Smith, 1995; Davis Smith, 1998) har sannolikt också betydelse för svenska förhållanden. Det krävs allt oftare särskild kompetens för frivilliga uppdrag. Men för att få en mer heltäckande bild av varför vissa engageras och inte andra måste självfallet andra faktorerers betydelse också vägas in.

Regionerna i Sverige skiljer sig också åt: frivilligt engagemang är vanligast förekommande i södra Sverige och på Gotland och Öland. *Hur* och *var* man bor kan ses som indikator både på socioekonomiska resurser och mer komplexa förhållanden som hänger samman med grannskapsrelationer, sociala arenor och livsstil. I den här undersökningen faller *ortstypen för boendet* ut som mycket betydelsefull för frivilligengagemanget och med starkare samband än i 1992-års mätning. Människor i storstäder är i betydligt mindre utsträckning frivilligt aktiva än människor i andra tätortstyper och framför allt än de som bor på landet. Kombinerar man detta mönster med utbildning visar det sig att det totalt sett är de *lågutbildade i storstäderna* som i minst utsträckning är frivilligt aktiva. Det är ett resultat med direkt relevans för de frågor om medborgarskap och socialt kapital som är detta kapitelns centrala teman.

Totalt sett har *invandrarbakgrund*, både första och andra generationens, betydelse för att förklara skillnader mellan olika grupper när det gäller frivilligt engagemang. Invandrare är mindre ofta frivilligt aktiva än övriga. Skillnaderna är emellertid måttliga och de gäller i huvudsak för kvinnorna. Av den diskriminantanalys som genomfördes framgår dock att invandrarskapet *i sig* i liten utsträckning utgör förklaringen. Det handlar snarare om ett komplext samspel av resurs- och livsstilsförhållanden. Vid kontroll för andra faktorer, främst ortstyp där man bor, men också för arbetsrelaterade faktorer, försvinner skillnaderna mellan invandrare och andra grupper när det gäller frivilligt engagemang.

Hur mycket har det frivilliga engagemanget rötter i värderingar som man bibringats i barndomen och i en livsstil under uppväxtåren, där föreningsengagemang ingår som något man socialiserats in i? En barndomsmiljö präglad av ett *föreningsengagemang från föräldrarna* kan tänkas vara ett slags kulturellt kapital som individen har med sig

in i sitt vuxna liv. I 1998-års mätning ville vi ta reda på vilken betydelse föräldrarnas eventuella föreningsengagemang har för sannolikheten att man själv ska vara engagerad i frivilligt arbete som vuxen. En intressant fråga härvidlag är vilken betydelse åldersfaktorn har, både som indikator på kohorttillhörighet och som ett uttryck för tidsavståndet till barndom och uppväxtmiljö. Det framgår av tabell 4 att det finns ett samband mellan föräldrarnas föreningsengagemang och eget frivilligengagemang: de frivilligt aktiva har i större utsträckning än övriga också haft föräldrar som varit aktiva i föreningslivet. Det är *bland pensionärerna* som sambandet är starkast. Sambandet gäller främst för dem som är aktiva inom föreningstyperna 16-32 i tabell 3, där idrottsföreningar dominerar men också, fackföreningar, kulturföreningar, politiska partier, etc. – det vill säga i viss utsträckning typiska folkrörelser. Det är intressant att konstatera att, vid separata analyser för kön, visar sig sambandet gälla endast för kvinnorna. För åldersgruppen 25-65 år ser mönstret något speciellt ut: det är de som har/haft föräldrar som ”i viss utsträckning” (inte i ”stor utsträckning”) varit föreningsaktiva som själva i större utsträckning är frivilligt aktiva än andra grupper. Det måttliga engagemanget har i detta fall tydligen haft ett slags inspirerande betydelse medan intensivt engagemang från föräldrarna inte haft det i samma utsträckning.

Ett mönster som inte gav signifikanta samband i modellen, men där skillnaderna ändå är påtagligt stora, gäller följande förhållanden: människor som kan antas redan ha mycket att göra – ”gör mer”. Förvärvsarbetande är i större utsträckning engagerade i frivilligt arbete än ej förvärvsarbetande, heltidsarbetande mer än alla övriga grupper (arbetslösa är dock inte i mindre utsträckning aktiva än andra grupper som inte förvärvsarbetar). Till detta kommer att människor med hemmavarande barn i åldern 7-19 år oftare är engagerade i frivilligt arbete än andra grupper.

När det gäller variabeln *informella insatser* betyder sambandet i tabellen att människor som regelbundet hjälper vänner, grannar eller anhöriga som de inte sammanbor med, i större utsträckning än andra också är engagerade i organisationsanknutet frivilligt arbete. Vid kontroll för kön visade sig sambandet endast gälla för kvinnor, och tydligast framträda i åldrarna 25-65 år. Sambandet till denna form av arbete – som till största delen visade sig utföras för anhöriga som individen inte sammanbor med – kan naturligtvis gå i två riktningar: det oavlönade hjälparbetet leder till frivilligt föreningsanknutet arbete – eller tvärtom. Oavsett hur det är, tycks mönstret tyda på att de ”som gör mycket gör mer”. Ett annat sätt att förstå

det är att se det sociala hjälparbetet som indikator på personliga nätverk: för att kunna hjälpa någon måste man ju ha nätverk i vilka det finns några att hjälpa. Ur det perspektivet blir det oavlönade arbetet både ett uttryck för en personlig resurs och en handling. På motsvarande sätt kan de organisationsanknutna frivilliginsatserna betraktas. Petersson, Westholm och Blomberg (1987) fann också ett generellt samband mellan det informella nätverkets styrka och medborgerligt engagemang och inflytande.

Till skillnad mot i studien från 1992 ställde vi i 1998-års undersökning också några frågor kring *informella nätverk*. Vi gjorde det bland annat mot bakgrund av att dessa visats allt större intresse under senare år, inte minst i forskning kring det civila samhället. Vårt intresse gällde omfattning av informella nätverk av en viss typ i befolkningen, men också deras mer specifika betydelse ur resursperspektiv.

Informella nätverk

Det har funnits relativt spridda föreställningar om att den svenska befolkningen skulle ha bräckliga eller svaga informella nätverk. Detta har tidigare kopplats till specifika idéer om svenskarnas nationalkaraktär (för en presentation av denna tradition, se till exempel Trägårdh 1996). Under hela efterkrigstiden har i stället starka kopplingar gjorts mellan de skandinaviska välfärdsstaternas utformning och våra medborgares förment svaga nätverk (se till exempel Austin 1970; Wolfe 1989). Bekymret har varit, vilket bland annat Rothstein (1998) påpekat, att man knappast alls kopplat ihop dessa typer av argumentation med empiriska belägg. Till detta kommer att begreppet informellt nätverk är brett och mångtydigt och ges olika betydelser i olika sammanhang.

Vår mätning är, så vitt vi vet, den första i sitt slag som gjorts i Sverige. Vår ambition har varit att kartlägga förekomsten av informella nätverk av *en viss typ*: informella nätverk med någon kontinuitet och där detta innebär att minst tre personer regelbundet gör något tillsammans. Detta betyder att familjerelationer och enskilda vänskapsrelationer inte innefattas i vår definition. Vår avsikt med frågan var att få en grundläggande bild av i vilken utsträckning befolkningen deltar i sådana informella nätverk som här avses. Till skillnad mot i de tidigare frågeställningarna tog vi här inte utgångspunkt i insatser, utan försökte endast få reda på om man regelbundet *ingår* och deltar i ett eller flera sådana här nätverk. På vår fråga:

Nuförtiden talar man mycket om att människor ingår i olika nätverk. Här avses sådana sammanhang där minst tre personer träffas regelbundet, för olika syften utan att det för den skull är fråga om aktiviteter inom en förening. Det kan vara fråga om syjunta, bridgegrupp, grupp av arbetskamrater som tillsammans och regelbundet motionerar på fritiden, grupp som fiskar tillsammans etc.

fick vi de svar som redovisas i tabell 5.

Tabell 5. Andel (%) som uppger att de ingår i ett eller flera informella nätverk. Totalt samt efter kön

	Totalt	Män	Kvinnor
Ingår i ett nätverk	35	34	36
Ingår i två eller flera nätverk	13	13	14
BAS	(1104)	(568)	(536)

Vi ser att knappt *hälften av befolkningen* tillhör ett eller flera sådana här nätverk. Det är små skillnader mellan könen, med en något större andel kvinnor än män. Analysen av data visar också en jämn fördelning bland olika åldersgrupper. Bara de allra yngsta har något färre nätverk än övriga.

Från annan forskning vet vi, att både antalet vänskapsrelationer och umgänget med vänner och bekanta allmänt sett verkar ha ökat under efterkrigstiden i sin helhet men också under de allra senaste decennierna (se till exempel Statistiska Centralbyrån (SCB) 1997; Perlinski 1990). Någon fråga om informella nätverk av den typ som här avses ställdes inte i 1992-års undersökning. I 1998-års undersökning ställde vi därför en fråga, där vi bad respondenterna själva göra en bedömning av hur deras deltagande i informella nätverk eventuellt förändrats under 1990-talet. Ungefär hälften svarade att *ingen förändring* skett. Ungefär 25 procent svarade att de ingår i färre nätverk nu än tidigare, medan övriga 25 procent svarade att de ingick i fler nätverk nu än i början av 1990-talet. I den yngsta gruppen, 16-24-åringarna, har man naturligt nog blivit involverad i fler nätverk, medan likaledes 25-34-åringarna blivit involverade i färre. De intervjuade ombads att kort och med egna ord beskriva vad deras nätverk har för inriktning och syfte. Man kan dela in aktiviteterna i några huvudgrupper: Det handlar om att motionera, att odla något annat fritidsintresse tillsammans, eller att umgås på lite mer

regelbunden basis. Detta mönster gällde oavsett ålder och utbildning.

Vad kan då förklara skillnader mellan olika grupper när det gäller tillgång till och deltagande i informella nätverk? En diskriminant-analys genomfördes där samma variabler inkluderades i modellen som för analys av det frivilliga arbetets bestämningsfaktorer. Endast signifikanta samband redovisas.

Tabell 6. Bestämningsfaktorer för deltagande i informella nätverk. Totalt samt efter kön

	Utbildning	Inkomst	Invandrare	Fld:s eng
Totalt	*	**	*	**
Män				*
Kvinnor		*		

* = 0,01 ... $p < 0,05$

** = 0,001 ... $p < 0,01$

*** = $p < 0,001$

Återigen ser vi ett mönster där både faktorer som har karaktär av *resurser* och sådana som verkar ha med *traditioner* att göra får ett genomslag. Utbildningsfaktorn slår igenom liksom inkomst. När det gäller betydelse av invandrarbakgrund är det framför allt förstagenerationen invandrare som i mindre utsträckning än övriga verkar ha tillgång till informella nätverk. Mönstret gäller i mindre grad för andra generationens invandrare.

I en fördjupad statistisk analys som genomfördes framträdde emellertid också en tydlig och signifikant koppling mellan frivilligt engagemang i föreningslivet och tillgången till nätverk. Det bör tolkas så att ju mer tid man ägnar åt frivilliga insatser, i ju högre utsträckning har man också tillgång till informella nätverk av den regelbundna typ som här avses. Det tidigare iakttagna mönstret bekräftas sålunda: medborgarnas olika aktiviteter tycks inte bara kopplade till varandra såsom uttrycksformer betraktat. Tillgång till informella nätverk utgör också en resurs och ett personligt socialt kapital och som sådant ökar det sannolikheten för medborgerligt föreningsengagemang i frivilligt arbete, precis som andra resurser exempelvis utbildning. Omvänt kan föreningslivet utgöra en arena utifrån vilken nätverk skapas som individen kan delta i. Hur man än ser det, tycks medborgerliga resurser, handlingar och uttrycksformer kopplade till varandra på ett mångfacetterat sätt.

En första sammanfattning

Sammanfattar vi de resultat som redovisats i detta avsnitt är det framför allt vissa mönster som framträder tydligt och som viktiga att notera när det gäller utvecklingen av medborgarnas frivilliga föreningsengagemang sedan 1992:

- ◇ Vi har konstaterat ett i huvudsak *stabilt mönster* beträffande medborgarnas frivilliga engagemang över 1990-talet.
- ◇ Det frivilliga arbetet var omfattande 1992 och har sedan fortsatt att vara det. En liten ökning av det frivilliga arbetets omfattning har emellertid skett.
- ◇ Denna ökning står i huvudsak kvinnorna för. De har både ökat sitt deltagande inom traditionellt kvinnliga organisationstyper, såsom humanitära föreningar, men också inom mer typiskt manliga områden såsom inom idrotten.
- ◇ Det tycks finnas fog för att hävda att det skett en viss ”feminisering” av medborgarskapet såsom det gestaltar sig i föreningsengagemang.
- ◇ Den ökning i frivilliga insatser vi uppmärksammat har i stor utsträckning anknytning till traditionella föreningstyper.
- ◇ Insatser av en informell karaktär med lös koppling till föreningen verkar ha blivit något vanligare sedan 1992.
- ◇ Knappt hälften av medborgarna har tillgång till informella nätverk av en viss kontinuitet. De som har tillgång till informella nätverk är också i större utsträckning än övriga engagerade i frivilligt arbete.
- ◇ Högutbildade är i större utsträckning än människor med lägre utbildning engagerade i frivilligt arbete. Detta mönster är tydligare 1998 än det var 1992.

Två mönster

Två övergripande mönster framträdde som centrala vid analysen av det frivilliga arbetets bestämningsfaktorer i 1992-års undersökning. Dessa har central relevans också 1998, med något olika förtecken och tyngd. Ett mönster hade att göra med *tillgång på sociala* arenor och den betydelse detta har för frivilligt engagemang och medborgarskapets gestaltningar. Människor som var samhällsligt exponerade på olika arenor – genom förvärvsarbete, som hade barn i olika åldrar som gick på dagis, i skola, etc., var oftare frivilligt aktiva än andra. De som gjorde frivilliga insatser hade till övervägande delen blivit ombedda att göra insatsen, visade resultaten. Det här

mönstret finns också i resultaten från 1998-års undersökning. För kvinnor framträder också sambandet mellan informella insatser (till anhöriga som man inte sammanbor med, grannar och vänner) och frivilligt arbete. Det som beskrivs som exponering och anknytning till sociala arenor kan också tolkas som att om man har tillgång till ett personligt nätverk ökar sannolikheten för att man också ska vara frivilligt aktiv i föreningslivet.

Tydligare än 1992 framträdde i 1998-års studie också betydelsen av ”ortstyp och boendeförhållande” som kan ses som indikatorer inte bara på geografiska utan även sociala, kulturella och andra livsstilsförhållanden. Ortstypen skapar olika slags sociala arenor. Inneboende i storstäder är mer sällan frivilligt aktiva än de som bor i övriga ortstyper och mest aktiva är de som bor på landet. På landsbygden har inte heller utbildningen samma genomslagskraft och betydelse som den visar sig ha i storstäderna för medborgarnas engagemang i frivilligt arbete.

Annars är det just utbildningsfaktorn som tydligast slår igenom i 1998-års resultat – det finns ett starkt samband mellan utbildning och frivilligt arbete – ju lägre utbildning man har desto mindre troligt är det att man är engagerad i frivilligt arbete. Det *socioekonomiska mönstret* visar dessutom att inkomsten har en betydelse för männens engagemang och det går i samma riktning. Det andra övergripande mönster som framträdde i 1992-års resultat var just det socioekonomiska mönstret. Nu ligger tyngdpunkten tydligare än 1992 på utbildningens betydelse.

De olika mönstren går i visst motto att sammanfatta som att medborgarskapets gestaltning i form av frivilligt arbete ofta inte är ”i stället för” andra resurser och aktiviteter, utan snarare har karaktären av ”både och” – både förvärvsarbete och frivilligt arbete, både andra åtaganden och frivilligt engagemang. Motsvarande mönster är också tydligt i andra europeiska länder (Jeppsson Grassman, 1998). Det finns sålunda ett slags *kumulativitet i medborgarskapet*, något som våra resultat belyser. Omvänt, tycks frivilligt föreningsengagemang inte vara ett sätt att kompensera för bristande resurser. Detta mönster, som är tydligare i den senaste undersökningen än i 1992-års undersökning, bör följas upp. Om det visar sig bli permanent ger det anledning till oro.

De övergripande rön vi presenterat om insatser inom frivilligorganisationernas ramar ger oss anledning att här försöka fördjupa diskussionen inom ett par områden. Här följer därför ett avsnitt om insatser inom de socialt inriktade organisationerna. I anslutning till detta diskuteras också de äldres frivilliga insatser.

De socialt inriktade frivilliginsatserna

Inledningsvis presenteras en del grundläggande uppgifter dels för de aktiva inom *de socialt inriktade organisationerna* i sin helhet och dels för de aktiva i några olika specifika organisationstyper inom detta område. Därefter försöker vi hitta bestämningsfaktorer som kan förklara skillnader mellan grupper när det gäller sådana här slags insatser. Slutligen försöker vi i detta avsnitt ge en lite tydligare bild av de äldres insatser – som i stor utsträckning verkar ha en social inriktning.

Vår egen och andras forskning visar att man bör skilja på olika typer av socialt inriktat frivilligarbete. Man kan göra en grov indelning mellan å ena sidan verksamheter och insatser som tar sin utgångspunkt i *egenorganisering* och självhjälp, alltså sådant arbete som springer ur till exempel handikapp- och pensionärsorganisationer. Å andra sidan i sådana aktiviteter och insatser som i första hand är inriktade på att göra *insatser för andra* och som i sin tur genereras ur till exempel humanitära organisationer och kyrkornas församlingsarbete. I tredje hand har vi också frivilliga aktiviteter och *insatser* som tar sin startpunkt i *offentliga verksamheter*, exempelvis kontaktmannaskap och övervakning. Att vi skiljer ut denna tredje gruppering beror i första hand på att grundläggande betingelser som organisation, huvudmannaskap, medlemskap och så vidare skiljer sig åt mellan denna och andra typer av frivillig social organisering (för översikt se till exempel Svedberg 1993; Lundström & Svedberg 1998).

Vidare är det både från ett medborgarskapsperspektiv och utifrån en diskussion om socialt kapital viktigt att skilja på frågor om medlemskap, deltagande/aktivitet, att allmänt göra insatser samt att utföra direkta sociala insatser. Vi avser här i huvudsak att uppmärksamma de två sistnämnda aspekterna.

Mot bakgrund av det ovanstående och av att insatserna i det vi här kallat sociala organisationer förefaller öka vill vi försöka ge en något fördjupad bild av medborgaraktiviteter i organisationer med en tydlig social inriktning.

Tabell 7. Andel (%) som utfört frivilligt arbete i socialt inriktade organisationer. Totalt, samt efter kön

	Totalt	Män	Kvinnor
Andel aktiva i befolkningen %	22	17	26
BAS	(1104)	(577)	(527)

Det vi redovisar i ovanstående tabell är den *andel* av befolkningen som gör någon insats i minst en socialt inriktad organisation. Som vi redan tidigare angivit är andelen kvinnor betydligt fler än män. När vi för att få ett mått på den *totala insatsen* slår ihop andelen aktiva i befolkningen med det genomsnittliga antalet timmar för män respektive kvinnor finner vi dock att förhållandet mellan män och kvinnor är knappt 3 till 4. Mätt på detta sätt finner vi med andra ord en påtaglig, men inte drastisk, skillnad mellan mäns och kvinnors insatser. De flesta – 75 procent – som gör en insats för en social organisation är också medlem i densamma. Det är en något lägre andel än för de frivilliga i allmänhet. De som är engagerade inom det sociala området är det med andra ord lite lösare anknutna till den organisation inom vilken den enskildes insats utformas.

Även med hänsyn tagen till den ofrånkomliga brist på precision som vidlåder frågor till de aktiva om insatsernas omfattning vågar vi påstå att det är stora skillnader på den mängd tid som de aktiva gör insatser i olika slags organisationer. I de humanitära och kristna organisationerna gör de aktiva i genomsnitt 9 timmars insats per månad, lika fördelat på män och kvinnor. I organisationer som bygger på egenorganisering, till exempel pensionärs- och handikapporganisationerna, är insatsen i genomsnitt bara hälften så stor, 4 timmar. Kvinnorna gör en lite större insats i tid än männen. Bland de som gör frivilliginsatser i anslutning till en offentlig organisation verkar könsfördelningen vara någorlunda jämn men kvinnorna gör i genomsnitt 22 timmar per månad, medan männen gör en mycket liten insats i tid räknat. Det här antyder att de frivilligas insatser i olika typer av socialt inriktade organisationer sker under rätt olikartade betingelser och verkar vara åtaganden av vitt skilda slag.

Vi har också försökt att lite närmare skärskåda vilka slags insatser de aktiva säger sig göra inom ramen för sitt engagemang. Med utgångspunkt i den indelning av socialt inriktad organisering som gjordes i inledningen till detta avsnitt har vi genomfört en gruppering efter organisationstillhörighet. Till gruppen ”insatser för andra” har vi fört de som i första hand är aktiva i en humanitär organisation, Svenska kyrkans frivilligarbete och andra kristna samfund. Andelen som utfört insatser i detta slags organisationer uppgår till 12 procent av befolkningen. Till gruppen ”egenorganisering” har vi fört de aktiva i handikapp/patientföreningar, invandrar- och pensionsorganisationer, kvinnoorganisationer samt föräldraföreningar. Denna grupp utgör 9 procent av befolkningen. Till sist har vi skilt ut de som gör insatser i det offentligas hägn och dessa utgör 2 procent av befolkningen.

Tabell 8. De frivilliga insatsernas karaktär inom några olika sociala organisationstyper. Andel (%) som ägnat sig åt olika typer av insatser. Totalt, samt efter organisationstyp

	Aktiv – soc. organisation, totalt	Aktiv – "insats för andra"	Aktiv – "egenorganise- ring"	Aktiv – "offentlig verksamh."
Utbildning/ledarskap	12	15	8	30
Styrelseuppdr./admin.	62	56	58	30
Info./opinionsbildning	13	13	14	-
Penninginsamling	30	39	17	-
Direkta hjälpinsatser	17	17	17	42
Andra insatser	12	12	12	10
BAS	(240)	(111)	(99)	(17)

I ovanstående tabell redovisas fördelningen av insatser inom den organisationstyp åt vilken respondenterna givit mest tid. De aktiva kunde ange fler än en insats och därför kommer procenttalen att överstiga 100 procent. Det interna föreningsarbetet i form av styrelsearbete och administrativa uppgifter dominerar helt bland de insatser som utförs, liksom det gör i frivilligsektorn i sin helhet. Därefter kommer penninginsamling. Först på tredje plats kommer direkta hjälpinsatser. Knappt var femte aktiv person har gjort en sådan insats under föregående år. Vi finner inga skillnader bland de aktiva inom de två olika traditionella sociala organisationstyperna. Andelen som gör sådana insatser bland de aktiva i offentligt organiserat frivilligarbete är däremot mer än dubbelt så stor. Som förväntat är andelen som samlar in pengar betydligt större i humanitära organisationer och kristna samfund än bland sådana som bygger på egenorganisering och förekommer inte alls inom den offentliga sektorn. Aningen förvånande är kanske att informations- och opinionsbildande arbete förekommer så sällan bland de aktiva inom till exempel handikapp- och patientorganisationer. Låt oss understryka att vi här endast beskriver förekomst av en insats och inte alls kan uttala oss om omfattningen på den enskilda insatsen eller om förhållandet mellan olika slags insatser. Vi kan konstatera att de aktivas insatser fördelar sig någorlunda jämnt bland de olika organisationstyperna, med undantag för de som är aktiva i offentlig verksamhet. De sistnämnda visar upp ett helt annat mönster, där det mest slående är de direkta hjälpinsatsernas stora omfattning.

När vi jämför de här uppgifterna med motsvarande data från vår undersökning 1992 framstår likheterna tydligt. Andelen som är engagerade i styrelsearbete och gör administrativa uppgifter verkar emellertid ha ökat, samtidigt som andelen som gör direkta hjälpin-satser tycks ha minskat. Det verkar också gälla för dem som gör insatser genom det offentliga. Möjligen finner vi en paradoxal förklar-ning till detta i att ekonomiskt stöd från stat och kommun i allt större utsträckning är förknippat med krav på ”relevanta” ansök-ningar, utvärderingar och redovisningar. Med all önskvärd tydlighet åskådliggörs här också något som vi belagt i tidigare forskning, nämligen att de socialt inriktade delarna av den frivilliga sektorn knappast karaktäriseras av massiva och målinriktade insatser, men inte heller av strikt organiserade egenaktiviteter. Det socialt inrikta-de frivilligarbetets kanske mest avgörande betydelse återfinns i de mer lösligt strukturerade, eller till och med informellt baserade, sociala frivilligarbete som uppstår inom föreningslivets ramar. Det sociala stödet eller den ömsesidiga hjälpen verkar vara mer eller mindre integrerad i övriga föreningsaktiviteter (Jeppsson Grassman & Svedberg 1995; Svedberg 1996).

Vad finns det då för *bestämningsfaktorer* som kan förklara att vissa grupper i större utsträckning än andra gör insatser i en socialt inriktad organisation? Vi har med utgångspunkt från de data som finns tillgängliga och med tidigare angivna variabler genomfört en prövning med hjälp av diskriminantanalys. Avsikten var här, liksom i tidigare diskriminantanalyser vi genomfört i detta kapitel, att kunna ange faktorer som, vid kontroll för andra förhållanden, ökar sannolikheten för att någon skall ägna sig åt att göra insatser i dessa typer av organisationer

Resultaten visar på ett tydligt mönster som liknar de uppgifter som tidigare redovisats. *Utbildningsmönstret* slår emellertid igenom ännu hårdare bland de aktiva i de här slagen av organisationer. *Kön* och *ålder* ger också upphov till klara signifikanta skillnader. De aktiva bistår också med informella insatser i högre utsträckning än andra. Däremot ger varken familjesituation eller inkomst något utslag. De som är frivilligt aktiva i en socialt inriktad organisation återfinns med andra ord i högre utsträckning bland välutbildade, bland kvinnor än bland män – med undantag av första generationens invandrade män – och bland äldre än bland yngre människor. Vid en närmare granskning fann vi att de invandrade männen framförallt gör insatser i invandrarorganisationer, humanitära organisationer och kristna samfund.

Vi gick vidare och genomförde en diskriminantanalys med samma uppsättning variabler som i det ovanstående men nu för var och en av de tre undergrupperingar vi tidigare redovisat. Det blir inga större skillnader i resultaten mellan de som är aktiva i organisationer vi här givit beteckningen ”insats för andra” och för de som förs till kategorin ”egenorganisering”. Resultaten skiljer sig inte heller särskilt mycket från den ovanstående övergripande analysen. Detta är värt understryka och innebär att det finns *stora likheter i grundläggande betingelser* bland de människor som gör insatser inom de mycket olika slag av socialt inriktade organisationstyper som vi här diskuterat. För den begränsade grupp som gör insatser i det offentliga kan man emellertid inte dra dessa slutsatser. Vår analys pekar i stället mot att det är en grupp med delvis andra betingelser och villkor – så till exempel är man i högre utsträckning än andra LO-medlemmar och offentliganställda.

De som är aktiva i sådana här sammanhang verkar i större utsträckning än andra ha *tillgång till resurser, personliga erfarenheter och traditioner* som tycks få betydelse för att förklara förekomst av sådana här insatser. Detta ligger i linje med vår tidigare allmänna analys, fastän här är förhållandena än mer accentuerade. Samtidigt har vi sett att det finns slående likheter mellan de som gör insatser, oberoende av om de till exempel arbetar i humanitära och kristna organisationer å ena sidan eller i handikapp- och kvinnoorganisationer å den andra. Prototypen kan sägas vara en resursstark – fastän inte ekonomiskt privilegierad – lite äldre kvinna som är aktiv både i sådana här sammanhang och i andra. Vår analys pekar också mot att engagemang inom socialt inriktade organisationer, sett från ett medborgarperspektiv fyller fler och delvis andra funktioner än vad man kan ta för givet.

Det blir angeläget för oss att för ett ögonblick påminna om nödvändigheten av att inte endast beakta individuella resursperspektiv utan också betona vikten av att ha tillgång till sociala arenor.

I vilken utsträckning insatser som springer ur socialt inriktade organisationer bidrar till att minska, permanenta eller till och med förstärka klyftor mellan de utsatta grupper som får del av dessa insatser och de övriga medborgarna får vi inget besked om med den här typen av ansats.

Äldres frivilliga insatser och sociala engagemang

En jämförelse av resultaten från 1992-års undersökning med 1998-års resultat beträffande personer i åldern 60-74 år visar att andelen som är aktiv ökat under 1990-talet. Både män och kvinnor har ökat sitt frivilligarbete. År 1992 gjorde totalt 37 procent i den här åldersgruppen frivilliga insatser och 1998 har denna siffra ökat till 44 procent.

Tabell 9. Det frivilliga arbetets omfattning i åldersgruppen 60-74 år. Andel (%) som utfört frivilliga insatser 1992 och 1998. Totalt samt efter kön

	1992			1998		
	Totalt	Män	Kvinnor	Totalt	Män	Kvinnor
Frivilligt arbete	37	40	35	44	47	42
BAS	(211)	(99)	(112)	(253)	(120)	(133)

Antalet timmar som de frivilligt aktiva i medeltal gör insatser visade sig dock ha sjunkit från 17 timmar per månad till 13 timmar, vilket innebär att de äldre frivilligt aktiva nu utför insatser under ungefär lika många timmar som gäller för de frivilligt aktiva i allmänhet.

De relativt sett största *ökningarna har skett inom socialt inriktade organisationer*. Det gäller humanitärt inriktade organisationer, pensionärsorganisationer och Svenska kyrkan eller andra kristna samfund. 1992 var det totalt 12 procent av befolkningen i åldern 60-74 år som var frivilligt engagerade inom någon av dessa organisations typer. 1998 var motsvarande siffra 22 procent. Detta är en betydande ökning. Det mönster som tidigare påtalats – att det finns en tendens i resultaten som tyder på ökat engagemang i socialt inriktade organisationer – tar sig här ett ännu starkare uttryck. Ser man till övriga typer av organisationer, har också en inte oväsentlig ökning av frivilliga i denna åldersgrupp skett inom idrottsföreningar.

För ett ögonblick vill vi lite mer ingående granska gruppen av pensionärer mellan 75-84 år. Vår undersökning av frivilligt arbete 1992 omfattade inte åldersgruppen 75-84 år, vilket innebär att vi inte kan göra några jämförelser över 1990-talet. Denna grupp får inte ofta komma med i mätningar som gäller aktörer och aktiviteter av olika slag. En anledning är sannolikt att vi tenderar att betrakta denna grupp först och främst som brukare eller mottagare av olika

insatser och mer i andra hand som aktiva, agerande medborgare. En annan antagligen lika viktig anledning är att det är undersöknings-tekniskt svårt att genomföra datainsamling med denna åldersgrupp. Bortfallet blir som regel betydande. För den delundersökning som vi genomförde och som omfattade 75-84-åringar blev svarsfrekvensen endast 50 procent, vilket är lågt. Detta innebär att de friska och aktiva bland denna äldre grupp av pensionärer kommer att vara överrepresenterade och att resultaten därför måste tolkas med försiktighet.

Likväl noterar vi att människor i denna åldersgrupp är påfallande aktiva. Den slutsatsen torde man kunna dra, även i beaktande av den låga svarsfrekvensens snedvridande konsekvenser. I den här åldersgruppen är det vanligare bland kvinnorna än bland männen med frivilligt engagemang, å andra sidan tycks männen göra större insatser – räknat i tid.

De äldre pensionärerna gestaltar i större utsträckning än någon annan åldersgrupp sitt medborgarskap genom frivilligt arbete med sociala förtecken. Insatser tycks ofta göras i pensionsorganisationer, humanitära organisationer, inom Svenska kyrkan eller andra kristna samfund.

Bland de bestämningsfaktorer som tidigare har diskuterats – förhållanden som förklarar varför vissa grupper är engagerade i frivilligt arbete och inte andra – är det ganska få som har någon genomslagskraft i en diskriminantanalys för de som är frivilligt aktiva bland de mellan 60-74 år. *Ortstyp* har förklaringsvärde: de äldre pensionärerna i storstäderna verkar i betydligt mindre utsträckning vara frivilligt aktiva än andra grupper. Även *bostadstyp* synes vara betydelsefull som enskild förklaringsfaktor: människor som bor i hyreslägenhet är mer sällan frivilligt aktiva än människor som bor i andra bostadstyper eller som äger sin bostad. Bostaden kan ses som både en indikator på livsstil och sociala arenor och som uttryck för ekonomiska resurser. Det finns ett *socioekonomiskt mönster* även för denna grupp, där framför allt utbildningsnivå, men också inkomstnivå, är förhållanden som förklarar varför vissa grupper bland de äldre pensionärerna är aktiva och andra inte. Mönstret går i samma riktning som för befolkningen i övrigt.

Resultaten från den komparativa studien av frivilligt arbete – Eurovol-undersökningen – visade att i flertalet länder var pensionärerna i mindre utsträckning frivilligt aktiva än människor i sin förvärvsaktiva ålder. Jämförde man å andra sidan länderna framstod ett tydligt mönster där länder som generellt sett hade en stor andel av befolkningen som var frivilligt aktiva också hade en hög andel

aktiva pensionärer. Sverige och Nederländerna var sålunda de länder där störst andel av pensionärerna var engagerade i frivilligt arbete (Jeppsson Grassman & Svedberg 1995). Men även i Danmark t.ex. återfinns man en relativt stor andel engagerade (se Anker & Koch Nielsen 1995; Andersson 1993).

Att motta i stället för att bistå

Svenskt föreningsliv präglas i stor utsträckning av flytande gränser mellan givande och mottagande. Flera av de studier vi genomfört under 1990-talet visar på det aktiva medborgarskapets mångtydighet i detta avseende (se till exempel Jeppsson Grassman & Svedberg 1993; 1995). Därför har vi, till skillnad mot tidigare befolkningsstudier av frivilligarbete, i 1998-års undersökning försökt ta reda på i vilken utsträckning befolkningen *fått del av insatser* eller *fått stöd* från någon förening, organisation eller Svenska kyrkan under det senaste året. En så stor andel som 12 procent av den svenska befolkningen mellan 16-74 år svarar att så varit fallet. Ser man endast till de äldre är andelen något mindre. I gruppen mellan 16-74 år har 8 procent fått hjälp från det vi här kallar social organisation och de resterande från fackförening eller annan intresseorganisation. Omkring en tredjedel har fått ekonomiskt stöd eller hjälp till något slag av utrustning, en lika stor andel har fått rådgivning eller information av något mer bestämt slag. Relativt många har också fått hjälp med stödsamtal, hembesök eller ledsagartjänster. Omkring ½ miljon människor har därmed fått något slags stöd från en socialt inriktad organisation under föregående år. Det visar med all önskvärd tydlighet att frivilliginsatser spelar en roll både i välfärdens konkreta utformning och för medborgarnas välfärd.

Informella insatser utanför föreningslivet

Vid sidan av att fånga upp insatser och aktiviteter som görs i anknytning till frivilligorganisationer har vi velat ringa in några andra gestaltningar av medborgarskapet. Därför görs här en lite mer omfattande presentation *av informella insatser som utförs på regelbunden basis* utanför det egna hemmet, vid sidan av föreningslivet och utan att vara betalt arbete. Vi betraktar detta som ett av medborgarskapets uttrycksformer. Därpå gör vi en kortare presentation av regelbundna insatser som görs för någon man sammanbor med. Vi skiljer därmed och i likhet med de flesta andra på insatser som görs

inom och utom det egna hushållet. Avsikten i denna del är dels att fånga hela vidden av och omfattningen på de regelbundna informella insatser som görs, dels att jämföra dessa aktiviteter med de andra typer av insatser som diskuteras i detta kapitel.

Det finns en tradition i internationella befolkningsstudier av frivilligaktiviteter att också ställa frågor om informella insatser som medborgarna gör för människor utanför det egna hushållet. Ofta är det ett intresse för insatser som utförs någorlunda regelbundet. I vår egen undersökning ställde vi frågan om man utfört *regelbundet oavlönat arbete* för anhöriga, grannar, vänner eller arbetskamrater som man inte bor med. Vi angav bl.a. matinköp, skjutsning, trädgårdsarbete och städning som exempel på aktiviteter. Det visar sig att 30 procent av den vuxna befolkningen gör sådana insatser. Det är en påfallande hög andel och dessutom något högre än vad befolkningen uppgav när vi ställde samma fråga 1992, då 28 procent svarade ja. Av samtliga som utför informella insatser på regelbunden basis är det drygt 75 procent som hjälper anhöriga. Samtidigt är det 34 procent som hjälper andra än anhöriga. Mer konkret uttryckt betyder det att drygt 20 procent av den vuxna befolkningen mellan 16-74 år gör regelbundna insatser för någon anhörig man inte bor tillsammans med och ytterligare 10 procent gör regelbundna insatser för någon annan än en anhörig.

Tabell 10. Omfattningen på informella insatser 1992 och 1998. Totalt samt efter kön

	1992			1998		
	Totalt	Män	Kvinnor	Totalt	Män	Kvinnor
Informella insatser (%)	28	29	27	30	28	31
Antal timmar/månad	12	9	15	12	11	13
BAS	(1045)	(524)	(521)	(1104)	(568)	(536)

Vi ser att den totala mängden informella insatser är stor och stabil. När vi tittar på den genomsnittliga tid som de aktiva lägger ner på sådana insatser finner vi så gott som inga skillnader mellan början och slutet på 1990-talet. De engagerade gör i genomsnitt 12 timmar per månad. Det är för övrigt exakt lika många timmar som de frivilligt aktiva uppgivit.

Två typer av förändringar verkar emellertid ha inträffat under 1990-talet. Andelen kvinnor som gör insatser tycks ha ökat, medan andelen män tycks ligga kvar på samma nivå som tidigare. Samtidigt verkar de män som bistår med insatser göra något fler timmar i genomsnitt, medan kvinnorna tycks göra något färre i jämförelse med i början på 1990-talet. Den totala effekten blir dock att ett något större antal insatser görs nu än tidigare.

När vi för att ännu en gång få ett mått på den *totala insatsen* slår ihop andelen aktiva i befolkningen med det genomsnittliga antalet timmar för var och en som gör en regelbunden insats finner man att förhållandet mellan mäns och kvinnors insatser nu verkar vara omkring 3 till 4. Det är värt understryka att män i så pass hög grad tycks engagerade i den här typen av insatser.

Informella insatser av det slag vi studerat skall ses som uttryck för såväl resurser *som* förpliktelser. Det blir speciellt viktigt att uppmärksamma den sistnämnda aspekten då det funnits farhågor för att grupper som redan gör stora insatser skulle bli uppfordrade eller "tvingas" att göra ännu mer när de offentliga insatserna stramats åt. Andelen av befolkningen som gör stora insatser i tid räknat har emellertid inte ökat under decenniet, varken bland män eller kvinnor. Detta är värt understryka. Att de åtstramningar som skett i offentliga åtaganden under 1990-talet skulle leda till att de svenska kvinnorna på bred front "tvingades" till mer omfattande åtaganden av det här slaget ger våra data inte stöd för.

Både Statistiska Centralbyrån (SCB) (1992; samt bearbetat av Rydenstam & Wadeskog 1997) och Busch Zetterberg (1995) presenterar data som ligger i linje med våra egna uppgifter men redovisar något lägre andelar som säger sig utföra informella insatser. Detta kan kanske förklaras med att de informella insatserna ringades in utifrån andra frågeställningar i SCB:s studie, att ansatsen var mer restriktiv i Busch Zetterbergs undersökning och/eller att insatserna kan ha ökat. Busch Zetterberg har också undersökt vilka som får del av den här typen av insatser och finner att för 4 av 5 handlar det om personer som är över 60 år.

Vad finns det då för bestämningsfaktorer som kan förklara förekomsten av regelbundna informella insatser? Vi har med utgångspunkt från tillgängliga data genomfört en prövning med hjälp av diskriminantanalys. I denna prövning har variabler inom samma områden som vid tidigare test inkluderats, nämligen: *ålder, kön, familjesituation, socioekonomiska förhållanden, boendeförhållanden, frivilliginsatser samt invandrarskap och föräldrars föreningsengagemang*. Endast signifikanta samband redovisas.

Tabell 11. Bestämningsfaktorer för att regelbundet göra informella insatser. Totalt samt för män och kvinnor

	Kön	Ålder	Utbildning	Inkomst	Arb.lös	Friv.ins
Samtliga	*	*	*	**		*
Män						
Kvinnor				**	*	*

* = 0,01 ... $p < 0,05$

** = 0,001 ... $p < 0,01$

*** = $p < 0,001$

Vi finner, som synes, signifikanta skillnader men de är inte så starka, med undantag för inkomst. Innebörden av detta är att personer med högre inkomster i större utsträckning gör informella insatser än andra. Det gäller speciellt för kvinnor. Vidare är insatser av den här typen, som vi redan sett, något vanligare bland kvinnor än bland män, bland äldre än bland yngre, bland de med högre utbildning än bland de med lägre, bland arbetslösa kvinnor i relation till de med arbete och bland de som gör frivilliginsatser i jämförelse med de inaktiva. I en fördjupad statistisk analys finner vi – också detta i linje med tidigare presenterade resultat – ett starkt samband mellan att bistå med informella insatser och att vara frivilligt aktiv. För övrigt kan vi konstatera att det är påfallande små skillnader mellan till exempel människor i olika typer av bostadsort, mellan personer som arbetar eller inte, mellan människor med olika facklig tillhörighet samt mellan första och andra generationens invandrare å ena sidan och etniska svenskar å den andra, när det gäller att göra insatser.

Med den här typen av analys kommer man bara en bit på väg för att förklara varför vissa gör insatser och andra inte. Det framstår med all önskvärd tydlighet att betingelserna är ytterligt samman-satta. Vi utgår från att sådana insatser sällan är uttryck för ett ”fritt” val. Vi ser i stället insatserna som delar i komplexa sociala och kulturella sammanhang, där förväntningar, förpliktelser och traditioner kan tänkas utgöra centrala faktorer. Dessutom är engagemanget invävt i ett mångfacetterat psykologiskt sammanhang, där vänskap, kärlek, respekt, skuld och återgäldande kan förväntas ha stor betydelse. Icke desto mindre framträder ett relativt tydligt mönster som visar att *individer med mer resurser* – i form av högre utbildning och inkomster – *gör fler insatser än andra*. Detta är ett oväntat resultat som går mot tidigare rön, som snarare visat att det inte funnits några klassmässiga skillnader (för en genomgång av forskning se till exempel Sundström 1994). Våra data är emellertid

relativt entydiga och ligger dessutom i linje med den enda mer omfattande primärempiriska studie (se Busch Zetterberg 1996) som genomförts under 1990-talet och som haft samma fokus som vår egen undersökning.

Det är naturligtvis också viktigt att påpeka att dessa aktiviteter och insatser inte lever sitt eget liv utan uppstår och utformas i ett direkt eller indirekt samspel med till exempel avlönade insatser från det offentliga eller med insatser från andra i den enskildes nätverk.

När det gäller sambanden mellan mer formaliserade frivilligin-satser och informella insatser har till exempel Wuthnow (1991) föreslagit att ett frivilligengagemang skulle minska benägenheten att göra informella insatser. Data från föreliggande studie – liksom från våra tidigare befolkningsstudier – visar i stället på ett positivt samband.¹⁴

Om vi vill sätta dessa data om informella insatser i relation till uppgifter från andra länder, finner man en del studier som haft lik-artade utgångspunkter och frågeställningar. Av alla vuxna danskar verkar till exempel 1/3 göra regelbundna insatser för någon utanför det egna hushållet och hälften av dessa i sin tur göra insatser för någon man inte är släkt med (se Anker & Koch Nielsen 1995). En lika stor andel av den brittiska befolkningen verkar göra sistnämnda typ av insatser och på regelbunden basis (se Davis Smith 1998). Busch Zetterberg (1996) har emellertid – med jämförbara data – visat att briter totalt sett verkar göra mindre informella insatser än svenskarna. Ett helt annat mönster finner vi för den amerikanska befolkningen, där en överväldigande andel verkar göra något slags insatser för andra (Wilson & Musick 1997). Sammanfattningsvis verkar den svenska befolkningen göra informella insatser i ungefär lika stor utsträckning som man gör i andra någorlunda likvärdiga europeiska länder, medan det ser annorlunda ut om vi till exempel jämför med ett land som USA.

De äldres informella insatser

Engagemang i informellt arbete ökar med stigande ålder för att plana ut på en påfallande hög nivå bland de äldre. När vi granskar den grupp som är mellan 60-74 år finner vi följande.

Tabell 12. Andel (%) i gruppen 60-74 år som utför regelbundna informella insatser. Totalt samt efter kön

	1998		
	Totalt	Män	Kvinnor
Informella insatser (%)	35	33	36
Antal timmar/månad	18	16	19
BAS	(253)	(120)	(133)

Bland de äldre säger sig så många som 35 procent göra regelbundna informella insatser. Det är en betydligt större andel än för resten av befolkningen och dessutom är det genomsnittliga antalet insattimmar 18, i stället för 12. Det är något fler kvinnor än män som gör insatser och förhållandet mellan den totala mängd insatser som män och kvinnor gör är likadant som för den övriga befolkningen, det vill säga 3 till 4. Vilka man gör informella insatser för skiljer sig däremot åt. Bland de äldre görs en större andel av insatserna – omkring hälften – för personer man inte är släkt med, än vad som gäller för övriga befolkningsgrupper. När vi tittar på vårt selektiva urval av de allra äldsta, det vill säga 75-84-åringarna, finner vi att de informella insatserna är fortsatt höga och lika stora bland män som kvinnor.

Hur skall vi då förklara och tolka denna höggradiga aktivitet bland de äldre i den svenska befolkningen? Vi utgår från att förpliktelse mot den närmaste släkten har blivit mindre, vilket också våra data antyder. Samtidigt vet vi att de äldres betingelser har förbättrats på många områden. De har fått bättre hälsa, bättre ekonomiska resurser samt har mer kontakter med andra och umgås mer med sin släkt. Den grupp som är helt oberoende av hjälp eller stöd verkar också växa, samtidigt som andra grupper har fortsatt stora hjälpbehov (se t.ex. Skjöld 1997; Daatland & Szebehely 1997). I detta sammanhang bör kanske också tillgång till tid och ökad tillgång till egen bil samt förbättrade allmänna kommunikationer nämnas. Många tycks med andra ord ha resurser att dela med sig av och möjligheter att bistå andra, vilket bland annat verkar ta sig uttryck i informella insatser.

Vilka typer av variabler kan då bidra till att karaktärisera de äldre som gör informella insatser? En diskriminantanalys genomförd med samma variabler som vi tidigare redovisat ger få signifikanta samband. De som gör insatser har något bättre ekonomiska förutsättningar än genomsnittet. Ortstyp slår också igenom, på så sätt att

människor som bor i mindre orter eller på landsbygd i större utsträckning än andra gör insatser.

Det blir som vi ser ännu svårare, än i föregående analys, att ringa in faktorer som karaktäriserar de grupper av äldre som utför informella insatser. Det informella arbetet bland äldre verkar vara ett vitt förgrenat och mycket sammansatt fenomen.

I jämförelse med andra länder verkar det finnas likheter med till exempel den äldre brittiska befolkningen, som också är påfallande aktiv. Å andra sidan skiljer denna höggradiga aktivitet ut de äldre svenskarna från motsvarande grupper i till exempel Danmark och USA. Utan att uppgifterna är riktigt jämförbara kan vi ändå konstatera att de äldre i de sistnämnda länderna gör både informella insatser och organiserade frivilliginsatser i mycket mindre utsträckning än andra befolkningsgrupper (se Davis Smith a.a; 1997 National Survey of Voluntary Activity, Technical Report; Anker & Koch Nielsen a.a; Independent Sector a.a.).

Att bistå med informella insatser handlar naturligtvis inte endast om att dela med sig utan i stor utsträckning också om att få något tillbaka, bland annat i form av att bli delaktig i olika sammanhang, få kontakter och erkänsla. Å andra sidan skulle en del av de här stora insatserna också kunna vara uttryck för en icke önskvärd situation, där man tycker sig böra eller till och med måste göra insatser, trots att man kanske själv inte har särskilt mycket resurser. Kanske rör det sig för de äldre vid slutet av detta sekel om ett komplext samspel mellan att vara en resursstark grupp äldre med en tradition i ryggen, en vilja att göra insatser å ena sidan och att å andra sidan utsättas för ett visst ökande tryck att hjälpa andra, till exempel förvärvsarbetande barn som är pressade i arbetslivet och jämnåriga som inte får den hjälp och det stöd man egentligen behöver.

En andra sammanfattning

Från denna presentation kan vi dra några tydliga slutsatser.

- ◇ Att göra regelbundna informella insatser för någon man inte sammanbor med har en bred och stabil förankring i stora befolkningskikt.
- ◇ Det finns en liten men inte statistiskt signifikant ökning av befolkningens informella insatser, både vad gäller antalet involverade och insatsernas omfattning.

- ◇ Dessa insatser verkar inte på något snabbt eller enkelt sätt påverkas av 1990-talets förändringar i välfärdsstatens utformning.
- ◇ Huvuddelen av insatserna utförs för någon anhörig, men en ansenlig del riktas till någon man inte är släkt med.
- ◇ Det finns ett kvinnomönster, såtillvida att fler kvinnor gör mer men skillnaderna är inte särskilt stora.
- ◇ De äldre mellan 60-74 år gör, relativt sett, de flesta och mest omfattande uppgifterna.
- ◇ Människor med mer resurser i form av större inkomster och högre utbildning gör i högre utsträckning insatser än andra.

Bland dem som inte utfört frivilliga insatser i någon organisation var det en dryg fjärdedel som utfört informellt arbete. Sammantaget visar detta på att omkring två tredjedelar av den vuxna befolkningen i åldern 16-74 år har utfört oavlönade insatser i någon form *utanför det egna hushållet*. Svenskarna är med andra ord påfallande aktiva och gör omfattande insatser, både i organiserad och informell form utanför det egna hemmet. Vi kan konstatera att i ett land som Sverige med en, relativt sett, väl utbyggd välfärdsstat görs på det här sättet insatser och skapas socialt kapital i en utsträckning som inte verkar ligga efter andra jämförbara länder.

Insatser för någon i det egna hushållet

I den här studien ville vi också uppmärksamma i vilken utsträckning medborgarna gör regelbundna insatser för någon i sitt eget hem. Detta gjordes inte i 1992-års undersökning. Avsikten är dels att försöka fånga hela vidden av och omfattningen på de regelbundna informella insatser som görs, dels att jämföra sådana uppgifter med de andra typer av insatser som diskuteras i detta kapitel.

Förutom att skilja ut obetalda från betalda insatser och organiserade frivilligaktiviteter från informella insatser har vi i befolkningsstudierna skilt på informella insatser som görs inom och utanför det egna hushållet. Det sistnämnda görs på både teoretiska och empiriska grunder. Vid diskussioner om hur socialt kapital uppstår och genereras finns det anledning att uppmärksamma de viktiga principiella skillnader som kan antas föreligga mellan att göra insatser för någon i eller utanför det egna hemmet, liksom mellan att göra insatser för någon man är släkt med eller inte. Vi utgår också från –

med stöd i annan forskning – att de två sistnämnda typerna av insatser till en del har olika utgångspunkter. De bedrivs under olika villkor och är förknippade med delvis olika mål och drivkrafter (se till exempel Busch Zetterberg 1996; Twigg & Atkin 1993; Parker 1993).

På vår direkta fråga om man regelbundet hjälpt någon – gammal, sjuk eller handikappad – som är i behov av särskilda insatser i det *egna hushållet*, svarade 7 procent ja av de som är mellan 16-74 år. Bland de äldsta, det vill säga gruppen 75-84 år, var andelen 9 procent. Lite mer konkret uttryckt verkar omkring ½ miljon människor göra regelbundna informella insatser för någon som man bor tillsammans med.

I Busch Zetterbergs refererade studie från 1996 uppgav 5 procent av befolkningen, respektive 8 procent bland de äldsta, att de gör regelbundna insatser. Att det blir en viss skillnad mellan resultaten i hennes och vår egen studie skulle, som vi redan tidigare påtalat, kunna bero på att en eventuell anhöriginsats ringas in och avgränsas på ett något annorlunda sätt i den förstnämnda studien¹⁵. En annan förklaring skulle kunna vara att andelen som gör sådana här insatser faktiskt vuxit under de allra senaste åren, vilket i sin tur skall ses mot bakgrund av att andelen gifta bland de äldsta ökar.

I vår studie fördelar sig anhöriginsatserna på följande sätt i befolkningen.

Tabell 13. Andel (%) i befolkningen som utfört anhöriginsatser i det egna hushållet. Totalt samt för män och kvinnor

	Totalt	Män	Kvinnor
Anhörigstöd	7	6	7
BAS	(1104)	(577)	(527)

Det är i stort sett lika många män som kvinnor som gör den här typen av insatser. Men kvinnorna gör mer, räknat i tid. När vi för att få ett mått på den *totala insatsen* slår ihop andelen aktiva i befolkningen med det genomsnittliga antalet timmar för var och en som gör en regelbunden insats, finner vi att förhållandet mellan mäns och kvinnors totala insatser i form av tid blir ungefär 7 till 10. Ännu en gång är det värt understryka att männen utför en ansevärd del av uppgifterna. Drygt 30 procent av de som gör insatser ger ett mycket omfattande stöd, varav en klar majoritet är kvinnor.

En ny prövning med hjälp av diskriminantanalys och baserad på samma variabler som i föregående avsnitt ger nedanstående resultat. Endast signifikanta samband redovisas.

Tabell 14. Bestämningsfaktorer för de som utför anhöriginsatser i det egna hushållet. Totalt samt för män och kvinnor

	Utbildning	Boendeort	Invandrare
Samtliga	**	**	*
Män			
Kvinnor	*	*	*

* = 0,01 ... $p < 0,05$
 ** = 0,001 ... $p < 0,01$
 *** = $p < 0,001$

Vi ser att utbildning slår igenom också på detta område. Det sker i en oväntat hög utsträckning och möjligen med omvända förtecken mot vad man kunde förvänta sig. De verkar nämligen vara de mer resursstarka som i påfallande högre grad bistår med anhöriginsatser. Vi finner vidare att det är betydligt färre bland de som bor i storstäder som gör insatser av sådant här slag. Av analysen framgår också att invandrare, i framförallt första men också andra generationen, i högre grad bistår med anhöriga än resten av befolkningen. I första generationen verkar könsfördelningen vara jämn, men i den andra tycks kvinnorna bli dominerande.

När vi försöker finna faktorer som kan bidra till att förklara anhöriginsatsernas *omfattning i tid*, i stället för att som i ovanstående stycke fästa uppmärksamheten på faktorer som kan förklara skillnader i förekomst, visar det sig att det finns ett signifikant positivt samband mellan ålder och insatser. De med högre ålder gör mer omfattande insatser.

Eftersom vi inte frågade om anhöriginsatser i det egna hushållet i 1992-års befolkningsundersökning ställde vi nu i anslutning till detta spørsmål en fråga med följande lydelse: "Om Du jämför situationen nu med hur det var i början på 1990-talet tycker Du då att Dina insatser av det här slaget har ökat eller minskat eller är det ingen skillnad?" Med hänsyn tagen till de problem som finns med det här slaget av tillbakablickande frågor pekar ändå svaren pekar mot en stabil situation där för de flesta insatsernas omfattning inte verkar ha förändrats. För en mindre grupp tycks det emellertid ha skett förändringar. I denna grupp anger en lika stor andel att de ökat

sina insatser som att de minskat sitt bistånd. Det finns inga könsskillnader i medborgarnas svar.

När man tittar lite närmare på de *äldres insatser för anhöriga i det egna hemmet*, det vill säga 60-74-åringarnas engagemang, visar sig andelen vara något större än för resten av befolkningen. Framförallt gör man i genomsnitt en mycket större insats – mätt i tid. Det är en lika stor andel män som kvinnor som är involverade i dessa aktiviteter, något som också annan forskning visat på. Kvinnorna gör dock en tidsmässigt mer omfattande insats. Också här tycks det vara ett mångfacetterat fenomen som vi försöker ringa in, vilket också andra forskare pekat på (se till exempel Parker 1993). Vi finner även här att förstagenerationens invandrare gör betydligt mer omfattande insatser för anhöriga i det egna hushållet än resten av befolkningen. Ju större omfattning anhöriginsatsen har, ju mindre omfattning verkar de informella insatserna utanför det egna hushållet få, liksom mängden frivilliginsatser. Dessa förhållanden verkar också påverka i vilken utsträckning man ingår i informella nätverk, så till vida att ju mer omfattande den enskildes insats är desto färre nätverk tycks hon/han ingå. Vi vill understryka att dessa samband endast återfinns bland de äldre.

Både Genell Andrén & Johansson (1998) och Szebehely (1994, 1999) poängterar att det under 1990-talet skett en informalisering av omsorgen bland de sammanboende äldre, i det avseendet att en något större andel av de anhöriga själva får göra alla insatser. Om detta lett till att en större andel av befolkningen gör regelbundna anhöriginsatser, vet vi ingenting om. Vad vi kan säga är att huvuddelen av *de äldre sammanboende som gör insatser* vid intervjutillfället säger att de inte utökat sitt eget stöd under 1990-talet. En mindre grupp – omkring 20 procent – tycks emellertid ha ökat sina insatser. Det är värt understryka att i befolkningsundersökningar riskerar sådana här förändringar för en delgrupp att inte få något genomslag.

En tredje sammanfattning

Detta avsnitt har handlat om informella insatser för någon i det egna hemmet. Det verkar vara viktigt att i detta sammanhang skilja mellan insatser bland befolkningen i sin helhet och insatser från specifika grupper som de äldre. När vi anlägger en vid befolkningsansats och försöker fånga upp hela bredden av regelbundna insatser som görs för någon i det egna hemmet framträder mönster som har vissa likheter med de vi funnit för andra slag av insatser i denna

undersökning. Återigen verkar tillgång till egna resurser samt traditioner och kulturella betingelser kunna bidra till att förklara förekomsten av insatser. Vi vill påminna om att för de flesta aktiva är det en i tid *avgränsad insats* som görs. Detta utgör kanske en förutsättning för att man skall kunna/vilja använda sin tid och sina resurser.

Att inte bo i storstad och att ha invandrarbakgrund i samspel med att ha tillgång till vissa resurser – grupper med mer omfattande utbildning gör i högre grad anhöriginsatser än andra grupper – verkar leda både till fler och mer omfattande insatser i tid. Vi har inte funnit belägg för de här slagen av rön i annan nordisk forskning. Sundström (1993) har i en genomgång av internationella forskningsresultat visat på att anhöriginsatser varken verkar visa på några klassmässiga kopplingar eller kopplingar till olika typer av boendeort. Våra resultat kring de äldres insatser ligger mer i linje med detta. Icke desto mindre framstår knappast våra resultat för hela befolkningen som orimliga, i ljuset av de andra uppgifter vi presenterat i denna undersökning. Möjligen finns det två olika typer av förklaringar till de skillnader som uppstår. En övervägande del av forskningen kring informella insatser verkar ha utgått från och rört äldre. Kanske har man tenderat att överföra slutsatser som rör dessa till hela den grupp i befolkningen som gör regelbundna insatser för någon i det egna hemmet. Detta låter sig inte göras, då bara drygt hälften av alla anhöriginsatser verkar riktas mot äldre (se Busch Zetterberg 1996). En annan typ av förklaring skulle kunna vara att vi vid en senare tidpunkt och med en bred medborgaransats här fångat upp delvis nya och andra fenomen.

Våra data tyder på att det ”sociala kontrakt” som finns mellan anhöriga inte har genomgått några större förändringar under 1990-talet. Om det funnits försök att skriva om det kontrakt som vuxit fram mellan anhöriga och staten – här i form av kommun och landstingskommuner – kan vi konstatera att detta inte verkar ha fått något tydligt utslag på befolkningsnivå. Våra data pekar på stabila förhållanden, framförallt när det gäller förekomst av och omfattning på informella insatser utanför det egna hemmet men också för insatser i det egna hushållet. Dessa resultat ligger också i linje med annan forskning som vuxit fram under 1990-talet och som visar att anhöriginsatser och anhörigomsorg inte på något enkelt sätt verkar hopkopplade, varken med ”omsorgspolicy” eller ens med omfattningen på välfärdsstatens satsningar. Lingsom (1998) visar till exempel att i Norge verkar inte medborgarnas insatser för sina anhöriga ha gått ner när välfärdsstatens satsningar ökade, men inte heller har de gått upp när nedskärningar genomförts under senare

tid. De tycks i stället vara påfallande stabila. Våra studier sträcker sig emellertid över en relativt kort tidsperiod, varför eventuella förändringar av mer långsiktigt och djupgående slag inte kan uteslutas.

Om man slår ihop *insatserna för anhöriga* i det egna och utanför det egna hushållet finner vi att omkring en fjärdedel av befolkningen gör anhöriginsatser på en mer regelbunden basis. Det är en ansenlig del av medborgarna som sammantaget utför mycket stora insatser, på vilket sätt vi än räknar. Genom en ensidig fokusering på välfärdsstatens ansvar har det varit lätt att förbise de insatser som gjorts utanför detta system, trots att till exempel Sekretariatet för framtidsstudier redan i början av 1980-talet lade fast att anhörigomsorgen totalt sett var betydligt större än de offentliga insatserna (se *Tid för omsorg* 1983). Vid övergripande beskrivningar av och forskning om de skandinaviska välfärdsstaterna har det varit påfallande hur man förbigått både informella och frivilliga insatser (se t.ex. Esping Andersen 1990; Esping Andersen & Korpi 1987). Det finns också skäl anta att informella insatser inte sällan bara har tagits för givna, inte minst därför att de ofta utförts av kvinnor. Att den moderna välfärdsstaten hela tiden i avgörande utsträckning har varit beroende av dessa insatser råder det emellertid ingen tvekan om. Att den här typen av aktiviteter också fyller en roll för att skapa och upprätthålla socialt kapital kan det heller knappast råda något tvivel om.

Avslutande diskussion om medborgarskapets olika uttrycksformer

Vilka uttrycksformer i och vid sidan av föreningslivet tar sig medborgarskapet på tröskeln till år 2000? Det är den fråga som vi till en del försökt utforska i vår undersökning och belysa i detta kapitel. Det har nog med all tydlighet framgått att det är fråga om en mängd olika uttrycksformer, en brokig mångfald av insatser och engagemang. Frivilliga insatser i föreningslivet är en uttrycksform för medborgarskap. Informella insatser och hjälparbete för anhöriga som man inte sammanbor med, för grannar och vänner, är en annan uttrycksform för medborgarskap och engagemang inom det civila samhället. Insatser för gamla, sjuka eller funktionshindrade anhöriga som individen sammanbor med är också uttryck för engagemang, men med delvis andra villkor och drivkrafter.

Av kapitlet framgår att vi givit medborgarskap en vid tolkning, som går utöver den direkta politiska innebörd som utgjort

utgångspunkten för så gott som all svensk forskning om det aktiva medborgarskapet. Det perspektiv på medborgarskap, som vi anlagt har tidigare varit nästan helt obeaktat och det ger andra bilder av Sverige än den pessimistiska bild som målats upp under senare år. Det samlade intrycket av våra resultat är att vi är en påfallande aktiv och engagerad befolkning. Det här står emellertid inte i motsättning till de problem som gäller minskat engagemang för direkt politiskt arbete, som konstaterats i andra sammanhang, och som naturligtvis får konsekvenser för medborgarskap och demokrati.

I såväl denna, som i de tidigare befolkningsstudier vi genomfört, har *insatser* utgjort utgångspunkten för vårt intresse. Vi har dessutom lagt oss vinn om att fånga upp ett brett spektrum av dessa insatser. Ansatsen är vid, men icke desto mindre har den en ”nyttoinriktad” slagsida i den bemärkelsen att vi i första hand fångar upp en målinriktad aktivitet och inte deltagande i allmänhet. Det blir ofrånkomligen och endast en fragmentarisk bild vi kan presentera av ett komplext och sammansatt fenomen. Den här typen av undersökning ger möjlighet att fastställa omfattning och förändringar samt belysa samband mellan olika faktorer när det gäller frivilliga och informella insatser. Men ett grundläggande antagande är att dessa aktiviteter får en vidare betydelse utöver den enskilda insatsen och dess omedelbara effekter.

Vår inriktning utgör en delvis annan ansats än vad som varit vanligt i den gängse svenska traditionen. Vi tror dock att vår undersökning fångar upp väsentliga stråk i det aktiva medborgarskapet. Dessutom anknyter vi, med den inriktning vår befolkningsstudie har, till en internationell forskningstradition där det sociala engagemanget hos medborgarna tydligare fokuseras än i svensk forsknings-tradition.

Engagemanget är omfattande och knappast i avtagande

Låt oss slå fast att den svenska befolkningens medborgerliga engagemang är *stort* och *relativt stabilt* när det gäller de slags uttrycksformer som vi här undersökt. Det är stort, både i absoluta och relativa termer. I ett internationellt jämförande perspektiv framstår svenskarna som mycket aktiva, både när det gäller frivilliga och informella insatser. På befolkningsnivå framstår medborgarnas engagemang också som stabilt under 1990-talet, framförallt när det gäller omfattning men också i stor utsträckning vad gäller inriktning.

Vi finner med andra ord inga belägg för att frivilliga insatser – som en uttrycksform för medborgarskapet – skulle vara på väg att erodera i det senmoderna Sverige. Vår forskning pekar i stället på att det finns en fortsatt hög nivå av traditionella aktiviteter, samtidigt som vi ser tendenser till nya uttryck. Bättre än andra kanske vi med vår typ av ansats fångar en accentuerande rörelse med flera tendenser – där en verkar vara att frivilliga gör en avgränsad insats, utan att ha ett bredare engagemang i sin förening.

Vi har sett hur 52 procent av befolkningen i åldern 16-74 år hade utfört frivilliga insatser i föreningslivet under året före mättillfället och att 30 procent hade utfört informella insatser på regelbunden basis för någon man inte bodde med. Det innebär att *2/3 av alla medborgare utför oavlönade insatser utanför det egna hushållet*. Det är en mycket hög andel, också i internationell jämförelse. Frågan är emellertid hur stabil denna situation kan antas vara. Internationell och svensk forskning visar att människor i västvärlden får mer individualistiska värderingar. Det gäller också för Sverige och de frivilligt aktiva. Våra resultat visar att en sådan utveckling inte verkar stå i motsättning till en beredvillighet att göra frivilliga eller informella insatser.

Resultaten från våra befolkningsstudier pekar – i linje med annan forskning – mot att medelåldern ökar bland dem som gör *frivilliginsatser*. En viktig förklaringsfaktor skulle kunna vara ett generations- eller kohortfenomen, så tillvida att äldre och medelålders generationer av medborgare – där många fostrats i en plikt- och folkkrörelsetradition – fortsätter att vara aktiva och gör insatser långt upp i åldrarna. Det finns dock en risk att denna beredskap och dessa slags handlingsmönster inte kommer att återfinnas bland de yngre. De *informella insatserna* verkar öka med stigande ålder. Detta kanske snarare förklaras med livsloppets villkor.

Hur förhåller sig då de insatser vi studerat *till varandra* och hur pass *omfattande* är de? Vi kan få en föreställning om förhållandet mellan insatserna genom att slå ihop den totala mängden frivilligt arbete med det informella arbetet. Vi finner då att andelen frivilligt arbete utgör 50 procent, andelen informella insatser utanför det egna hushållet 39 procent och att andelen insatser i det egna hushållet utgör 11 procent av den totala insatsvolymen. Man kan vidare få en bild av omfattningen på sådana här insatser genom att räkna om det totala antalet timmar som utförs till helårsarbeten. Med en sådan beräkningsgrund finner vi att det obetalda frivilliga arbete och de informella insatser som utförs lågt räknat motsvarar drygt 200 000 helårsarbeten för var och en av insatstyperna. Detta visar på

en omfattande aktivitet, hur vi än väljer att betrakta dessa uppgifter och vilka värden vi än vill tillskriva dem.

Vilka är de aktiva?

I vilken utsträckning skiljer sig då de frivilligt aktiva och de som gör informella insatser från andra grupper? Om vi först granskar *de frivilligt aktiva*, finner vi att skillnaderna mellan dessa och de som inte är aktiva är större i dag än i början på 1990-talet, trots att fler nu är frivilligt aktiva. *Utbildningen* slår tydligare igenom, för att förklara varför någon utför frivilligt arbete 1998, än vad den gjorde 1992. Högutbildade är betydligt oftare frivilligt aktiva än lågutbildade. Det är också de högutbildade som främst ökat sitt engagemang, inte minst gäller det för kvinnorna. Bland de i förvärvsaktiv ålder har en betydligt mer markant ökning av frivilligt aktiva skett bland grupper som har sin fackliga tillhörighet i ett SACO-förbund, än bland grupper med annan facklig tillhörighet.

Tydligare än 1992 framträder också i 1998-års undersökning betydelsen av hur och var man bor. Boendet är uttryck för ekonomiska såväl som sociala och kulturella förhållanden. Klyftan tycks större mellan storstad och mindre orter, mellan stad och landsbygd än vid mätningen 1992. Innevånare i storstäder är mindre ofta frivilligt aktiva än de som bor i andra ortstyper. Mest aktiva är de som bor på landsbygden. I allra minst utsträckning är *lågutbildade i storstäder* frivilligt aktiva i föreningslivet.

Vad gäller *de grupper som utför informella insatser* kan vi först och främst konstatera att de finns brett och stabilt representerade i stora befolkningsskikt. Det gäller både för dem som gör insatser för någon inom och utanför det egna hushållet. *Utbildningen* slår emellertid, något oväntat, igenom bland båda grupperna. Liksom bland de frivilligt aktiva gör människor med högre utbildning betydligt oftare insatser än lågutbildade. *Ålder* är också en gemensam förklaringsfaktor, så att insatserna ökar med stigande ålder. Bland de äldre i befolkningen – 60-74 år – är andelen som utför informella insatser inom och utanför det egna hushållet betydligt större än för övriga åldersgrupper.

För de som gör insatser för någon man inte sammanbor med utgör dessutom *inkomstens storlek* en klar och tydlig förklaringsfaktor. Ju högre inkomst någon har, i ju större utsträckning verkar man benägen att göra sådana här slag av insatser. Detta tycks i synnerhet gälla för kvinnor.

För de som gör stödinsatser för någon i det egna hushållet utgör också *ortstyp* en förklaringsfaktor. Liksom för de frivilligt aktiva gör de som bor i storstäder betydligt mindre insatser än andra. Invandrare bistår dessutom i högre utsträckning än andra grupper någon anhörig i det egna hemmet.

Sammanfattningsvis har vi sett att det finns *grundläggande likheter*, i det avseendet att det delvis är samma faktorer som har betydelse för att förklara förekomst av såväl frivilliga som informella insatser. Det finns emellertid också en del *olikheter*, både mellan de som gör frivilliga insatser respektive informella insatser och mellan dem som gör informella insatser utanför hemmet, å ena sidan, och de som bistår med insatser i det egna hemmet, å den andra. Det är angeläget att betona att det är stora grupper av medborgare som är involverade i dessa olika slags aktiviteter, vilket gör att det är svårt att hitta enkla och entydiga mönster som fångar in och fullödigt förklarar engagemanget och dess bestämningsfaktorer.

Den bredd i insatserna som påtalats har dock en motbild, som också bör noteras. Det finns tydliga kopplingar mellan olika former för engagemang. De frivilligt aktiva i föreningslivet är i högre grad än andra grupper engagerade i att utföra informella insatser för anhöriga som de inte sammanbor med, grannar och vänner. Människor som utför frivilligarbete eller informella insatser är i större utsträckning än andra också delaktiga i informella nätverk som har någon kontinuitet. Från detta mönster avviker de äldre medborgare som gör anhöriginsatser i det egna hushållet – de är i mindre utsträckning frivilligt aktiva än andra i samma ålder. Blir insatserna mer omfattande tenderar också nätverken att vara glesare, liksom övriga informella insatser att bli mindre. Vi har anledning att tro att insatserna här kan bli så omfattande och betungande att det försvårar möjligheterna att vända sig utåt och söka tillhörighet i andra sammanhang, än i det egna hemmet.

Förändringar under 1990-talet

Trots att vi lagt fast, att det finns en övergripande stabilitet i det frivilliga engagemanget har en central fråga för vår undersökning och som vi diskuterat i detta kapitel varit följande: har medborgarnas engagemang i föreningslivet förändrats till omfattning och inriktning under 1990-talet? Vi har i denna undersökning visat att när det gäller *frivilliga insatser* har dessa inte minskat i omfattning under 1990-talet, utan vi finner i stället en mindre ökning.

Det är rimligt anta att förändringar i någon form har ägt rum. Föreningslivet och medborgarnas engagemang i detta kan ses som dynamiska fenomen som torde förändra sig, i takt med att samhället förändras i övrigt. Å andra sidan, kan man hävda, att de sex år som förflutit mellan våra två mätillfällen är en väl kort tid för att studera förändringar av den här karaktären. Dessutom behövs med all sannolikhet en annan metodologisk ansats än en traditionell surveyundersökning för att på djupet få fatt i förändringsmönster inom föreningslivet. En stabilitet i befolkningens föreningsengagemang över 1990-talet har emellertid även konstaterats av forskare i andra länder.

Hur föreningslivets utveckling hänger ihop med förändringsprocesser i samhället i övrigt är en komplicerad frågeställning, som vår undersökning inte ger några svar på. Men så mycket kan man ändå konstatera att förändringar i Sverige under 1990-talet – såsom hög arbetslöshet och betydande nedskärningar inom många områden – inte lämnat några spår efter sig i form av att det frivilliga arbetet minskat i omfattning. En minskning hade kunnat tolkas som uttryck för att medborgarna i förändringstider reagerat med uppgivenhet och tillbakadragande. Ökningen blir, med samma tolkningsperspektiv, ett uttryck för att den svenska medborgaren trots allt väljer att fortsättningsvis också uttrycka sig i form av utåtriktade aktiviteter av den här typen. Svenskens tilltro till det frivilliga arbetets egenvärde och ökade värdering av detta som demokratiskapande kraft under 1990-talet, som vi konstaterat, ger stöd för en tolkning i denna riktning. Men med en helt annan tolkning skulle man kunna se det omfattande frivilligarbetet, och inte minst den ökning vi iakttagit, som ett uttryck för kompensatoriska insatser från medborgarnas sida för nedskärningar i offentlig service. Sådana mönster har kunnat identifieras i andra europeiska länder.

Kan den ökning vi konstaterat i det frivilliga arbetets omfattning, och ännu mer den förändring som ändå skett beträffande *inriktningen*, ses som ett tecken på att vi håller på att få ett mer nyttoinriktat frivilligt arbete och som kompensation för offentlig service? Det vi främst tänker på är den ökning vi sett av de frivilliga insatserna inom socialt inriktade organisationer. Vi tror inte att det är fråga om en tillfällighet. Under 1990-talet har betydelsen av de socialt inriktade organisationernas verksamheter kommit i fokus på ett mycket tydligare sätt än tidigare, både i massmedia och lokalpolitik. Detta kan vara en del av bakgrunden till att fler nu än tidigare väljer att gestalta sitt medborgerliga engagemang inom till exempel humanitära organisationer. Vår egen forskning visar att en hel del

organisationer av det här slaget hittat nya former för sina verksamheter, vilket kanske gör dem mer tilltalande för den moderna medborgaren. Å andra sidan, finns det kritiska röster som varnar för att det ökande intresset för socialt inriktat frivilligarbete skulle kunna vara uttryck för en ”ny” syn på välfärden i Sverige och i förlängningen skulle kunna leda till att välgörenheten åter blir legitim.

Eftersom forskning visat att medlemskapen sjunker inom många organisationstyper är en rimlig tolkning också att, bland dem som faktiskt fortsätter att vara medlemmar, ökar andelen som inte bara är medlemmar utan också gör en aktiv insats. Kanske är det fråga om ett ökat tryck i föreningslivet mot att medlemmarna ska göra aktiva insatser. Om kravet på kompetens hos de frivilliga samtidigt ökar, såsom tidigare diskuterats, kan man fundera på om den kravlösa tillhörighet som ”bara medlemskap” representerar inte längre blir gångbar. Vilka blir konsekvenserna av detta för utvecklingen av det svenska föreningslivet?

Det är *kvinnorna* som i huvudsak står för den ökning i det frivilliga arbetet som skett under 1990-talet. Socialt inriktat frivilligarbete förekommer mycket oftare bland kvinnor än bland män. När den sociala gestaltningen av medborgarskapet nu tycks ha fått en mer framträdande plats i föreningslivet under 1990-talet, beror det i hög grad på att kvinnorna uttrycker sig i föreningslivet i ett ökande antal. Kvinnorna har också ökat sitt deltagande inom mer typiskt manliga områden, som idrotten. Det tycks finnas fog för att hävda att det skett en viss ”feminisering” av medborgarskapet såsom det gestaltar sig i föreningsengagemang, under 1990-talet.

Pensionärerna är en anmärkningsvärt aktiv grupp, ur vilket perspektiv vi än väljer att betrakta saken. Det är också den *enskilda grupp* inom vilket andelen frivilliga ökar mest, relativt sett, sedan 1992. Ökningen är mest markant när det gäller socialt inriktade organisationer, vilket förstärker bilden av det socialt inriktade frivilligengagemangets ökade betydelse.

När vi i denna studie undersökt informella insatser – både i och utanför det egna hushållet – finner vi att de är påfallande stabila och verkar genomgå relativt små förändringar under 1990-talet. Vi finner därför inga empiriska belägg, varken för någon påtaglig ökning eller för någon förändrad inriktning. Våra resultat pekar i stället på att informella insatser inte på något enkelt sätt är avspeglningar av, eller ens direkt ihopkopplade med, övergripande välfärdspolitik eller omsorgspolitikens konkreta utformning. Kompensatoriska insatser för offentlig service antog vi snarare skulle visa sig i form av en tydlig ökning av de informella insatserna

än i en ökning av frivilligt föreningsengagemang. Vi återfinner emellertid bara små öknningar inom några områden som rör informella insatser. Vad som emellertid har förändrats under 1990-talet är synen på informella insatser. Fastän den här typen av insatser hela tiden utförts i stor skala har de först mot slutet av 1990-talet fått en något större uppmärksamhet. Detta kan förklaras med att det genom en ensidig fokusering på välfärdsstatens ansvar har varit lätt att förbise eller negligera insatser som gjorts utanför detta system, liksom att forskningen om svensk välfärd och dess utformning förbigått informella insatser. Detta har haft både med ideologiska ställningstaganden och forskningens inriktning att göra.

Att ha resurser och få tillhörighet

När vi i denna undersökning försöker att anlägga en bred befolkningsansats och fånga upp ett flertal uttrycksformer för det moderna utvidgade medborgarskapet framträder några tydliga mönster. Det råder ingen som helst tvekan om att *tillgång till egna resurser* och *sociala arenor* å ena sidan och å andra sidan *traditioner* och *kulturella betingelser* i avsevärd utsträckning kan bidra till att förklara förekomsten av insatser av olika slag.

Tydligt framträder dock bilden av ett *kumulativt medborgarskap*, där den som gör mycket verkar göra mer. Medborgarskapets gestaltning i form av frivilligt arbete och informella insatser verkar inte vara i stället för några andra aktiviteter, utan tycks snarare ofta ha karaktären av ett både och; att både ingå i informella nätverk och ha ett frivilligengagemang, att både göra informella och frivilliga insatser, att helt enkelt ha eller skaffa sig tillgång till fler arenor, där man finner olika uttrycksformer för ett medborgarskap i vår tid. Vi finner att en ansenlig del av befolkningen har ett aktivt engagemang som omfattar flera av de områden vi undersökt. I andra änden av ett kontinuum finner vi 23 procent av befolkningen som inte är engagerade inom någon av de former för aktiviteter vi här undersökt och ej heller tillhör något nätverk. Vad karakteriserar då denna grupp? Mönstret är det förväntade mot bakgrund av våra tidigare resultat, men får här en ännu större tydlighet: gruppen domineras av lågutbildade, låginkomsttagare i storstäder, som dessutom haft föräldrar som inte själva varit föreningsaktiva.

Eftersom de fenomen vi studerat har en bred folklig förankring, hittar vi också komplexa och ibland överraskande mönster. Vi har till exempel sett att det inte finns några stora skillnader mellan

invandrare och etniska svenskar eller mellan arbetslösa och de som arbetar, vad gäller omfattningen i de här slagen av medborgerligt engagemang. Det finns med andra ord inget enkelt "miserabilitetsmönster". Å andra sidan, ser vi utbildningens tydliga och ökande betydelse. Våra resultat visar gång på gång att de medborgare som är aktiva och gör insatser har högre utbildning än andra. Det finns anledning till oro om detta mönster visar sig bli permanent. Detta är ett angeläget område för fortsatt forskning.

Det engagerade medborgarskapet – i den betydelse vi här studerat det – är förknippat med något slags *tillhörighet*. Denna kan ta sig olika uttryck. Föreningslivet kan ge en sådan tillhörighet. Kontakter och nätverk i närmiljön kan också ge tillhörighet. I vår undersökning studerade vi utbildningen beträffande en viss typ av nätverk. Det visar sig att ungefär hälften av befolkningen har tillgång till minst ett informellt nätverk av någon kontinuitet, där människor regelbundet träffas och gör något tillsammans. Här har vi påbörjat forskning kring ett viktigt område vars betydelse inte tidigare uppmärksammats i den svenska forskningstraditionen.

I vår undersökning har vi framför allt analyserat olika typer av insatser och kopplingarna mellan dessa. De samband vi urskilt visar att en typ av insats ofta tycks vara förutsättningen för eller effekten av ett annat engagemang. Detta är ett viktigt resultat som tidigare inte uppmärksammats. I övrigt har vi inte studerat effekterna av de uttrycksformer och den vitalitet som diskuterats. Internationell forskning har dock visat på att det inte finns några entydiga kopplingar mellan frivilligt engagemang å ena sidan och, demokratiska och solidaritetsinriktade värderingar å andra sidan. Det finns därför anledning att fortsätta och fördjupa det arbete vi påbörjat, nu med inriktning mot engagemangets effekter, både på individ- och samhällsnivå. Avslutningsvis kan vi dock konstatera att de svenska medborgarna i hög grad är aktiva i det civila samhället och vi utgår tills vidare ifrån att detta har avsevärd positiv betydelse.

Noter

¹ För en fördjupad diskussion se också Lorentzen, 1999; Selle & Öymyr 1995.

² För en översikt av denna, se Van Til, 1988; för en komparativ analys av medborgarskap och föreningsengagemang, se Janoski, 1998.

³ Länderna var, förutom Sverige, Danmark, Storbritannien, Belgien, Frankrike, Tyskland, Irland, Bulgarien, Slovakien och Nederländerna.

⁴ Datainsamlingen har genomförts i form av personliga intervjuer inom ramen för de besöksomnibusundersökningar som genomförs av SIFO Research & Consulting AB. Datainsamlingsperioden pågick mellan december 1998 och januari 1999. Svarsfrekvensen var 70%.

⁵ Urval och datainsamlingen för denna åldersgrupp har gjorts enligt samma principer som för standardurvalet. Men svarsfrekvensen är betydligt lägre varför resultatet för denna åldersgrupp redovisas med stor försiktighet.

⁶ Datainsamling för Eurovol-undersökningen genomfördes 1994.

⁷ Frivilliga insatser inom Svenska kyrkan och offentlig sektor inkluderades också.

⁸ Enligt Häll (1997) hade dock 52% av befolkningen "deltagit aktivt" i föreningslivet. Viss oklarhet råder när det gäller hur de begreppsligt olika ansatserna "aktivt deltagande" och vårt "frivilligt arbete" förhåller sig till varandra, men de torde i stor utsträckning mäta samma sak.

⁹ Detta framgår av resultaten från Eurovol-undersökningen.

¹⁰ Styrelseuppdrag och administration mättes i en kategori i undersökningen 1992. I 1998-års undersökning mättes styrelseuppdrag och administration separat. 29% av de frivilligt aktiva hade haft styrelseuppdrag i den föreningstyp som de ägnade mest tid åt och 36% hade utfört administrativa uppgifter i motsvarande föreningstyp. Det fanns ett tydligt könsmonster: män hade oftare styrelseuppdrag än kvinnor, som i sin tur i större omfattning utförde administrativa frivilliguppgifter än män.

¹¹ Respondenterna kunde uppge flera typer av insatser. Summan av andelarna blir sålunda ej 100%

¹² Vi vill göra läsaren uppmärksam på att enskilda individer kan vara aktiva inom flera socialt inriktade organisationstyper samtidigt varför den totala andelen som gjort frivilliga insatser inom socialt inriktade organisationer inte går att få fram genom att addera andelarna som gjort frivilligt arbete inom de 15 organisations-typerna.

¹³ Dessa två variabler visade sig, vid jämförelse, i mycket liten utsträckning påverka värdena på de samband som konstaterats i den första modellen. De två modellerna har därefter tillämpats för att analysera bestämningsfaktorer för informella stöd-insatser samt tillgång på informella nätverk. Dessa analyser redovisas i kommande avsnitt.

¹⁴ Vi kan inte utifrån de data vi har uttala oss om riktningen. Man har emellertid i en longitudinell undersökning av den amerikanska befolkningen kunnat visa att ett ökat frivilligengagemang verkar leda till ökade informella insatser, medan däremot inte ökade informella insatser tycks leda till något utökat frivilligengagemang (Wilson & Musick 1997).

¹⁵ Författaren försöker klargöra vilken anhöriggrupp som avses med följande formulering: "Det finns personer som har ett särskilt stort ansvar eftersom de ser till någon som är sjuk, handikappad eller gammal." Denna formulering leder möjligen till att en lite mindre andel säger sig utföra anhörigstöd.

Referenser

- Amnå, E. (1995) Det mångtydiga mellanrummet. I Amnå, E. (red), *Medmänsklighet att hyra? Åtta forskare om ideell verksamhet*. Örebro: Libris
- Anker, J. & Koch Nielsen, I. (1995) *Det frivillige arbejde*. Köpenhamn: Socialforskningsinstituttet
- Andersson, L. (1993) *Äldre i Sverige och Europa. Resultat från en Eurobarometer*. Stockholm: Ädelutvärderingen 93:4, Socialstyrelsen
- Blennerger, E. (1993) Begrepp och modeller. I *SOU 1993:82*
- Britten Austin, P. (1970) *The Swedes: How They Live and Work*. Newton Abbot, David & Charles
- Bulmer, M. och Rees, A.M. (red) (1996) *Citizenship Today. The Contemporary Relevance of T.H. Marshall*. London: UCL Press
- Bourdieu, P. (1980) Le capital social. Notes provisoires. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 6, nr 31, 2-3
- Busch Zetterberg, K. (1996) *Det civila samhället i socialstaten. Inkomst-källor, privata transfereringar, omsorgsvård*. Stockholm: City University Press
- Bäck, M. & Möller, T. (1997) *Partier och organisationer*. Stockholm: Publica
- Coleman, J. S. (1994) *Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press
- Daatland, S. O. (red.) (1997) *De sista årene. Eldreomsorgen i Skandinavia 1960-1995*. Oslo: NOVA
- Daatland, S. O. & Szebehely, M. (1997) Tjenestene og utviklingen i sammenheng. I Daatland S. O. (red.) *De sista årene. Eldreomsorgen i Skandinavia 1960 – 1995*. Oslo: NOVA
- Davis Smith, J. (1998) *1997 National Survey of Voluntary Activity*. London: The National Centre for Volunteering
- Engberg, J. (1986) *Folkrörelserna i välfärdssamhället*. Umeå: Diss. Umeå universitet, Statsvetenskapliga institutionen
- Esping Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: The Polity Press
- Esping Andersen, G. & Korpi, W. (1987) From Poor Relief to Institutional Welfare States. I Eriksson R. m.fl. *The Scandinavian Model: Welfare States and Welfare Research*. New York: M. E. Sharpe

- Finch, J. (1993) The Concept of Caring: Feminist and Other Perspectives. I Twigg J. (red.) *Informal Care in Europe*. York: The Social Policy Research Unit, The University of York
- Finch, J. (1996) Family Responsibilities and Rights. I Bulmer M & Rees, A. M. (red.) *Citizenship Today. The Contemporary Relevance of T. H. Marshall*. London: UCL Press
- Forssell, E. (1999) *Frivilligsektorn och kulturpluralism – några reflexioner kring ett tema*. Opublicerat paper, Stockholms Universitet: Institutionen för socialt arbete
- Fritzell, J. & Lundberg, O. (1994) Välfärdsförändringar 1968–1991. I Fritzell, J. & Lundberg, O. (red), *Vardagens villkor*. Stockholm: Bromberg
- Gaskin, K. och Davis Smith, J. (1995) *A New Civic Europe?* London: Volunteer Centre UK
- Genell Andrén, K. & Johansson, L. (1998) *Att utveckla anhängigstöd*. Stockholm: Socialstyrelsen, SoS-rapport 1998:9
- Gundelach, P. & Torpe, L. (1997) Social reflexivity and new types of citizen involvement in Denmark. I Van Deth, J. W. (red), *Private Groups and Public Life. Social Participation, Voluntary Associations and Political Involvement*. London: Routledge
- Habermann, U. (1999) *Motives for Volunteering: Habits of the Heart?* Paper presenterat vid konferensen ”Civil Society between Market and State”, Lidingö, 10-12 februari 1999
- Häll, L. (1997) Politiska resurser och aktiviteter. I *Välfärd och ojämlikhet i 20-årsperspektiv 1975-1995, Levnadsförhållanden, Rapport 91*. Stockholm: Statistiska Centralbyrån
- Independent Sector (1993) *Giving and Volunteering in the United States*. Washington: Independent Sector
- Janoski, T. (1998) *Citizenship and Civil Society*. Cambridge: Cambridge University Press
- Jeppsson Grassman, E. (1993) Frivilliga insatser i Sverige – en befolkningsstudie. I SOU 1993:82, *Frivilligt socialt arbete. Kartläggning och kunskapsöversikt*
- Jeppsson Grassman, E. (1997) *För andra och för mig. Det frivilliga arbetets innebörder*. Sköndalsinstitutets skriftserie nr 8. Stockholm: Sköndalsinstitutet

- Jeppsson Grassman, E. (1998) Full sysselsättning! Frivilligt arbete och annat arbete i Sverige och några andra europeiska länder. I *socialvetenskaplig tidskrift*, 5, 2-3, 128-146
- Jeppsson Grassman E. och Svedberg L. (1993) Frivillig verksamhet på fältet – en närstudie av sju organisationer. I *SOU 1993:82, Frivilligt socialt arbete. Kartläggning och kunskapsöversikt*
- Jeppsson Grassman, E. och Svedberg, L. (1995) Frivilligt socialt arbete i Sverige – både mer och mindre. I Amnå, E. (red), *Medmänsklighet att hyra? Åtta forskare om ideell verksamhet*. Örebro: Libris
- Johansson L. (1991) *Caring for the Next of Kin*. Diss. Socialmedicinska institutionen, Uppsala universitet
- Lingsom, S. (1998) *The Substitution Issue. Care Policies and Their Consequences for Family Care*. Diss. Oslo: NOVA
- Lorentzen, H. (1999) *Civil Associations and Social Integration*. Paper presenterat vid konferensen "Civil Society between Market and State", Lidingö, 10-12 februari 1999
- Lundström, T. & Svedberg, L. (1998) Svensk frivillighet i internationell belysning – en inledning. I *Socialvetenskaplig tidskrift – temanummer om social frivillighet*, 2-3, 106-127
- Lundström, T. och Wijkström, F. (1997) *The Nonprofit Sector in Sweden*. Johns Hopkins Nonprofit Sector Series 11. Manchester & New York: Manchester University Press.
- Montin, S. (1998) *Lokala demokratiexperiment – exempel och analyser*. Skrift nr 9 från Demokratiutredningen. SOU 1998:155
- Petersson, O., Westholm, A. och Blomberg, G. (1987) *Medborgarnas makt*. Stockholm: Carlssons
- Parker, G. (1993) Informal Care of Older People in Great Britain: The 1985 General Household Survey. I Twigg J. (red.) *Informal Care in Europe*. York:: The Social Policy Research Unit, The University of York
- Petersson, O., Hermansson, J., Micheletti, M., Teorell, J. och Westholm, A. (1998) *Demokrati och medborgarskap*. Demokratirådets rapport. Stockholm: SNS förlag
- Perlinski, M. (1990) Livet utanför fabriksgrunden och kontorsdörren. I Åberg R. (red.) *Industrisamhälle i omvandling*. Stockholm: Carlssons
- Putnam, R.D. (1993) *Making Democracy Work. Civic Traditions in Moderns Italy*. Princeton: Princeton University Press

- Rees, A. M. (1996) T.H. Marshall and the process of citizenship. I Bulmer, M. och Rees, A.M. (red), *Citizenship Today*. London: UCL Press
- Rothstein, B. (1998) *Social Capital in the Social Democratic State. The Swedish Model and Civil Society*. Paper presenterat vid "The Paris Group on Political Theory and Social Policy", Paris, 8-10/5 1998
- Salamon, L. M. & Anheier, H. K. (1997) *Defining the Nonprofit Sector. A Cross-national Analysis* Johns Hopkins Nonprofit Sector Series 4. Manchester & New York: Manchester University Press.
- Selle, P. (1997) Women and the transformation of the Norwegian voluntary sector. I Van Deth, J. W., (red), *Private Groups and Public Life. Social Participation, Voluntary Associations and Political Involvement in Representative Democracies*. London: Routledge
- Selle, P. & Öymyr, B. (1995) *Frivillig organisering og demokrati*. Oslo: Det Norske Samlaget
- Skjöld, C. (1997) Pensionärernas situation. I *Välfärd och ojämlikhet i 20-års perspektiv 1975-1995, Levnadsförhållanden, rapport 91, Statistiska Centralbyrån*
- SOU 1987:33 *Ju mer vi är tillsammans*. Betänkande från 1986-års folkrörelseutredning
- SOU 1990:44 *Demokrati och makt i Sverige*. Maktutredningens huvudrapport
- SOU 1993:82 *Frivilligt socialt arbete. Kartläggning och kunskapsöversikt*. Rapport av Socialtjänstkommittén
- SOU 1996:55 *Sverige framtiden och mångfalden*. Slutbetänkande från Invandrapolitiska kommittén
- Statistiska Centralbyrån (1986) *Politiska resurser*. Preliminära resultat från 1984-års mätning av Levnadsförhållanden
- Statistiska Centralbyrån (1992) *I tid och otid. En undersökning om kvinnors och mäns tidsanvändning 1990/91. Levnadsförhållanden, Rapport 79*
- Statistiska Centralbyrån (1997). *Välfärd och ojämlikhet i 20-års perspektiv 1975-1995. Levnadsförhållanden, Rapport 91*
- Sundström, G. (1994) Care by families: An Overview of Trends. I *Caring for Frail Elderly People, Social Policy Studies No 14, OECD*. Paris

- Svedberg, L. (1993) Socialt inriktade frivilligorganisationer – Några grundläggande karaktäristika. I *SOU 1993:82*
- Svedberg, L. (1996) Frivillighet som ideologiskt slagträ och faktisk verksamhet. I *Ojämlighet från vaggan till graven – på väg in i 2/3-samhället*. Stockholm: FKF Fakta
- Szebehely, M. (1994) Ger minskad offentlig omsorg varmare relationer? I *Socialvetenskaplig tidskrift*, 1, 326-346
- Szebehely, M. (1998) Hjälp i hemmet i nedskärningstid – hemtjänstens och anhörigas insatser för gamla kvinnor och män. I Sandquist A.-M. (red.) *Åt var och en efter behov*. Stockholm: Svenska kommunförbundet
- Szebehely M. (1999) Omsorgsarbetets olika former: nya klasskillnader och gamla könsmonster i äldreomsorgen. I *Sociologisk forskning*, 1, 7-32
- Taylor, C. (1994) *Det mångkulturella samhället och erkännandets politik*. Göteborg: Daidalos
- Tid för omsorg* (1983) Slutrapport från projektet omsorgen i samhället. Stockholm: Liber
- Tilly, C. & Tilly, C. (1994) Capitalist Work and Labour Markets. I Smelser N. & Swedberg R (red.). *Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press
- Trägårdh, L. (1995) Svenskhet och civilitet: om dygd, kärlek och oberoende i svensk politisk kultur. I Trägårdh L. (red.) *Civilt samhälle kontra offentlig sektor*. Stockholm: SNS Förlag
- Twigg, J. & Atkin, K. (1993) Factors Mediating the Relationship Between Carers and Service Provision. I Twigg J. (red.) *Informal Care in Europe*. York: The Social Policy Research Unit, The University of York
- Van Til, J. (1988) *Mapping the Third Sector. Voluntarism in a Changing Social Economy*. New York: The Foundation Centre
- Wijkström, F. (1998) *Different Faces of Civil Society*. Diss. Stockholm: Handelshögskolan, EFI
- Wilson, J. & Musick M, (1997) Who Cares? Toward an Integrated Theory of Volunteer Work. I *American Sociological Review*, 62, 694-713
- Wolfe, A. (1989) *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation*. Berkeley: University of California Press

- Wuthnow, R. (1990) Religion and the Voluntary Spirit in the United States. I Wuthnow R. & Hodgkinson V. (red.) *Faith and Philanthropy in America*. San Francisco: Jossey Bass
- Zetterberg, H. (1995) *Before and Beyond the Welfare State. Three Lectures*. Stockholm: City University Press
- Zetterberg, H. Ljungberg, C.J. (1997) *Vårt land – den svenska socialstaten*. Stockholm: City University Press
- 1997 National Survey of Voluntary Activity (The United Kingdom). Technical Report (1998)

Den goda medborgaren som föreningsmedlem och brukare

Om politik på nya arenor

Ylva Stubbergaard

Det pågår en omfattande debatt om vad som bör göras för att fler skall delta mer aktivt i politiken. Studier har visat att människor är intresserade av politik, talar om politik och deltar i demonstrationer för politik. Ändå avtar deltagandet i de institutioner som vår representativa demokrati grundas på, deltagandet i partiorganisationerna minskar, liksom aktiviteten i olika föreningar. Till och med valdeltagandet har visat på en viss minskning (Demokratirådet 1998; Gilljam & Holmberg 1995).

I denna uppsats vill jag därför diskutera oron för ett minskat medborgardeltagande utifrån två huvudfrågeställningar:

- 1) **Varför skall vi som samhällsmedlemmar delta i politiken?**
- 2) **Vilken betydelse får föreningsmedlemskap och brukardeltagande för människors politiska inflytande?**

Den första frågan skall jag behandla genom att presentera tre normativa modeller för medborgarnas relation till staten. Vi får då en normativ utgångspunkt för en diskussion av frågan varför medborgarna bör engagera sig i politiken.

Den andra frågan illustreras genom att som exempel ta lokala styrelser i skolan. I många kommuner har det skapats utrymme för ökat inflytande i skolan för föräldra- och elevrepresentanter via skolkonferenser och andra partssammansatta grupper. Ibland har detta införts samtidigt med att man strävat efter en ökad förankring av de traditionella politiska organen via politiskt utsedda lokala

nämnder som bland annat styrt över skolan. Rollen som förälder eller elev på denna arena blir ett intressant alternativ för att påverka sin situation.

För att ge ett underlag för problematisering ur ett demokrati-perspektiv av dessa arenor, fokuseras på deltagandet av föräldrar med utländsk bakgrund. Anledningen är att invandrare generellt är de som deltar minst i den offentliga politikens kanaler (Bäck 1999) men att föräldraskapet kan vara ett generellt skäl för aktivitet och fungera som en förenande länk mellan människor, i synnerhet som de flesta barn i en skola bor inom samma geografiska område.

Varför vi bör delta i politiken

I västerländska demokratidiskussioner kan människors deltagande, om inte annat så åtminstone i de regelbundna valen av representanter, ses som ett uttryck för samtycke med representanterna och den demokratiska organiseringen. Om alltför utblir från olika former av deltagande finns inte längre någon kommunikation mellan medborgarna och det politiska systemet. Giltigheten för en demokrati, där folkviljan skall vara bestämmande, kan därmed ifrågasättas. Speciellt problematiskt är det om en eller ett par grupper systematiskt inte deltar i den politiska processen. Demokratiseringsteorin diskuterar därför ofta politik utifrån situationer där vissa grupper utesluts ur den politiska beslutsprocessen genom de etablerade institutionerna. En medveten exkludering anses vara direkt demokratifientlig eftersom de exkluderade grupperna givetvis inte utvecklar någon lojalitet med regimen. Vad beträffar etniska minoriteter så menar många (t.ex. Diamond m.fl. 1990:29) att det finns en stor risk för upptrappning av våld och motsättningar om etnisk mobilisering inte leder till gehör och inkludering i den politiska processen.

För en etablerad demokrati som den svenska handlar det oftast om att systematiskt icke-deltagande har andra orsaker än formella institutionella hinder. För att klargöra orsakerna till oengagemanget måste man därför söka efter andra hinder som kanske blockerar för individerna själva och som kan avhjälpas med individrelaterade åtgärder, såsom ökad information, medvetandehöjning eller utbildning. Andra åtgärder kan riktas mot strukturella hinder såsom socioekonomisk status. I Demokratirådets senaste rapport (1998) konstaterades t.ex. att arbetslöshet skapar en minskad delaktighet

överlag – arbetslösa utnyttjar generellt mindre än andra samhällsmedlemmar olika möjligheter till politisk påtryckning.

En annan möjlig orsak till lågt deltagande är att institutioner och kanaler för deltagande helt enkelt inte fungerar som det är tänkt. Det skulle då kunna vara problem som även inkluderar de två tidigare nämnda exkluderingsorsakerna. Maktutövande kan ske på otydliga sätt. De maktutövande institutionerna kan upprätthålla en skevhet i värderingar genom informella normer, så att vissa intressen och vissa aktörer lättare får gehör för sina synpunkter (Stubbergaard 1996). Nedan kommer denna diskussion att utvecklas i samband med en granskning av normers universalitet.

I normativa modeller som diskuterar medborgarnas relation till staten anges skilda synsätt på när vi är goda medborgare, i det följande skall tre sådana modeller presenteras.

Den liberala medborgarskapsmodellen

Enligt den liberala medborgarskapsmodellen skall människan ha möjlighet att fatta autonoma val efter eget intresse och individens frihet är därmed något som ständigt måste bevakas och skyddas. Framför allt måste den statsmakt, som är nödvändig för att upprätthålla lag och ordning, hållas inom bestämda gränser. Statsmakten begränsas genom att fri- och rättigheter för samhällsmedlemmarna garanteras i rättsligt bindande normer. Grundtanken är att den autonoma moraliska individen är den som gör överenskommelser, tillsammans med andra fria individer med utvecklad privatmoral, som befrämjar deras gemensamma intressen och som även kan befrämja andra grupper i samhället. Att det går att ingå avtal som alla inblandade parter kan lita på är en förutsättning för att civilrättsliga överenskommelser skall ingås (Seligman 1992, Beiner 1995). Tilltron till denna ömsesidighet anses sedan gynna demokratin. De rättigheter som garanteras individen är generella, de skall äga samma giltighet för alla medborgare och alla samhällsmedlemmar skall behandlas som jämlika.

Det politiska deltagandet sker genom att människor utnyttjar de institutioner som skapats för detta deltagande, såsom val, partiorganisationer, annat föreningsliv, media ("det offentliga samtalet") samt kandidaturer och innehav av representativa uppdrag. Att människor organiserar sig och agerar gemensamt ger tyngd bakom deras krav. Ju starkare organisationerna är resursmässigt (både antal medlemmar, ekonomiska resurser och administrativ organisering),

desto större chans att de skall få igenom sina krav. Föreningar och partier aggregerar på så sätt krav som förmedlas vidare till de lagstiftande församlingarna.

Republikansk medborgarskapsmodell

Den republikanska medborgarskapsmodellen bygger på en idétradition från Aristoteles. Här framhävs medborgarens skyldigheter gentemot det allmänna. Politisk aktivitet betraktas därmed som en medborgerlig dygd. Det privata bör underordnas det offentliga och gemensamma. Enligt Aristoteles var medborgaren fullständig medborgare enbart om han (som det då handlade om) var med och styrde samtidigt som han styrdes. Denna medborgarskapsmodell har senare utvecklats med civila rättigheter med juridisk innebörd (Pocock 1995). En renässans har skett för denna medborgarskapsyn under senare decennier¹ (Beiner 1995; Mouffe 1997; Seligman 1992; v Gunsteren 1994). Det är en önskan om ett utökat politiskt deltagande och en aktivering av en social gemenskap som driver idén om ett förnyat republikanskt medborgarskap. Man vänder sig mot bristen på solidaritet och tolerans som anses ha utvecklats genom att särintressen har fått ökat inflytande och att privata önskemål framställs som om de vore allmängiltiga (Seligman 1992). Åberopandet av individens rättigheter får inte ske på bekostnad av viljan att fullgöra skyldigheterna som medborgare. Förespråkarna för en republikansk medborgarskapsyn vill att samhällsmedlemmarna skall uppleva en tillhörighet med den administrativa och politiska organisationen så att både de politiska rättigheterna utnyttjas och så att medborgarna fullgör sina skyldigheter gentemot det gemensamma.

Kommunitär medborgarskapsmodell

Den tredje medborgarskapsmodellen, den kommunitära, betraktas inte alltid som skild från den republikanska (Habermas 1995). Anledningen till att man inte skiljer dem åt är att båda modellerna förespråkar samhällsmedlemmarnas starkare identifiering med en gemenskap och att de enskilda individerna i samhället bör se ett politiskt deltagande som en skyldighet gentemot det gemensamma. De enskilda önskemålen och intressena bör därför i båda modellerna underordnas det gemensamma. Skillnaden mellan dem ligger framför allt i synen på vad samhällsmedlemmarna skall uppleva gemenskap och tillhörighet med.

Den republikanska modellen är patriotisk då staten eller den administrativa-politiska organiseringen ses som den samlande och identitetsgivande punkten. Denna patriotism behöver (enligt t.ex. Habermas 1995), inte vara knuten till en nation utan kan mycket väl appliceras på andra administrativa-politiska organ som t.ex. EU.

Enligt den kommunitära modellen är däremot gemenskapen grundad på en kulturell-historisk gemenskap (Beiner 1995). I denna gemenskap socialiseras individerna in och gemenskapen formar samhällsmedlemmarnas normer och föreställningar om vad som är rätt och riktigt. Avsaknad av en tillhörighet i en sådan gemenskap leder till bristande moral menar Etzioni (1995), som ser moralfostran som den sociala gemenskapens uppgift – en social moral leder till ett bättre samhälle där människorna ser sina skyldigheter gentemot varandra.

Universalismen i medborgarskapsmodellerna

En vanlig invändning mot både den republikanska och den liberala medborgarskapsmodellen gäller deras antagande om universalism. Den liberala modellen utgår till exempel ifrån idén om alla människors lika värde och hävdar därför att alla har lika rättigheter och bör garanteras lika behandling inför lagen. Mot denna universalism hävdar bland andra Young (1995), att människor inte har lika förutsättningar utan helt olika utgångspunkter i sina möten med de demokratiska institutionerna. Då kan man inte räkna med att människor kan vara med och utforma lagar och normer på lika villkor. Risken finns att många intressen och åsikter aldrig får komma till uttryck i regelverken och att därmed den lika behandlingen inför lagen missgynnar de grupper som ej varit representerade i utformandet. Om rättigheterna som alla garanteras är omöjliga att utnyttja för dem som inte har tillräckligt stora ekonomiska tillgångar, så är de flesta i samhället inte betjänta av att bli behandlade lika.

Den andra invändningen som Young riktar mot universalism gäller den republikanska modellen. Här varnar hon för att sätta de gemensamma angelägenheterna i fokus och låta de gemensamma värdena och intressena alltid få överordnas privata intressen och särintressen. Faran för kvinnor och minoritetsgrupper är då att man osynliggör skillnader i intressen. Om det finns en gemensam vilja, hur formas den? Vilka är med i utformandet? Detta är exempel på

frågor som motsäger föreställningen om en gemensam norm och ett gemensamt intresse.

Young är en av de forskare som föreslår lösningar där man frångår lika rättigheter i den politiska processen för underordnade grupper. Hon menar att så länge samhällsmedlemmarnas villkor är så olika, måste man aktivt gå in och stödja de underrepresenterades och de underordnades deltagande. Konkret handlar det om att institutionalisera ett deltagande i skilda sammanhang med särskild representation för underordnade grupper. Young är naturligtvis medveten om problemet med exempelvis vem som skall avgöra vilka som är underordnade. Vidare finns problemet med i hur många grupper, och efter vilka kriterier, man skall bryta ner en population för att tillgodose alla minoriteter.

Kymlicka (1998) föreslår på liknande sätt en speciell representation för etniska minoriteter för att uppnå ett mångkulturellt samhälle. I Kymlickas modell handlar det om att komplettera de universella rättigheterna med särskilda rättigheter för minoriteter.²

På så sätt balanserar modellerna mellan frihet som individ och frihet genom grupp tillhörighet. En för långt driven universalism riskerar att urholka rättigheterna för individer som avviker ifrån en generell norm. Stärker man ett kollektivt minoritetsintresse riskerar individen att bindas upp av sin grupp. En av huvudinvändningarna mot den kommittära modellen som Beiner (1995) framför är därför avsaknaden av universalism. Om dominerande intressen i gemenskaper grundade på gemensam kulturell tillhörighet skall utforma det gemensamma intresset finns risk för nationalistiska mobiliseringar och konflikter, menar han.

Ett helt annat normativt förhållningssätt till universalism står Habermas för. I en universell metanorm om hur beslut skall fattas ingår att alla berörda skall ingå i en offentlig dialog där de bästa argumenten bör vara utslagsgivande för besluten. Dessa samtal äger rum i det civila samhället menar Cohen och Arato (1995). Genom det öppna samtalet i det civila samhället finns det goda förutsättningar för att lösa motsättningen mellan den allmängiltiga, individuella autonomi i den liberala modellen och den sociala tillhörighet som efterlyses i den kommittära modellen.

Nationell tillhörighet

Det är medborgarskapet som definierar individen i relation till en bestämd stat, sedan kan denna vara en territoriellt eller kulturellt

definierad nation. Medborgarskapets knytning till nation i de olika modellerna, har delvis behandlats tidigare. Formellt är dock medborgarskapet alltid knutet till en bestämd stat.

Staten i en demokrati, skall garantera upprätthållandet av de fri- och rättigheter som tillskrivs individerna genom medborgarskapet. I Sverige finns dessa bland annat nedskrivna i RF 2 kap. 1§ där det stadgas:

**Varje medborgare är gentemot det allmänna tillförsäkrad:
yttrandefrihet, informationsfrihet, mötesfrihet,
demonstrationsfrihet, föreningsfrihet, religionsfrihet...**

Dessa och de andra fri- och rättigheter som finns antagna i RF 2 kap. gäller för svenska samhällsmedlemmar och inte enbart för svenska medborgare.

Varje enskild stat beslutar själv (inom vissa gränser) om reglerna för förvärvande av medborgarskap.³

Det finns huvudsakligen tre sätt att erhålla svenskt medborgarskap: automatiskt vid födseln, vid adoption eller efter ansökan om medborgarskap (naturalisering). I Sverige tillämpas härstamningsprincipen – föräldrarnas (särskilt moderns) medborgarskap är avgörande för vilket medborgarskap barnet får. Denna princip skiljer sig från territorialprincipen där territoriet man föds på avgör medborgarskapet (Bernitz & Bernitz 1996).

De grundläggande fri- och rättigheterna är formellt oberoende av de enskilda samhällsmedlemmarnas juridiska medborgarskap. Det finns dock inskränkningar som ”endast svenska medborgare (är) garanterade förbud mot åsiktsregistrering, förbud mot landsförvisning och hinder att resa in i riket, friheten att förflytta sig inom riket och att lämna landet, samt skydd mot förlust av medborgarskapet. Endast svenska medborgare kan påräkna skydd och bistånd utomlands” (Szabó 1997:31). Även de politiska rättigheter som följer med ett juridiskt medborgarskap är bara delvis tillgängliga för icke-medborgare. Med politiska rättigheter avses sådana rättigheter som att delta i val, rätten att kandidera till val och rätten att vara representant i lagstiftande församling. Enligt regelverken (sedan 1976) kan icke-svenska medborgare delvis nå dessa rättigheter efter att ha bott i Sverige under en period. Unionsmedborgare får numera direkt rösta i kommunala val, medan de som är medborgare i stater som varken tillhör EU eller Norden måste vara bosatta tre år i landet innan de når denna rösträtt.

Medborgarskapets formella skyldigheter såsom militärtjänstgöring och skattebetalningar är också kopplade till en bestämd stat (Janoski 1998).

Vi såg ovan att kritik riktats mot kommunitarismen just för risken att en nationalism utvecklas när starka kulturella grupper hävdar formuleringsprivilegiet av de gemensamma värdena (Beiner 1995). Dahrendorf (1994:17) betonar behovet av att medborgarskap blir ett världsmedborgarskap, eftersom medborgarskapet annars huvudsakligen är exkluderande.

Medborgarskapsmodellernas syn på varför vi bör delta

I de tre modellerna som har presenterats redovisas tre olika motiv till varför vi bör delta i politiken. Inom den liberala modellen förespråkas medborgerligt deltagande för att samhällsmedlemmarna skall få sin vilja igenom. De demokratiska institutionerna är konstruerade för att ge samhällsmedlemmarna möjlighet att vara med och påverka politiken, och samhällsmedlemmarna utnyttjar dess kanaler när de vill driva en fråga. Problem uppstår om deltagandet sjunker drastiskt eftersom legitimiteten för både besluten och institutionerna då försvinner. Det behövs inte ett aktivt deltagande utöver valdeltagande för att institutionerna skall anses som legitima, men åtminstone denna form av samtycke till det politiska systemet bör ges.

I den republikanska modellen betonas att vi ingår i en gemenskap och att vi även har skyldigheter gentemot denna. Det handlar om en upplevelse av att höra till en organisering och att underkasta sig ett författningspolitiskt system. Deltagandet i politiska processer har ett egenvärde för medborgarna då de därmed känner sig delaktiga i det gemensamma. Det har även ett socialt värde eftersom relationerna mellan samhällsmedlemmarna bör präglas av solidaritet och tolerans.

I den kommunitära modellen betraktas samhällsmedlemmarna som en del av en kulturell och historisk gemenskap. Denna gemenskap måste fostra människor till goda moraliska medborgare som tillsammans upprätthåller en social gemenskap med en gemensam moral där medlemmarna känner tillhörighet och där privata intressen underordnas de gemensamma.

Vi behöver sammanfattningsvis vara delaktiga i politiken, för att det är en möjlighet att vara med och utforma den, för att upprätthålla de demokratiska institutionerna, för att värna om gemen-

samma normer och varandra, för att inte enbart eftersträva uppfyllandet av individuella krav utan även vara solidariska, samt för att vara medvetna om att vi har skyldigheter gentemot det gemensamma.

Innan vi går vidare med en granskning av en relativt ny form av deltagande, nämligen deltagande som brukare i lokala styrelser inom skola, skall några idéer om det civila samhället presenteras.

Medlem i det civila samhället

Medborgarskapet ger individen vissa rättigheter som staten har att garantera. Med rättigheterna följer även några skyldigheter med ett medborgarskap. Medborgarskapet är med andra ord beroende av den stat (i betydelse av en politisk och administrativ organisering) som individernas liv är kopplat till.

Nu har vi tidigare konstaterat att vi ofta är beroende av flera politiska och administrativa centra, vi kan till exempel ha flera juridiska medborgarskap.⁴ Vi kan ha ett sociologiskt medborgarskap som skiljer sig från det juridiska – same eller akademiker i Sverige. Vi kan vara samhällsmedlemmar i en nation utan att vara medborgare i den i statsrättslig mening – ungrare bosatta i Slovakien.

I diskussioner om samhällsmedlemmars möjligheter att påverka förhållanden som man är berörd av har det under de senaste decennierna alltmer talats om betydelsen av *det civila samhället*. Begreppet ”civilt samhälle” har behandlats på flera olika sätt, vilket stundtals kan göra diskussionerna svårbegripliga. Oftast syftar det på en från staten autonom, men offentlig sfär för och av medborgerliga organisationer och föreningar som ofta ges, direkt eller implicit, moraliskt goda företräden. Denna sfär som framför allt analytiskt är skild från staten, behandlas ibland som skild från familj och privatliv och ibland även som skild från det ekonomiska systemet.

Särskiljandet mellan stat och civilt samhälle har den analytiska fördelen att kunna visa på hur de olika sfärerna domineras av olika typer av relationer och skilda uppgifter. Relationerna mellan stat och civilt samhälle är i realiteten väl utvecklade och det finns ett ömsesidigt beroende mellan aktiviteterna inom de två sfärerna. Walzer (1995) talar om paradoxen med det civila samhället i det att staten skapar, upprätthåller och även upptar utrymme i denna sfär som den skall vara skild från. Det civila samhället är å andra sidan den sfär där aktiviteter fungerar kontrollerande mot staten och där demokratinormer utvecklas genom det offentliga samtalet. När föreningar

bildas för att tillvarata intressen kan dessa komma att verka för ett utvecklande av medborgarskapet. Det civila samhället kan i ett politiskt inflytandeperspektiv därför ses som länken mellan medborgarna och staten. Ett väl fungerande civilt samhälle med många frivilliga organisationer som är öppna för medlemskap kan möjliggöra skilda intressens genomslag i politiken. Det är också så den liberala pluralistiska modellen är formulerad – en pluralism bland intresseorganisationer tar vara på medlemmarnas intressen.

Den politiska angelägenhetsgraden anses kunna bedömas efter hur stor medlemskår organisationen har och med vilken intensitet organisationen försöker nå politiskt inflytande. Pluralismen är väsentlig för att demokratin skall fungera, förutom att det skall finnas många föreningar med skilda syften skall helst människorna tillhöra flera organisationer. Tanken är att genom flera tillhörigheter möts människor med olika intressen, vilket underlättar tolerans och minskar risken för skarpa konfliktlinjer.

Förutom att det civila samhället som begrepp syftar på organisering av frivilliga, ickestatliga relationer och aktiviteter, refereras det i vissa diskurser även till moraliskt riktiga, goda handlingar och relationer. Walzer utgår från att deltagandet i föreningsliv i sig leder till en ökad solidaritet och hänsyn mellan människor. Shils (1991) däremot, jämför begreppet civilitet med medborgardygd och ser denna som nödvändig för att ett samhälle skall kunna betraktas som civilt. Civiliteten innebär att särintressen och privata intressen underordnas den gemensamma viljan. Därmed ger Shils sitt civila samhälle tydligt ”republikanska” drag.

Det finns en viktig skillnad mellan normen om det civila samhället med idén om den goda sociala interaktionen och kategorisering av konkreta institutioner och företeelser i sfären civilsamhälle. Den normativa diskussionen utmynnar ibland i en idealtyp som sedan kan användas för att jämföra konkreta relationer och institutioner med (White 1994; Ahrne 1998).

Den betydelse som det civila samhället tillskrivs i mer konkreta sammanhang i demokratiseringsprocesser handlar framför allt om frivilliga organisationers roll för att stärka motpoler till staten. Det civila samhällets närmast definitionsmässiga betydelse som kontrollinstrument och korrektion till staten, gör att det lätt tillskrivs normativa värden som det inte självklart behöver innefatta. Bland annat är historien full av exempel på folkliga rörelser, till exempel den finska lapporörelsen, som med klart totalitära och anti-demokratiska drag, ändå enligt samtliga definitioner måste räknas till det civila samhället (Stubbergaard 1998).

Detta problem visar på behovet att se begreppet i sitt sammanhang, både i tid och rum. Framför allt diskussioner om civila samhällets relationer till den statliga organiseringen i afrikanska samhällen visar på betydelsen av att vara uppmärksam på att begreppet täcker in många varianter av stat – samhälle relationer.

Inom både nyliberalism och kommunitarism har det under ganska lång tid funnits en stark tilltro till att vår omfattande välfärdsstat skulle kunna bantas ner med hjälp av en växande frivilligsektor som lättare ger människor en anpassad omsorg och service. De statliga välfärdsinstitutionerna skulle då ersättas med civila samhällsinstitutioner som inte bara gör en motsvarande vårdinsats utan även stärker människors inflytande. Jag har dock inte sett några exempel som visar att grannskapsarrangemang och frivilliga kollektiva former, för t.ex. omhändertagande, skulle ha vuxit fram som en konsekvens av nedskärningarna inom den offentliga sektorn. Där emot har en privatisering av servicearbeten ökat, men det handlar då om avtal mellan entreprenadföretag och fortfarande finansierande offentliga institutioner, inte mellan de nya företagen och medborgarna/konsumenten. Beställare och därmed kund är fortfarande offentlig.

I den senaste rapporten från Demokratirådet (1998) presenteras dock beslut som visar att det finns en tendens att människor engagerar sig i frågor som är direkt angelägna för familjerna såsom t.ex. boende, skola, barnomsorg etc.

När studier visar resultat att det finns ett ökat engagemang och ökat initiativ för frågor som handlar om människors vardagsliv – vård, omsorg och service måste vi knyta tillbaka till vilka möjligheter det finns för detta engagemang.

Inom barnomsorg och skola har man i Sverige de senare åren institutionaliserat deltagande från föräldrar och elever. Det kommer ständigt nya förslag till hur man skall stärka elever och föräldrars inflytande i skolan.

Här kan det då vara intressant att jämföra med andra former av deltagande och hur dessa har förändrats. Rösträtten har förändrats genom personvalsmöjligheten, men även genom att vi har ytterligare val att göra. Vi har nya politiska arenor och nya politiska organiseringar. Partierna har blivit fler även om det är svårt att bilda nya partier så lyckas detta (Miljöpartiet och Ny Demokrati är några exempel), vi har också många nya lokala partier inför varje val, partisystemet är med andra ord inte omöjligt att förändra. Partierna har trots allt problem och framför allt förklaras dessa med bristande deltagande och en avtagande medlemskår.

Vi måste vara medvetna om att idéerna om ett civilt samhälle även påverkar de konkreta formerna av det civila samhället och vice versa. Utvecklingen av normen om det civila samhället har ett idé-historiskt bagage som kommer att påverka dagens idé och idéerna kommer att påverka forskarnas, statsmakternas och enskilda individers syn på föreningslivets potential.

Ett utmärkt exempel på direkt politiska konsekvenser för föreställningen om det civila samhällets demokratifrämjande roll är västvärldens nuvarande bidragssatsning på det civila samhället i länder som är på väg att demokratiseras eller nå en etablering av de demokratiska institutionerna (Karatnycky 1997). Numer ges gärna bidrag till skilda föreningar som anses befrämja och utveckla demokratiska individer och relationer inom en social och kollektiv gemenskap (Sampson 1996).

Civila samhället som demokratibefrämjande⁵

Det finns grundantaganden om det civila samhällets befrämjande av demokrati. Ett sådant grundantagande är i sig inte märkligt om det civila samhället bestäms utifrån att det domineras av interaktiva uttryck såsom "civility, equality, criticism and respect" (Alexander 1998:7). Vi kan med dessa kriterier för relationer inom ett civilt samhälle dra slutsatsen att demokratiska civila organisationer (frivilliga och relativt autonoma från staten) har en stor potential att verka demokratibefrämjande. Det finns dock ett problem om vi samtidigt gör en analytisk indelning av samhället i ett antal sfärer, vanligen: stat, civilt samhälle, familj, eller: stat, civilt samhälle, ekonomiskt system och familj. Kontentan blir att vi förväntar oss att kollektiv frivillig verksamhet som är skild från staten per definition är demokratibefrämjande. Ett argument för detta är att till skillnad från både marknaden och staten så är samhällsmedlemmarna frivilligt engagerade i det civila samhället utifrån ett gemensamt engagemang. Relationer och aktiviteter som kan motverka demokratin skulle i ett sådant resonemang ses som reglerade eller organiserade av staten, familjen eller av det ekonomiska systemet. Med ett diskursanalytiskt angreppssätt har dock Smith (1998:133) ifrågasatt sådana enkla slutsatser genom att visa att värden som anses som positiva i såväl demokratiska som totalitära diskurser finns i den civila diskursen. "...the seeds of a totalitarian political culture lie within the concepts and signifiers of civil society itself".

Det är väsentligt i en diskussion om hur det civila samhället kan stödjas, att vi inte isolerar våra studier från de icke-demokratiska frivilliga organisationerna när vi problematiserar relationer mellan stat och civilt samhälle (Stubbergaard 1998).

Civila samhället och institutioner för brukardeltagande

En av de uppgifter som brukar tillskrivas ett civilt samhälle är att fungera som en länk mellan det politiska systemet och dess samhällsmedlemmar. Det civila samhället betraktas av Cohen & Arato (1995) som den möjliga sfär där en rättvis och offentlig dialog mellan berörda samhällsmedlemmar kan ske. Ett inkluderande öppet offentligt samtal är en förutsättning för en levande demokrati. Detta ingår också som definierande kriterier på demokrati genom att "kommunikativa" rättigheter, som rätt till yttrandefrihet, informationsfrihet, mötesfrihet, demonstrationsfrihet, föreningsfrihet och religionsfrihet, finns antagna i regeringsformen som grundläggande fri- och rättigheter (RF 2 kap.). Samtal och dialog hänvisar till att det inte är tillräckligt att finna formella institutioner, för val av representanter, och institutioner för dessa att agera inom, för att en demokrati skall fungera. Vi behöver en pågående dialog även mellan valtillfällena.

Under senare år har denna nödvändiga öppna, offentliga dialog (till skillnad från de informella slutna dialogerna som kan dominera i nätverk) uppmärksamrats på ett nytt sätt. Speciellt Habermas har bidragit med en diskussion om en sådan dialog. Habermas har sökt en normativ modell för en metanorm om hur procedurerna för ett rättvist samtal bör vara utformade. Det handlar om att få med alla som berörs av ett beslut i samtalet på lika villkor och att de goda argumenten skall vara bestämmande för handlingspolicyn. Cohen och Arato har förbundet Habermas teori och diskursetik med det civila samhällets roll i demokratier (1995 kap. 8).

En av möjligheterna att vitalisera civilt samhälle är genom decentralisering av offentlig verksamhet menar Walzer (1995). Det kan då dels ske i form av privatisering och ett överlämnande av uppgifter till ideell verksamhet (Trägårdh 1995), men också decentralisering i form av att förlägga verksamhet och beslutsfattande organ närmare samhällsmedlemmarna, vilket kan gynna deltagande och engagemang. Demokratirådet (1998) fann i sin studie en svag ökning av engagemang i brukarråd. Med Walzers syn på det civila samhället skulle dessa brukarråd kunna utgöra decentraliserade

arenor för det civila samhället och därmed indirekt stärka demokratin.

Vi kan se Walzers antagande som en hypotes om att brukardeltagande stärker det civila samhället som betecknar den delen av en sfär mellan stat och medborgare (eventuellt även skild från ekonomiska systemet) där relationer och aktiviteter präglas av en öppenhet och frivillighet, och där värden som "civility, equality, criticism and respect" (Alexander 1998:7) idealt dominerar. Putnam (1996) fann det omvända förhållandet i sin studie – att ett nätverk av frivilliga föreningar var en förklaring till att nya regionala institutioner fungerade så bra i norra Italien. Sambandet antogs bero på att sociala, horisontella nätverk skapas och underhålls genom en tilltro mellan människor, en tilltro som gynnar demokratiska institutioners fungerande.

Vi har dels ett normativt antagande om ett positivt samband mellan ett vitalt civilt samhälle och decentraliserade beslutsorgan och dels en konkret studie som visat på ett positivt samband mellan utbrett föreningsliv och fungerande nya demokratiinstitutioner. Dessa båda antaganden skall i det följande granskas. Den fortsatta genomgången struktureras på följande sätt:

- Först diskuteras lokala styrelser inom skola i relation till demokratiinstitutioner och beslutsorgan.
- För det andra diskuteras det civila samhällets relation till de lokala styrelserna.
- För det tredje problematiseras demokrati i form av deltagande och inflytande i dessa nya organisationsformer.
- Slutligen görs en återkoppling till frågan om varför vi bör delta i politiken.

Brukare i lokala styrelser.

Deltagande och engagemang i brukarråd är en av de få aktiviteter som visar på en svag ökning i Peterssons m.fl. studie (1998). Om detta är en tendens som fortsätter betyder det att deltagandet i genomförandedet eller i policymottagandet har ökat samtidigt som deltagandet i politikformulering eller policyskapandet avtar. Detta kan då medföra problem för vårt representativa styrelseskick.

Om deltagandet i genomförandedet ökar får förvaltningen en större betydelse för medborgarnas deltagande. De demokratiska institutionerna är inte utvecklade för att ge samhällsmedlemmarna ett bredare inflytande via förvaltningen – däremot blir många för-

valtningar i lokal verksamhet mer och mer anpassade för ett brukardeltagande. Detta brukardeltagande ger möjlighet att nå inflytande men inom klart avgränsade områden. Brukardeltagande som det fungerar i dag kan betraktas som legitimitetsskapande för förvaltningens autonomi i många verksamheter (Rothstein 1991), legitimitet för en grupp aktörer som inte är utsedda i allmänna val av medborgarna. Strävan att söka legitimitet för förvaltningen blir allt viktigare, enligt Rothstein, efterhand som ramlagstiftningen har utökats och tjänstemäns autonomi har tilltagit.

Ritchey (1998) ser de lokala styrelserna som ett led i att enskilda människor i allt högre utsträckning vill få mer inflytande och själva kunna påverka sin situation (1998:11) ”Utifrån ett övergripande perspektiv framstår därför beslutet om en försöksverksamhet med vidgat föräldrainflytande som ett försök att fördjupa medborgarnas känsla av delaktighet. Syftet kan sägas vara att bidra till en fördjupad demokrati.”

En av de intressanta sidorna med brukarråd är att deltagande är helt oberoende av ett juridiskt medborgarskap, det krävs heller inte någon minimitid som boende i landet.⁶ Lokala styrelser valdes som plattform för en diskussion om deltagande av flera skäl. Dels har Petersson m.fl. beskrivit denna deltagandeform som en av dem där deltagandet visar tendens att öka; dels utgår jag ifrån att föräldraskap är en roll där man kan mötas i ett gemensamt intresse oberoende av bakgrund; dels så finns ett väl förgrenat föreningsliv kopplat till föräldrarollen i form av hem- och skola föreningar; slutligen utgår jag från att invandrarorganisationer har ett speciellt intresse av att påverka just skolan då denna medverkar i att utveckla och upprätthålla barnens modersmål.

Först en kort beskrivning av hur lokala styrelser⁷ är tänkta att fungera:

- För styrelsens sammansättning gäller: Förädrarepresentanterna skall vara i majoritet, de övriga ledamöterna är rektor, övrig skolpersonal och elever. Val av företrädare sker på lite olika sätt. Vid några skolor organiseras valen av klassombud, i andra skickas intresseanmälningar ut till föräldrar och val sker senare vid stormöte som skolan anordnar, i Lund har hem- och skola föreningarna utsett föräldraföreträdare om sådan förening funnits.
- För styrelsens befogenheter gäller: Får ej ta över ansvaret för verksamheten, får inte heller besluta i frågor som gäller individärenden. Styrelsen får besluta om fördelning av timmar, ansvara

för att eleverna får ett allsidigt urval av ämnen, besluta om lärotider, ansvara för arbetsplan, utformningen av skolans arbetsmiljö, kompetensutveckling för personalen, utvärdering av skolans handlingsprogram, m.m. (Ritchey 1998: bil. 1). För att en skola skall få delta i försöksverksamheten krävs ett beslut i kommunens fullmäktigeförsamling.

Hur föräldraföreträdarna utses är en fråga som avgörs inom den lokala styrelsen. De flesta skolor verkar sträva efter att så många som möjligt deltar i val av representanter. Den stora skillnaden mellan varianterna är om valet sker inom skolan och om skolan organiserar detta eller om föräldrarna sköter valen inom egna föreningar skilda från skolan. Vilka föräldrar är då representanter i styrelserna? I Skolverkets utvärdering (1998) framkommer att kvinnor i högre grad än män är ledamöter i styrelserna, och att föräldrar med längre utbildning än grundskoleutbildning är överrepresenterade. I utvärderingen ingår en skola i "Malmö där 80 % av eleverna har invandrarbakgrund har 2 av styrelsens 7 föräldrar invandrarbakgrund." (Ritchey 1998:40). Några av de föräldrar som sitter med i hem- och skola föreningarnas styrelser⁸ i Lund och som också är med i en lokal styrelse, är av uppfattningen att det knappast finns några familjer med utländsk bakgrund på skolorna, i alla fall vad de känner till. Det har därför inte upplevts som angeläget att försöka få med föräldrar med utländsk bakgrund i styrelsearbetet. Lund är också en kommun som har få invånare med utländskt medborgarskap, endast 6,4 % av befolkningen, 14 % har utländsk härkomst.⁹ Av dessa är majoriteten från ett Europeiskt land.

I en del av kommunen är 14,3 % av befolkningen utländska medborgare och 27 % av utländsk härkomst.¹⁰ I detta rektorsområde har man flera föräldrarepresentanter med utländsk härkomst och man har arrangerat aktiviteter med direkt anknytning till invandrarfrågor. Den bild som ges vid samtal är att området fungerar bra med de olika invandrargrupperna och svenskarna. Det finns ett engagemang för skolfrågor bland invandrarfamiljerna även om det är svårt att rekrytera representanter, men det är samma problem oavsett svensk eller utländsk härkomst. Låg representativitet för invandrargrupper är resultat som studier med denna typ av frågor brukar komma fram till. I en studie av statsdelsnämnderna i Malmö konstateras t.ex. att 20 av de 248 stadsdelspolitikerna var födda utomlands av dessa 20 hade 8 en ordinarie plats i nämnden (Ashing & Nilsson 1998). Stadsdelsnämndernas ledamöterna är tillsatta på samma grunder som andra nämnders styrelser – partierna utser

representanter, vilka formellt tillsätts av kommunfullmäktige. För stadsdelsnämnder brukar man sträva efter en geografisk anknytning för ledamöterna.

Det är en stor del av skolans frågor som får delegeras till den lokala styrelsen. De flesta frågorna hör till rektorns ansvarighetsområde, med andra ord implementering inom bestämda beslutsramar som är resultat av andras beslut. Beslutsområdet är begränsat men det är centrala frågor för skolans verksamhet.

Det civila samhällets relation till brukarråd

Walzers (1995) och Putnams (1996) förmodade samband mellan ett aktivt civilt samhälle och ett engagemang och deltagande i gemensamma offentliga institutioner har berörts tidigare.

Efter en första förfrågning hos ett begränsat antal föräldra-representanter och organisationsföreträdare kan sambandet mellan ett aktivt civilt samhälle och decentraliserade beslutsorgan inte betraktas som självklart. Studien är dock så begränsad att den endast kan användas för att ge vägledning för nya infallsvinklar och som illustration till ett resonemang. En av de frågor som kan ställas efter samtalen är om kommunalt organiserad decentralisering även kan leda till minskad föreningsaktivitet? Är det så att de lokala styrelserna gör att de tidigare aktiva hem- och skola föreningarna behövs i mindre utsträckning?

Ett par föräldrar som var aktiva inom både hem- och skola och den lokala styrelsen menade att det var problem med vilka grupper som de skulle förankra sina synpunkter hos och vilka de skulle informera – är det hem- och skola som de har som bas eller är det skolans föräldragrupp i sin helhet?

Lokala styrelser leder till påverkan av konkreta frågor inom skolarbetet, frågor som delegerats till detta organ, vi kan konstatera att det är frågor inom ett begränsat område men det är en påverkan som hem- och skola föreningarna inte haft möjlighet till direkt tidigare.¹¹ I de flesta skolor organiseras delar av verksamheten av föräldrar men inom skolan. Förutom att valen av representanter sköts av föräldrarna via skolan är det klassombuden som informeras efter varje styrelsesammanträde. Klassombuden väljs på föräldramöten som arrangeras av lärarna. Med brukarråd inom skolan så behövs kanske inte aktiva föreningar mellan medborgare och myndighet för skolfrågor?

Man kan också tolka det som att hem- och skola är den förening som genom sin aktivitet varit med och skapat de nya institutionerna – brukarråden. Genom att förena föräldrar och utöva påtryckningar har de visat på ett behov och önskemål om deltagande. Detta deltagande har sedan institutionaliserats genom det offentliga förskoleväsendet. Det är så förändringar för medborgarskapet sker menar Janoski (1998). Medborgarskapet ger tillträde till ett antal fri- och rättigheter, det civila samhället är å andra sidan den arena där frivilliga organisationer utanför statlig kontroll kan utnyttja dessa friheter för att driva och mobilisera för nya frågor. Det betyder att om hem- och skola föreningen generellt skulle få svårt att finna ett utrymme, i och med de lokala styrelserna så får hem- och skola ändra inriktning på sin verksamhet eller upphöra. En förälder uttrycker ett fortsatt behov av hem- och skola föreningens verksamhet så här: **”Vi som föräldrar kan påverka, för om rektorerna skall stå och säga till politikerna att de behöver mer resurser är det inte säkert att det går igenom eftersom de är partiska, men om vi föräldrar säger att vi kräver det lyssnar man kanske mer. I de fall vi önskat cykelvägar och liknande så har vi ringt och försökt påverka.”**

För en del föräldrar med utländsk bakgrund kan det dock vara ett problem med att det är skolan som myndighet som är det enda stället som man kan vända sig till för att påverka. En del kan bära med sig dåliga erfarenheter av myndigheter från sina hemländer.

Motivering för vissa invandrargrupper att delta i skolans styrelse kan vara problematiskt även av andra skäl som en ordförande för en invandrarorganisation beskriver det: ”har en annan mentalitet vi tycker inte att det är samhället eller skolan som har ansvaret för att uppfostra våra barn. Skolan ger utbildning medan vi fostrar barnen... Vi skiljer skolans uppgifter från föräldrarnas uppgifter... Varför skulle jag medverka i skolan? Det är inte mitt område – de skall lära ut...”. (utvandrad från ett dåvarande kommunistiskt styrt land)

En helt annan bild ger en föräldrarepresentant för hem- och skola som invandrat från ett land som vid utvandringen genomgått en fascistisk period ”...föräldrarna är dåliga på att försöka påverka. Gör man ingenting – så händer ingenting. Det är roligt, socialt kul. De som har behov av att träffa andra människor skulle behöva vara med i sådana (hem- och skola) föreningar”. En tredje kommentar berör mer stilen på mötena ”Själva språket som används på möten kan nog göra att många föräldrar oavsett om de är utländska eller svenskar känner sig utanför. Det finns helt enkelt ett bestämt språk” (invandrad modersmåls lärare).

Citaten är exempel på inställning till delaktighet i brukarråd. Invandrarna ger även stöd för direktkontakt med den lärare som frågorna berör. Telefonsamtal eller besök till lärare eller studie-rektor. På frågan om man använder sig av sina invandrarorganisa-tioner för att diskutera och påverka modersmålsundervisningen ges nekande svar. Trots att en kvinna menar att "...språket är vår enda gemensamma nämnare, vi försöker bevara det" är det inte språk-undervisningen i skolan som hennes förening försöker påverka. De aktiva i föreningen arbetar däremot för att upprätthålla språket, men inte via skolan. Samtidigt är man bekymrad för minskade resurser till modersmålsundervisningen, speciellt för de smalare språken.

Problem förknippade med föreningar och brukarråd

Tendensen mot en avpolitisering av verksamheter som tidigare varit en angelägenhet för den offentliga sektorn har medfört ett ökat intresse för det civila samhället och dess betydelse för det kollektiva livet, men även för det civila samhällets betydelse för en fördjupad demokrati just i betydelsen av frivillighet, deltagande och ansvar i gemensamma frågor.

Civilsamhällets stärkande ses med andra ord som en av lös-ningarna på demokratins problem i samband med organisatoriska förändringar. När litteratur om det civila samhället granskas kan man konstatera att det är flera infallsvinklar som sammanfaller i tid och forskningsområde, men som jag inte är säker på berör samma sak. Det kan därför vara intressant att granska några påståenden och logiskt koppla samman dem med varandra utan att ta hänsyn till den kontext de ursprungligen hör hemma i. Denna metod ger inte resonemangen en rättvis behandling och skall endast användas i heuristiskt syfte.

Under senare decennier har man inom samhällsvetenskaperna ut-vecklat metoder för att kartlägga informella nätverk av aktörer i skilda samhälleliga verksamheter. Petersson skrev t.ex. om Maktens nätverk som en del av maktutredningen (Petersson 1989). I studier om nätverk och policyprocesser (t.ex. Petersson m.fl. 1996; Smith 1993) konstateras också att de informella nätverken är effektiva in-flytandekanaler. De demokratiska procedurer som är utformade för att skapa lika rättigheter att utöva inflytande i de politiska besluts-processerna är inte lika effektiva för de samhällsmedlemmar som även har informella nätverk att tillgå.

Studier beskriver hur beslutsfattande konkret kan gestaltas, de visar på problem utifrån vår representativa demokratimodell, problem för den modell där medborgaren och hennes rättigheter och skyldigheter sätt i centrum för en fungerande demokrati.

Skapandet av nätverk görs på basis av gemensamma intressen i olika roller. Skapandet och deltagande i nätverk kan ske inom och mellan alla samhällets sfärer som t.ex. staten, näringslivet, civila samhällets föreningar, mellan familjer etc. och underlättar beslutsfattande och informationsspridning mellan dessa.

Civila samhället kännetecknas av att vara en sfär, där människor verkar frivilligt för att befrämja gemensamma intressen. Denna verksamhet bygger bland annat på ömsesidig påverkan i form av nätverk och dessa nätverks institutionalisering. Civila samhällets positiva konnotationer med demokrati kan delvis betraktas som en tautologi i och med att rätten till och utnyttjandet av föreningsfrihet och yttrandefrihet är några av kriterierna både för demokratiskt system och för ett civilt samhälle. Dessutom har det alltid varit en av tankarna med den liberala demokratimodellen att människor organiserar sig och att organisationer förmedlar samhällsmedlemmarnas preferenser. Men civila samhällsdiskussionen bör också nyanseras med tanke på de demokratibrister som nätverksstudier påvisat. Det civila samhället kan omfatta samma mekanismer vad gäller inkludering och exkludering som nätverken gör och detta är nog nödvändigt att ta i beaktande om det civila samhället behandlas som ett sätt att kompensera brister i den traditionella demokratimodellen. Att civilsamhället behandlas som ett komplement till de traditionella inflytandekanalererna ser jag däremot som självklart. Men om inte demokratiska värden och risker för exkludering tas i beaktande vid studier och rekommendationer finns fara för att en effektiv beslutsprocess kommer att förespråkas framför en demokratisk.

Ahrne (1998) för en diskussion om nätverkens problem med exkludering. Han menar att nätverken skiljer sig från vanliga föreningar bl.a. genom att man inte söker medlemskap utan man blir medtagen. Den sammanhållande faktorn för nätverk är information inom ett särskilt område och därför kommer denna resurs att kontrolleras på ett annat sätt än inom föreningar. Information som resurs leder också till att nätverken är slutna jämfört med demokratiska organisationer.

Eftersom medlemskap ger de enskilda medlemmarna tillgång till vissa resurser kan man också förvänta sig att organisationerna försöker styra, reglera medlemskapet "... it is access to resources that calls for a regulation of affiliation. Affiliations implies both

obligations and rights in relation to the collective resources. Resources give power ”(Ahrne 1998:87).

I förra avsnittet väcktes frågan om det finns risk för att offentliga institutionaliseringar av deltagande tar udden från frivilliga organisationers verksamhet. Utifrån Ahrnes beskrivning av organisationer och nätverk som förfogande över resursen information kan man säga att hem- och skola föreningar förlorar denna resurs i och med de lokala styrelserna och att informationen ordnas via skola (även om hem- och skola på flera håll är med och arrangerar och bokar lokaler, så är det inte längre informationen i sig som är resursen). Hem- och skola har dock varit en öppen förening med demokratisk intern beslutsprocess, men den direkta ”nyttan” med organisationen kan vara svårare att hävda i dag. Frivilligheten i det civila samhällets föreningar leder också till att dessa föreningar inte kan användas som enda kontaktnät eller informationskanal. Alla de föräldrar som inte är med i hem- och skola föreningarna eller i invandrarföreningar blir då utan information. Det är då enklare och mer effektivt att rikta sig direkt till enskilda föräldrar eller till klassmöten som alla, via läraren, får information om. Det finns ett annat scenario som man kan föreställa sig, nämligen det att föreningen får en förändrad roll och att denna kommer att innebära en institutionaliserad lojalitet – liknande dilemma som har problematiserats i samband med korporativa strukturer, när det finns en institutionaliserad relation mellan staten och arbetsmarknadens parter som leder till att arbetsmarknadens parter legitimeras och är lojala mot beslut samtidigt som organisationerna i sin roll får ett inflytande och en insyn som de inte hade kunnat få utanför relationen.

Föräldraföreningar kan hamna i samma dubbla roll. Genom deltagande av användare i brukarråd införs en öppenhet i den annars ofta slutna förvaltningsverksamheten, en öppenhet som enligt demokratinormen är en förutsättning för ett demokratiskt deltagande. Förvaltningen med sitt ökade handlingsutrymme måste i och med brukarråd lyssna till opinionen och förankra sina beslut. Samtidigt såg vi att det finns en liten risk för att andra former av opinionsbildning som inte har formulerats och institutionaliserats via det offentliga får ett minskat utrymme.

Hem- och skola föreningarna i Lund har inte utmärkt sig med att knyta kontakter med andra organisationer. Varken invandrarorganisationer eller hem- och skola föreningar har tagit initiativ till att få kontakt med varandra. På samma sätt har de offentliga institutionerna separerats från varandra. I Lund är invandrarundervisningen ett eget rektorsområde med en egen lokal styrelse. Även

denna separation kan man granska från två olika perspektiv: Vi kan förhålla oss kritiska och säga att detta bidrar ytterligare till en segregering mellan verksamheter som rör barn med utländsk bakgrund och svenska barn. Engagerade föräldrar till invandrabarn behövs i de geografiska rektorsområdenas styrelser, eftersom invandrabarnens hela skolsituation behöver diskuteras samtidigt som det finns en möjlighet till spridning av kunskap.¹² En mamma som är invandrad och aktiv inom hem- och skola föreningen menar att det är privata initiativ som måste tas av föräldrar till invandrabarnen för att sprida kunskap om barnens hemländer och deras traditioner ”Jag har berättat om högtider och barnen tycker det är jätteroligt. Kunskap ger förståelse.”

En åtskillnad mellan de olika rektorsområdena kan naturligtvis också betraktas som en möjlighet för föräldrar, som ännu inte sett hur det svenska systemet med mötesteknik och annat fungerar, att få en inblick i detta samtidigt som hon/han är i en miljö där alla har (eller bör ha) förståelse för sådana svårigheter som språkförbistringar. I Lund pågår ett projekt med ökad integrering och samverkan mellan de olika skolorna, utbyte av kunskap kommer förmodligen att underlättas genom detta projekt.¹³

Att delta i en förening kan ha ett fostrande syfte, sett ur både individens eget perspektiv och ett samhällsligt perspektiv. En kvinna som tidigare varit aktiv i den lokala styrelsen menar att : ”Är man aktiv så kan man verkligen påverka ...ger jag tid så bär det frukt... Svårare med partiorganisationer, mycket lättare med organisationer.... Deltagandet gav mig perspektiv på hur det svenska samhället fungerar.”

Deltagandet har då ett egenvärde.

Avslutande återkoppling till frågan om varför vi bör delta i politiken

Att deltagande i brukarråd lär ledamöterna hur systemet fungerar överensstämmer med en av idéerna bakom den aktiva politiska medborgarskapsmodellen som betecknas republikansk modell. I denna korta studie har inte skolledningar tillfrågats om föräldradeltagande, men det är gjort i andra undersökningar (Ritchey 1998). Bland annat så sägs att ”...föräldrinflytandet som ett försök att fördjupa medborgarnas känsla av delaktighet. Syftet kan sägas vara att bidra till en fördjupad demokrati.” (s. 11). Citatet visar att här finns en fostrande ambition – skapa en känsla av delaktighet... I ett urval av

presenterade intervjusvar med rektorer som infört lokala styrelser med föräldramajoritet, är det ingen av rektorerna som anser att deras makt har minskat, tvärtom menar flera, känner de ett stöd från föräldrarna. En rektor säger att "Dom som är direkt mot oss kan ju inte bestämma så mycket mer än småsaker. Då får man väl finna sig i det. Egentligen kanske jag bestämmer ännu mer." (Richtey 1998:60)

Den republikanska medborgarskapsmodellen underströk deltagandet som ett värde i sig. Denna korta studie har syftat till att diskutera några frågor i samband med olika deltagandeformer. Studien är alltför begränsad för att några slutsatser skall kunna dras huruvida deltagandet skapar tolerans och solidaritet eller ej. Ett par intervjusvar visade att deltagandet gav en känsla av tillhörighet som medborgare, detta är även en av republikanska modellens målsättningar. En modersmåls lärare betonade att "Som det är nu är det de insatta och de som är intresserade av att verka som tar på sig sådana uppgifter (föräldrarepresentant) och det är de som minst av alla behöver veta hur skolan fungerar." Tolerans och solidaritet mellan individer/grupper som republikanismens förespråkare hoppas skall födas ur deltagande försvåras möjligen något av att invandrarundervisningens styrelser har separerats från barnens andra rektorsområdes styrelse. En annan aspekt som intervjusvaren visade på var att man inte har utvecklat eller sökt samarbeta mellan olika frivilliga organisationer som berörs av frågan om barnens skolgång. Om brukarråden övertar fler av hem- och skolföreningarnas uppgifter finns med andra ord en risk för att inga andra organisationer behandlar skolfrågor, frågorna har då inga diskussionsfora i det civila samhället.

I intervjusvaren ges vid flertal tillfällen stöd för att det handlar om en deltagandeform som berör brukaren som individuell kund och hans eller hennes relation och kontakter med serviceproducenten och som skulle göra att den liberala modellen är mer i överensstämmelse med styrelsernas sätt att arbeta än den republikanska. Man vill genom sina representanter påverka skolsituationen. Det talas om enskilda eldsjälar som genom sitt engagemang kan påverka. Föräldrarna som inte är med i styrelserna utnyttjar inte föreningarna utan går direkt till de personer inom skolan som de tror kan hjälpa.

Hem- och skola föreningarnas, tillsammans med invandrarföreningarnas, relationer till skolorna kategoriseras däremot som det civila samhället med en funktion att vara en länk mellan medborgarna och staten.

Inom idéerna om det civila samhällets positiva inverkan på demokrati i stort finns en inriktning som precis som republikanis-

men lyfter fram den gemensamma moralen. Walzer (1995) diskuterar en normativ civil samhällsmodell som, precis som republikanismen, har en vision om ett samhälle där värden som tilltro och solidaritet dominerar inom en sfär av komplexa relationer mellan många föreningar. Walzer ser till skillnad från företrädarna för republikanismen inget egenvärde i en politisk aktivitet. Det är själva deltagandet i *kollektiva* organisationer som har ett värde. Liberalismens idé om pluralism skiljer sig från denna sociala pluralism i det att den liberala idén ser konkurrensen mellan olika organiserade särintressen som ett möjligt sätt att fördela värden och inflytande. En pluralism som präglas av civilitet bör i stället främja det gemensamma och inte domineras av föreningar som tar tillvara särintressen. Civilitet använder Shils (1991) synonymt med begreppet medborgardyg, som betecknar det förhållningssätt som gör att särintressen underordnas det gemensamma intresse.

Det är svårt att föreställa sig att någon av de föreningar som vi behandlat inte kan ses som uttryck för särintressen samtidigt som de har medlemmar med helt andra intressen utöver det gemensamma i att ha barn i skola eller att vara invandrad från samma land. Att mötas i en förening för en gemensam fråga samtidigt som medlemmarna har skilda bakgrunder och andra intressen som skiljer dem åt är en av anledningarna till att det talas om en demokratifostrande potential hos det civila samhällets organisationer.

Brukarråden i form av lokala styrelser i skolan är institutioner som skapats av myndigheter för att ge möjlighet för användarna att få insyn i förvaltningens verksamhet och att vara med och fatta beslut som tidigare tillhörde rektorernas kompetensområde. I några intervjuvar¹⁴ som rektorer givit, finns en uttalad tillfredsställelse med att ha fått en engagerad föräldragrupp som deltar i diskussionerna och som stöder nya idéer. Förhoppningsvis skall inte dessa brukarråd fungera exkluderande gentemot föräldrar med utländsk bakgrund. Intervjuvar som poängterade att det är de redan insatta som deltar bådär inte gott för ett breddat deltagande. I Ritcheys undersökning stärks denna uppfattning genom de resultat som visar att det framför allt är välutbildade svenska föräldrar, fler kvinnor än män, som deltar i styrelserna. Samtidigt var det flera av de intervjuade föräldrarepresentanterna i Lund med utländsk härkomst som tyckte att de kunde påverka och att de upplevde en tillhörighet i arbetet.

En anledning till att jag har valt att ställa frågan om varför vi bör delta och vad ett deltagande i en politisk process har för betydelse, är att det mycket ofta i dagens diskussion framkommer en syn om

att medborgaren bör delta med syftet att medborgaren blir en bättre människa om hon underordnar sina privata intressen de gemensamma i enlighet med de kommunitära och de republikanska modellerna (se t.ex. artiklar av Rosenberg i DN -93; Etzioni 1995). Det verkar rimligt att socialt umgänge leder till en större tolerans och solidaritet än om vi inte har ett socialt umgänge. Men för att den representativa demokratin inte skall utvecklas till en elitdemokrati där medborgarnas roll reduceras till deltagande i val vart fjärde år, måste det även understrykas att representanterna är beroende av samhällsmedlemmarnas deltagande. Demokratin kan helt enkelt inte fungera om människor inte är indragna i den politiska processen. Det handlar då inte i första hand om fostran av medborgarna, inte heller om skapandet av nya institutioner och inte om att systemet behöver legitimitet. Det handlar om att representanter har kontakt med sina väljare, eftersom de annars står utan kunskap om vad "folkets vilja" är. Ett aktivt seriöst sökande efter människors uppfattningar och råd tror jag ger återverkningar i form av större vilja för medborgarna att delta i processerna, vilket i sin tur skapar bättre förutsättningar för legitimitet och möjligen också en ökad vilja att bidra till det gemensamma och som kan leda till en vilja att tillhöra denna gemenskap. Det finns tydligen en önskan bland samhällsmedlemmar att delta i brukarråd. Kan man då ge dessa en beslutskompetens som går utöver rektorns administrativa beslutsrätt?

En förbättrad kommunikation mellan valda och väljare är ett sätt att utveckla demokratin. Att utveckla institutioner för deltagande inom de verksamhetsområden där samhällsmedlemmarna söker inflytande är ett annat. Om inflytande önskas i hur verksamheterna utformas, är privatisering inte ett alternativ eftersom det endast ger samhällsmedlemmarna möjlighet att välja en annan producent av tjänsten.

Om ett utvidgat inflytande från medborgarna önskas kan engagemang i lokala frågor inte behandlas som en negativ form av utövande av särintresse, utan måste betraktas som ett välkommet engagemang i de frågor som berör människor direkt.

Många av de frågor som är angelägna för medborgarna ombesörjs av förvaltningen och har delegerats till icke-förtroendevalda tjänstemäns beslutsområde. Man bör då se brukarråd som självklara i en tid då tjänstemännen får allt större utrymme för egna val. Brukarråden med valda representanter som företräder andra användare av tjänsterna bör kanske få ett utökat kompetensområde med t.ex. budgetansvar. Genomgången av olika former för deltagande visar att relationen mellan brukarråd och andra användare kan vara besvärlig.

Den diskussion som har förts här, visar att frivilliga föreningar med samma intresseområde som lokala styrelser inom skola löper en risk att urholkas när myndigheter institutionaliserar föräldradeltagande. Att revitalisera ett civilsamhälle som kan vara en förbindelse och pådrivare gentemot brukarråden är av vikt för att inte de valda representanterna skall representera för snävt.

Förutom bejakandet av människors intresse i frågor som är vardagsnära, som delvis gjorts genom institutionalisering av ett deltagande, måste tjänstemän och lokalpolitiker fortbildas i hur en dialog förs så att kommunikationen inte reduceras till fortgående informationsträffar.

Noter

¹ Bekant är John F. Kennedys ord: ”Do not ask what your country can do for you, but what can you do for your country”.

² För en utvecklad diskussion om skilda åtgärdsförslag för att nå ett mångkulturellt samhälle – se Micheletti (1996).

³ Svenska regleringar finns formulerade i lagen 1950:382 om svenskt medborgarskap.

⁴ Många länder, bl.a. Sverige, tillåter i princip endast ett medborgarskap medan andra länder, t.ex. Sovjetunionen och gamla folkrepubliken Polen, inte erkände ett avsägande av medborgarskap, ens för barn födda utomlands. Ytterligare länder, t.ex. Israel, ger automatiskt medborgarskap till vissa grupper. Unionsmedborgarskapet i EU gäller komplementärt med medborgarskap i ett unionsland.

⁵ Ett stort tack till er som ställde upp för samtal med mig i frågor om föreningar och skolans lokala styrelser.

⁶ Deltagande i val och rätten att kandidera till beslutande församlingar är beroende av att man är juridisk medborgare i Sverige för de nationella valen, eller att man varit bosatt i landet i minst tre år för lokala val, såvida man inte är unionsmedborgare eller norsk eller isländsk medborgare.

⁷ Ritchey, 1998, beskrivningar av försöksverksamhet med lokala styrelser med föräldramajoritet som beslutades av riksdagen i mars 1996, ligger till grund för denna presentation. De intervjuer och granskningar jag gjort är inom Lunds kommun, där har man haft lokala skolstyrelser sedan 1992.

⁸ Jag gjorde en rundringning bland ordföranden i hem- och skola föreningarna i Lund för att få en uppfattning om relationer mellan denna förening och invandrarföreningar. En av frågorna var om man medvetet försökt få invandrarföräldrar att delta i styrelsen eller vara aktiva i föreningens verksamhet.

⁹ 1997-12-31 Lunds kommun drätselkontoret, statistikavdelning.

¹⁰ Norra Fäladen i Lund. Jag hade ett längre telefonsamtal med den tidigare kvinnliga ordföranden, i hem- och skolaföreningen tillika ledamot i den lokala styrelsen, hon har själv invandrarbakgrund.

¹¹ På vissa håll är det hem och skola föreningarna som ordnar val av ledamöter till skolstyrelsen.

¹² Alla barn som har modersmålsundervisning tillhör två rektorsområden – dels invandrarundervisningens och dels rektorsområdet som den skola som ansvarar för resten av undervisningen hör till.

¹³ Projektets mål är annars ”Skapa förutsättningar för att ta tillvara modersmålsverksamhetens mångkulturella kunskaper. – Samordna kunskaperna vad gäller enskilda elever och individer. – Utveckla lärarrollen och därmed öka kvaliteten i undervisningen för att bättre kunna möta elever med annan kulturell och etnisk bakgrund” (avtal mellan Lunds kommun och stiftelsen Trygghetsfonder för kommuner och landsting 1998).

¹⁴ I Ritcheys studie 1998.

Referenser

- Ahrne, G, (1998) Civil Society and Uncivil Organizations s. 84-95 i Alexander, J C (red.), *Real Civil Societies*. London: SAGE Publications
- Alexander, J C (red.), (1998) *Real Civil Societies*. London: SAGE Publications
- Alford, R R & Friedland, R (1985) *Powers of Theory. Capitalism, the State and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Ashing, I & Nilsson, T (1998) *Inne i värmen eller ute i kylan? Stadsdelsreformen i Malmö – en utvärdering Rapport nr 7*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen
- Beiner, R. (red.) (1995) *Theorizing Citizenship*. Albany: State University of New York Press
- Bernitz, U & H. Lokrantz Bernitz (1996) Medborgarskap i EU – räckvidd och innebörd kap 3 i SOU 1996:16 *Förankring och rättigheter. Expertrapport till EU-96 kommittén*. Stockholm
- Bring, O & Mahmoudi, S. (1998) *Sverige och folkrätten*. Stockholm: Nordstedt Juridik AB
- Bäck, H. (1999) *Invandrarnas deltagande i det politiska livet*, s. 33-47: SOU 1999:8 ”Invandrarskap och medborgarskap”. Stockholm
- Cohen, J L & A, Arato (1993) *Det civila samhället och den politiska teorin*. Daidalos
- Diamond, L, Linz, J, & Lipset, S M (1990) Introduction: Comparing Experiences with Democracy, s s 1-38 i Diamond m.fl. (red.) *Politics in Developing Countries*. Boulder: Lynne Rienner Publisher
- Dunleavy, P & O'Leary, B. (1987) *Theories of the State. The Politics of Liberal Democracy*. London: Macmillan
- Eriksen, O E. (1993) *Grenser for staten?* Oslo: Universitetsforlaget
- Etzioni, A (red.) (1995) *Rights and the Common Good*. New York: St. Martin's Press
- Etzioni-Halevi, E. (1993) *The Elite Connection. Problems and Potential of Western Democracy*. Cambridge: Polity Press
- Gilljam, M & S, Holmberg (1995) *Väljarnas val*. Stockholm: Fritzes

- Van Gunsteren, H. (1994) Four Conceptions of Citizenship s. 36–48 i B. V. Steenbergen (red.) *The Condition of Citizenship*. London: SAGE Publications
- Habermas, J. (1995) *Diskurs, rätt och demokrati*. Göteborg: Daidalos
- Hann, C & E. Dunn (red.) (1996) *Civil Society. Challenging Western Models*. London: Routledge
- Held, D. (1987/1997) *Demokratimodeller. Från klassisk demokrati till demokratisk autonomi*. Daidalos: Göteborg
- Hernes, H M. (1987) *Welfare State and Woman Power. Essays in State Feminism*. Oslo
- Janoski, T. (1998) *Citizenship and Civil Society*. Cambridge: Cambridge University Press
- Jerneck, M. (1994) Demokrati och internationalisering s. 215–253 i Sannerstedt, A & Jerneck, M (red.) *Demokratins problem*. Lund: Studentlitteratur
- Jessop, B. (1990) *State Theory. Putting Capitalist States in their Place*. Cambridge: Polity Press
- Karatnycky, A. (1997) *Nations in Transit: Civil Society, Democracy and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States*. Transactions Publ
- Keane, J. (red) (1988) *Civil Society and the State*. London: Verso
- Kitschelt, H (1997) European Party Systems: Continuity and Change. s. 131–150 i Rhodes, M, Heywood, P, Wright, V, (red.) *Developments in West European Politics*. London: Macmillan Press Ltd
- Kymlicka, W. (1995) *Mångkulturellt medborgarskap*. Falun: Nya Doxa
- Lundquist, L. (1992) *Förvaltning, stat och samhälle*. Lund: Studentlitteratur
- Micheletti, M. (1994) *Det civila samhället och staten*. Stockholm: Fritzes
- Micheletti, M. (1996) Den mångkulturella demokratin i SOU 1996:55 *Vägar in i Sverige*. Stockholm: Fritzes
- Mouffe, C. (red.) (1997) *Dimensions of Radical Democracy*. London: Verso

- Nardin, T. (1995) Private and Public Roles in Civil Society, s. 29–34 i Walzer (red.) *Toward Global Civil Society*. Oxford: Oxford University Press
- Petersson, O. m.fl. (1998) *Demokratirådets rapport 1998. Demokrati och medborgarskap*. Stockholm: SNS förlag
- Pocock, J. G. A. (1995) The Ideal of Citizenship Since Classical Times. S. 29–52 i Beiner, R. (red.) *Theorizing Citizenship*. Albany: State University of New York Press
- Putnam, R. D. (1996) *Den fungerande demokratin*. Stockholm: SNS förlag
- Ritchey, E. (1998) *Föräldrar i skolan – är det nå´t att ha?* Rapport till Skolverket. Täby
- Rosenberg, G. (1993) *Dygd i historisk korseld*. Artikel i DN 1.9–93
- Rothstein, B. (1994) *Vad bör staten göra?* Stockholm: SNS förlag
- Szabó, M. (1997) *Vägen mot medborgarskap*. Arena
- SDS (1998) särtryck *Mänskliga Rättigheter*
- Seligman, A. B. (1992) *The Idea of civil society*. Princeton University Press: Princeton, New Jersey
- Seligman, A. B. (1995) Animadversions upon Civil Society and Civic Virtue in the Last Decade of the Twentieth Century s. 200–223 i Hall, J. A., (red.) *Civil Society. Theory, History, Comparison*. Cambridge: Polity Press
- SFS: Lagen 1950:382 om svenskt medborgarskap
- SFS: Regeringsformen 2 kap.
- Shils, E. (1991) The Virtue of Civil Society s. 3–20 i *Government and Opposition*. Vol 26 No 1
- Smith, M. J. (1993) *Pressure, Power & Policy*. London: Wheatsheaf
- Stubbergaard, Y. (1996) *Stat, kris och demokrati*. Lund: Arkiv
- Stubbergaard, Y. (1998) Civilt samhälle och demokrati s. 3–14 i *Statsvetenskaplig tidskrift*. Årg 101 nr 1
- Tarrow, S. (1996) Making Social Science Work Across Space and Time: A Critical Reflection on Robert Putnam's Making Democracy Work s 389 – 397 i *American Political Science Review*. Vol 90 No 2
- Trägårdh, L. (red.) (1995) *Civilt samhälle kontra offentlig sektor*. Stockholm: SNS förlag

- Uddhammar, E, Efterlyses: ett nytt medborgaransvar. Artikel i SvD 14.9–93
- Walzer, M. (1995) The Civil Society Argument, s 153-174 i Beiner, R (red.) *Theorizing Citizenship*. Albany: State University of New York Press
- White, G. (1994) Civil Society, Democratization and Development (I):Clearing the Analytical ground s. 375–390 i *Democratization* Vol 1 Nr 3
- Young, I. M. (1995) Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship. S. 175–207 i Beiner (red) *Theorizing Citizenchip*. .New York: State University of New York Press

Övrigt material:

Lunds skolstyrelse, skolkansliet: Protokoll om Lokal verksamhetsnivå 1992-02-12.
Lunds kommun drätselkontoret, statistikavdelningen.
Avtal mellan Lunds kommun och Stiftelsen Trygghetsfonden för kommuner och landsting.

Samtal och telefonintervjuer med:

- representanter från hem- och skola föreningar i Lund
- modersmållärare i Lund
- ordförande i en invandrarorganisation
- föräldrarepresentant med invandrarbakgrund
- aktiv i invandrarorganisation och styrelseledamot i hem- och skolaförening.

Det idealiserade föreningslivet

Lena Lindgren

Föreningstraditionen

I Sverige har föreningslivet av tradition tillmätts en stor betydelse, i det närmaste betraktats som en grundläggande förutsättning för demokratin och utveckling. Historikerna verkar vara ense om att den svenska välfärdsstatens utveckling överhuvudtaget inte kan förstås om inte den roll som föreningslivet spelat för demokratin och allmänandan i samhället uppmärksammas. Framförallt gäller detta de så kallade folkrörelserna som av många ses som den kanske mest dynamiska kraften i det svenska folkhemsbygget (Johansson 1955, s. 61ff).

I vår tid, i slutet av det tjugonde seklet, när vi befinner oss mitt emellan folkhemsvarianten av den svenska välfärdsstaten och ett nytt senmodernt samhälle som ingen ännu vet så mycket om, riktar många återigen stora förväntningar mot föreningslivet – eller ”den ideella sektorn” för att använda ett modernare uttryck. Mot bakgrund av den demokratiska kris som i dag synes råda, med ett ökande antal människor som allt oftare ifrågasätter det etablerade politiska systemets funktionsförmåga, är det föga förvånande att frågan om föreningslivets potential åter står i centrum för debatten (Pettersson m.fl. 1998, s. 62). Dagens förväntningar handlar emellertid inte bara om demokrati och allmänanda. Med den omprövning av välfärdsstatens storlek och karaktär som ägt rum sedan mitten av 1980-talet gäller förväntningarna också organisationernas resurser för sådan samhällelig service som vi under en lång följd av år vant oss vid att stat och kommun svarat för. Djupgående strukturella förändringar i ekonomin har till och med bidragit till att skapa förväntningar på ideella organisationer som viktiga aktörer på en allt mer krympande arbetsmarknad (Lundström & Svedberg 1998; Ingelstam 1995). Som någon påpekat kan man av dagens allmänna

debatt faktiskt förledas att tro att en utveckling av den ideella sektorn skulle vara en universallösning på de flesta samhällsproblem, alltifrån ensamhet till statsskuld (Amnå 1995, s. 118).

Sett mot denna bakgrund är det inte så konstigt att våra politiker – då som nu – ofta har ett idealistiskt, ja nästan mytologiskt, förhållande till föreningslivet där organisationerna anses besjälade med en rad positiva värden; värden som organisationerna själva för övrigt inte är sena att åberopa som källa för legitimitet och grund för tilldelning av offentligt stöd. En längre passage hämtad från en proposition härom året, där utbildningsministern redogör för statens syn på folkbildningen, ger oss en god uppfattning om vilka värden det handlar om:

Folkbildningen är och skall vara fri och frivillig. Det fria och frivilliga folkbildningsarbetet öppnar möjlighet till kunskapssökande för var och en utifrån egen erfarenhet och längs egna vägar, utan att begränsas av krav på resultat och utan uteslutningsmekanismer. Det är detta som ger möjlighet till samtal, engagemang och ifrågasättande utan på förhand givna ramar. Just därigenom fyller folkbildningen en roll som ingen annan utbildningsform kan göra, en roll som också bidrar till att upprätthålla demokratins vitalitet.

Förutsättningarna för att folkbildningen skall kunna vara fri och frivillig och fylla de funktioner som följer av detta, är att den kan styras av sin egen idé, sätta sina egna mål, vara oberoende av politiska och ekonomiska maktgrupper och inte tvingas till kommersialisering eller anpassning till specifika samhälleliga krav för att hävda sin verksamhet. Dessa för folkbildningen värdefulla egenskaper är grunden för stödet från stat, landsting och kommuner.

(prop. 1997/98:115, s. 5)

Av citatet framgår att man från statens sida har stora förväntningar på folkbildningen vad gäller dess samhälleliga roll och betydelse; den ska ge människor möjlighet till kunskapssökande, till samtal, engagemang, ifrågasättande och därmed bidra till att upprätthålla demokratins vitalitet. Förväntningarna gäller också vilka egenskaper folkbildningen tänkes ha för att spela denna demokratiska roll; den bör vara fri- och frivillig, styras av sin egen idé, sätta egna mål och vara oberoende av olika maktgrupper. Citatet är nu bara ett enskilt exempel på hur man från politiskt håll ser på den mångfald av verksamheter som det svenska föreningslivet består av. Trots det är jag ganska övertygad om att det är representativt för många politikernas syn på föreningslivet i stort.

Också många av de svenska forskare som intresserat sig för frågor som dessa har ofta utgått från en liknande, idealiserad bild av föreningslivet. De har, som en kritisk betraktare uttryckt saken, utgått från att organisationerna per definition är behäftade med en rad positiva värden, att de fungerar som de ska och att de utför omistliga samhällliga uppgifter (Michelletti 1994, s. 230). Även om man i den nyare forskningen om ideella sektorn som växt fram på senare år återfinner en mera kritisk hållning, finns också här ibland en starkt idealiserande tendens. Vissa menar rentav att man kan tala om ett "ideologiskt korståg" av forskare som önskar styrka och utveckla den ideella sektorns roll (Selle 1998).¹

De värden som här diskuteras har sitt ursprung i en så kallad pluralistisk syn på föreningslivets roll i samhället. Det är ett synsätt som för övrigt har sin grund i en traditionell liberal demokratiuppfattning, enligt vilken förekomsten av en "tredje domän", fristående från marknaden och staten utgör ett centralt tema. I den mån staten inkräktar på denna autonomi, till exempel genom att tillåta frivilliga organisationer att verka inom det politiska systemets ramar, är det således ett problematiskt fenomen. Det är just genom att befinna sig *utanför* systemet som organisationerna kan fungera som den viktiga kanal för kommunikation mellan folket och staten som varje demokratiskt styrelseskick kräver. Som en reaktion på pluralismen, och som en förklaring till de band som i många länder (inte minst i Sverige) utvecklats mellan staten och föreningslivet har det också vuxit fram en korporativistisk teoribildning. Dess förespråkare är visserligen kritiska till de ofta mycket starka banden. Samtidigt ges banden flera demokratiska funktioner, bland annat hjälper de till att upprätthålla goda relationer i samhället och göra genomförandet av politiken mera smidigt. Ett av teorins allra viktigaste antaganden är emellertid att en alltför långt driven korporativism tenderar att bryta ner organisationernas demokratiska funktion. Medan pluralismen således mycket starkt betonar autonomi som en förutsättning för föreningslivets demokratiroll, finner vi i korporativismen en tämligen stor acceptans för organisationernas närvaro i politiken. För att organisationernas demokratiska funktion inte helt ska gå förlorad är det dock av största vikt att en balans mellan integration och självständighet kan upprätthållas.

Artikeln syften

I denna skrift ifrågasätts den idealistiska, pluralistiska bilden av föreningslivet som är så vanligt förekommande i såväl politik som forskning. Med stöd i min egen och andras forskning om ideella sektorn hävdas i stället att föreningslivet i praktiken fjärrmat sig från de pluralistiska värden som tillkrivs det. Å ena sidan finns det tecken på ”företagifiering”, där många organisationer blivit allt mer kommersiellt inriktade och bedriver någon del av sin verksamhet i bolagsform (Berg & Eklund 1997, s. 1). Å andra sidan – vilket är det fenomen som här ska uppmärksammas – har det också skett en ”myndighetifiering”, där ideella organisationer i ökande grad tas i anspråk av stat och kommun för genomförande av uppgifter inom diverse olika politikområden; äldreomsorg, socialtjänst, arbetsmarknad, vuxenutbildning, fritid och kultur, internationellt biståndssamarbete för att nu nämna några exempel. Det sker nu visserligen ständigt förskjutningar när det gäller synen på vem som är mest lämpad att utföra en viss uppgift. Under senare år har det emellertid varit en trend att lägga produktionen av samhällsservice på privaträttsliga organ, bland annat ideella föreningar (SOU 1994:147, s. 25).

Den svenska ideella sektorn är alltså inte en fristående domän i samhället, som styrs av sin egen idé och som verkar oberoende av olika maktgrupper. Tvärtom är den i högsta grad integrerad med den offentliga sektorn och därmed beroende av relationerna till framförallt staten. Den nyare skandinaviska forskningen om ideella sektorn som växt fram på senare år har beskrivit den rådande situationen i termer av närhet och beroende. Vissa talar till och med om organisationer som lever i *symbios* med staten, vilket inte är så konstigt, eftersom staten i vissa fall står för upp emot $\frac{3}{4}$ av organisationernas finansiering (Lorentsen 1993; Kuhnle & Selle 1992; Lundström & Wijkström 1997). Precis som är fallet i många andra europeiska länder tenderar den offentliga finansieringen dessutom att anta allt mer av företagslika och resultatorienterade styrformer. Generella bidrag ersätts i ökande grad av projektfinansiering, prestationsersättning och utkontraktering där bidragsgivaren vill veta om pengarna använts på rätt sätt och givit av denne avsett resultat (SOU 1994:147; Bergmark 1994; Lindgren 1997; Berg & Eklund 1997; Johansson 1998). Genom den nyare forskningen om ideella sektorn vet vi också att formerna för finansiering ofta är helt avgörande för hur ideella organisationer arbetar (Grönbjerg 1992; Micheletti 1994).

Mot denna bakgrund, och i en tid när föreningslivets potential är så central i debatten om välfärdsstatens framtida utformning, är det enligt min mening viktigt att fundera över vad det statliga stödets förändrade karaktär kan tänkas få för konsekvenser för de ideella organisationernas arbetsvillkor och samhällliga funktioner, till exempel deras betydelse för demokratin. Det är för övrigt just detta som föreliggande skrift går ut på.

De empiriska exemplen är hämtade från folkbildningsvärlden, det vill säga studieförbund och folkhögskolor, vars verksamhet är mycket omfattande. Staten anslår varje år ansevärliga medel till folkbildningen, för närvarande drygt 2,4 miljarder kronor. Till detta ska läggas en halv miljard i kommunala bidrag, en halv miljard i landstingsbidrag samt cirka 200 miljoner som ersättning för kommunala uppdrag inom det så kallade Kunskapslyftet. Det sammanlagda stödet från samhället till folkbildningen uppgår därmed till nästan 3,5 miljarder kronor årligen (Folkbildningsrådet 1997). Ser vi till verksamhetens omfattning, mätt i antal deltagare, har studieförbunden mellan 1,5–2 miljoner deltagare per år, medan antalet elever i folkhögskolan är drygt 200 000. Cirka 75% av Sveriges befolkning i åldern 18–75 år har någon gång deltagit i en studiecirkel och 13% i en folkhögskolekurs. Så mycket som 20% av alla vuxna deltar i minst en studiecirkel per år (SOU 1995:141). Folkbildningen utgör därmed, vid sidan av idrottsrörelsen som är landets största folk-rörelse, en av de mest omfattande delsektorerna inom det som här benämnts den ideella sektorn.²

En majoritet av studieförbund och folkhögskolor har sina rötter i de traditionella folk-rörelserna, de är ”organisationer ur organisationer” (SOU 1996:127, s. 19). Trots den starka historiska kopplingen till folk-rörelserna tillhör folkbildningen i dag samtidigt ”frontlinjen” när det gäller hur dess relationer till staten och den offentliga sektorn är beskaffade. I flera statliga utredningar på senare år har dess nuvarande organisering åberopats som en förebild (SOU 1993:71; SOU 1998: 76). Att så är fallet beror på att vad vi för enkelhets skull kan kalla självförvaltning tillämpas inom området sedan 1991 då Folkbildningsrådet bildades. Rent formellt är Folkbildningsrådet en ideell förening, stiftad av folkbildningens egna intresseorganisationer. Till denna privaträttsliga förening har staten överlämnat alla centrala förvaltningsuppgifter som gäller folkbildningen, bland annat uppgiften att fördela statsbidrag till studieförbund och folkhögskolor. Folkbildningsrådet har därmed att samtidigt spela den komplicerade rollen som övervakare av folkbild-

ningen, som mellanled mellan folkbildningen och staten och som företrädare för folkbildningen.³

Vid sidan av dess omfattning och moderna organisering finns det ett annat förhållande som gör folkbildningen intressant som empiriskt exempel i denna artikel, nämligen det faktum att dess existens är så starkt knuten just till demokrati. Det viktigaste och allra mest grundläggande motivet till samhällets omfattande stöd till studieförbund och folkhögskolor är att folkbildningen antas bidra till en demokratisk grundsyn och utveckling i samhället. Demokrati finns också med i alla studieförbundens programskrifter samt betraktas allmänt som grundelement för folkhögskolornas verksamhet (Lindgren 1996, s. 14).

Mera precist har min artikel två syften, varav ett är deskriptivt och ett av mer analytisk natur. Det första är att ge en bild av relationerna mellan staten och folkbildningen genom att beskriva hur det statliga stödet till verksamheten är uppbyggt. Ett andra syfte går ut på att jämföra denna bild med statsvetenskapliga teorier om pluralism och korporativism som båda, om än på olika sätt, har något att säga om hur dylika relationer *bör* vara beskaffade för att främja demokratin. Den fråga som ställs är om relationerna mellan staten och folkbildningen kan sägas ha en sådan karaktär att den senares självständighet är så kringkuren att legitimitetsgrunden för dess demokratiska roll omintetgjorts?

Detta går givetvis inte att besvara på något entydigt och objektivt sätt. För det är folkbildningsvärlden alltför omfattande och mångfacetterad. Dessutom är frågan om folkbildningens demokratiroll i sig så komplex att den svårigen låter sig definieras på något allomfattande sätt. Man kan exempelvis mycket väl tänka sig att studieförbund och folkhögskolor liksom ideella organisationer i övrigt kan ha en demokratisk funktion *utan* att, så som min fråga här ovan implicerar, stå i ett självständigt förhållande till staten. Men om man nu, som jag valt att göra i denna skrift, utgår från teorier som säger att det finns ett visst samband mellan ideella organisationers självständighet och deras demokratiska potential, borde det vara möjligt att åtminstone *diskutera* den fråga som ställts här ovan. En sådan diskussion är enligt min mening dessutom mycket viktig att föra eftersom en stor del av folkbildningens samhälleliga legitimitet bygger på att ett dylikt samband existerar. Vad det handlar om är alltså en normativ analys där jag, med utgångspunkt i konkreta empiriska exempel på hur staten styr folkbildningen och med hjälp av statsvetenskapliga teorier om pluralism och korporativism, för en diskussion om hur de nuvarande relationerna mellan staten och

folkbildningen förhåller sig till folkbildningens demokratiska potential.

Skriften är i det följande upplagd så att jag i andra kapitlet översiktligt introducerar hur forskningen om den ideella sektorn utvecklats på senare år. Därefter beskrivs de mest centrala tankegångarna i pluralism respektive korporativism. I min beskrivning har jag lagt särskild betoning på hur man inom respektive teori beskriver de institutionella arrangemang som krävs för att ideella organisationer ska ha en demokratisk funktion. I kapitel tre återfinns en redogörelse, och i viss mån tolkning, av hur det statliga stödet till folkbildningen är uppbyggt i termer av underliggande motiv och praktisk utformning. I kapitel fyra, slutligen, jämförs denna redogörelse med tankegångarna i pluralism och korporativism varvid jag också söker svara på frågan om folkbildningens självständighet är så kringskuren att dess demokratiska potential kan ifrågasättas.

Staten och föreningslivet i litteraturen

Forskning om den ideella sektorn

Trots att föreningslivet är så djupt rotat i det moderna samhällets historia är det först från 1970-talet och framåt som forskare på allvar börjat intressera sig för olika aspekter av denna företeelse. Detta kan synas märkligt i ett land som Sverige där folkrörelser och föreningsengagemang är så intimt förknippade med de sociala och politiska arbetsformerna (Amnå 1995, s. 15). Sverige brukar ju ofta beskrivas som en samförståndsdemokrati, där en viktig ingrediens varit just organisationernas starka inflytande i det politiska livet (Jerneck & Sannerstedt 1994, s. 91). Kanske just därför har mycket av den tidigare svenska forskningen om ideella sektorn ofta haft den idealistiska karaktär jag inledningsvis talade om. Så ser emellertid den akademiska diskursen inte längre ut, vare sig i Sverige eller annorstädes. Mot bakgrund den växande kritik av välfärdsstaten och dess utformning som ägt rum i många länder har intresset för forskning om den ideella sektorn ökat i omfattning, men också antagit en rad nya mer kritiska former. Från att tidigare i stort sett ha stått helt utanför den samhällsvetenskapliga debatten om välfärdsstaten, har forskningen om den ideella sektorn och dess organisationer på bara några år hamnat mitt i dess kärna (Selle 1998).

Av naturliga skäl har man från samhällsvetenskapligt håll närmast sig den ideella sektorn utifrån olika intressen och frågor. Sociologer har till exempel intresserat sig för nya sociala rörelser, men också för

frågor om den ideella sektorns betydelse som komplement till den offentliga sektorns produktion av service inom olika områden. Med det ökade utrymme som ideella organisationer fått i produktionen av samhällsrelaterad service har man från rättsvetenskapligt håll börjat fundera över de juridiska gränsdragningsproblemen i den gråzon som uppstår när den ideella sektorn integreras med den offentliga. Ekonomerna å sin sida har ägnat sig åt att förklara hur den ideella sektorns tjänsteproduktion förhåller sig till den offentliga sektorn i termer av kvantitet, kvalitet, effektivitet, men ett visst intresse har också ägnats den ideella sektorn i ett organisationsteoretiskt perspektiv. Bland statsvetare har intresset primärt riktats mot organisationernas demokratiska roll i samhället, där de betraktas som en mellanliggande struktur mellan medborgare och stat. På senare år har vi också kunnat notera ett ökande intresse för komparativa studier, där den ideella sektorn i olika länder jämförs med avseende på faktorer som finansiering, ekonomisk omsättning, storlek, struktur och förhållande till staten.⁴

Statsvetare har som sagt uppmärksammat den ideella sektorn företrädesvis med hänvisning till organisationernas betydelse för demokratin. Så har det i för sig sett ut under en längre tid. Men medan det i den tidigare forskningen fanns en stark fokusering på historia, på en viss sorts organisationer (främst fackföreningsrörelsen) och på mätbara variabler som medlemstal och medlemsaktivitet, kan vi i dag finna en långt större mångfald av infallsvinklar. Som exempel kan nämnas Jean Cohens och Andrew Aratos (1992) ambitiösa försök att bygga en teori som tar fasta på relationen mellan det civila samhället och ett antal normativa demokrati-modeller. Ett annat byggnadsförsök är Stein Kuhnle & Per Selles (1992) ambition att föra samman teorier om välfärdsstaten med teorier om den ideella sektorn till en modell för komparativ analys av relationerna mellan staten och den ideella sektorn. Med inspiration hämtad från Robert Putnams (1993) i dag närmast kultförklarade bok om föreningslivet i Italien, kan vi vidare finna ett stort intresse att studera den ideella sektorns betydelse för demokratin ur ett delvis nytt perspektiv där begrepp som socialt kapital och förtroende är centrala.

I denna skrift har jag emellertid för avsikt att uppmärksamma den ideella sektorn i ett förhållandevis traditionellt, statsvetenskapligt avseende. Som framgår av studiens syfte är det som intresserar mig hur relationen mellan staten och den ideella sektorn (här representerad av folkbildningen) ser ut. Inom statsvetenskapen är det

teorier om pluralism och korporativism som varit vägledande när det gäller att förstå de ideella organisationernas närvaro i politiken.

Pluralism och korporativism som idealtyper

Båda synsätten har naturligt nog över tid genomgått en rad nyanseringar; i litteraturen talas det exempelvis om klassisk och kritisk pluralism, liksom om producentkorporativism och skandinavisk korporativism. För den analys som denna skrift innebär har jag dock funnit det rimligt att betrakta både pluralism och korporativism som tämligen enhetliga företeelser.⁵ Det är bland annat därför min beskrivning nedan är mer översiktlig än uttömmande, varvid ambitionen har varit att samla några av de mest centrala inslagen i de två teorierna.

Pluralismen är den äldre av de två och kan på många sätt betraktas som det fortsatt gängse synsättet i den internationella statsvetenskapliga litteraturen om ideella organisationer, ett förhållande som kan bero på att teorin bygger på vissa traditionellt liberaldemokratiska värden som fått stort inflytande i många länder. Det kanske mest grundläggande av dessa värden är mångfald, det vill säga tanken att makt och inflytande i ett samhälle är och bör vara vitt spridd. Eftersom allmänna val och politiska partier inte ensamma kan garantera demokratiskt inflytande och deltagande för alla, är existensen och främjandet av olika organiserade intressen en central aspekt i varje demokrati. Dessa organiserade intressen antas för övrigt vara frivilligt skapade, demokratiskt styrda av sina medlemmar samt fristående från staten. Det är för övrigt just genom att befinna sig utanför det politiska systemet, gärna i ett konkurrensförhållande till staten och till varandra, som organisationerna bäst främjar demokratin. I denna position kan de fungera som kanaler för kommunikation mellan folket och staten, men också som ett slags spejare som tidigt kan uppmärksamma missförhållanden. Ideella organisationer anses också ha betydelse för demokratin genom att de ger demokratisk skolning samt stimulerar till politiskt deltagande, engagemang och medborgaranda.

Mot bakgrund av värden som dessa ser pluralismen föreningslivet som ett centralt inslag i det politiska livet. Alla medborgare antas genom olika organisationer ha ungefär lika stora möjligheter att göra sin röst hörd. Alla organisationer antas dessutom ha samma tillträdesmöjligheter till den politiska arenan. Det politiska inflytandet är därmed spritt mellan en mångfald av organisationer. Detta

innebär att alla organisationer som vill kan vara med och slåss om inflytande. Skillnader i resurser kan visserligen skapa ojämlika styrkeförhållanden mellan organisationer, men på sikt anses sådana skillnader inte ha någon större betydelse. Detta beror på att möjligheterna till inflytande inte ses som kumulativt, men också på att staten betraktas som en neutral aktör i förhållande till föreningslivet.

Korporativism kan om man vill ses som en motreaktion på det pluralistiska sättet att betrakta föreningslivets karaktär och funktion.⁶ Mycket kort betyder korporativism en av statsmakterna erkänd medverkan från organisationerna i det politiska systemet. Det vill säga organisationerna är inte fristående utan är på olika sätt integrerade i den offentliga beslutsprocessen. Det finns dock betydande ojämlikheter beträffande olika organisationers möjligheter till dylik medverkan. Staten är inte som pluralismen antar en neutral aktör som agerar på en ”marknad”, där det råder konkurrens mellan alla organisationer. Snarare är det så att vissa organisationer, särskilt de största som är dominerande inom sitt område, ges en privilegierad, närmast monopolliknande status, medan andra inte äger tillträde alls till de politiska arenorna. I denna process måste de deltagande organisationerna anpassa sig till den offentliga sektorns hierarkiska system och byråkratiska normer; de blir kvasioffentliga och den för demokratin så viktiga kopplingen till medlemmarna försvagas.

Det finns flera orsaker till att staten integrerar vissa ideella organisationer i den offentliga beslutsprocessen, och till varför organisationerna själva låter sig integreras. Anledningar som såvitt jag kan förstå också beskriver vilken demokratisk funktion ideella organisationer kan ha i ett korporativistiskt politiskt system där organisationerna inte enbart finns *utanför* systemet. Från statens sida handlar det om att skapa legitimitet för den förda politiken. Genom att dra in organisationerna i den offentliga beslutsprocessen kan konflikter undvikas och goda relationer främjas, samtidigt som genomförandet av politiska beslut underlättas om man har organisationerna med sig från början. För organisationernas del utgör samverkan med staten ett effektivt sätt att få information om och inflytande över viktiga beslut som gäller det egna verksamhetsområdet.

I korporativa lösningar ligger också stora demokratiska risker. En är att vissa grupper får ”dubbel rösträtt”. De kan rösta i allmänna val men har samtidigt också möjlighet till påverkan via inflytelserika organisationer, en form av odemokratiskt inflytande från särskilt gynnade sårintressen alltså. En annan uppenbar risk är att organisa-

tionerna växer samman med staten, att de så att säga ”koopteras” till den politiska beslutsprocessen (Lewin 1992, s. 32). De blir då blott och bart ett redskap för staten och därmed oberoende sina medlemmar vilket innebär att själva legitimitetsgrunden för deras demokratiska roll minskar eller försvinner. Korporativa lösningar i politiken kan sålunda beskrivas som ett dubbeleggat svärd. Å ena sidan skapas stora potentiella möjligheter för inflytande i politiken för medverkande organisationer. Å andra sidan riskerar samma organisationer att de tappar i demokratisk legitimitet. För att en korporativ lösning ska främja demokratin är det således av största vikt att en balans upprätthålles mellan de organiserade särintressena och statens intressen. Den organisation som tillåts verka inom det politiska systemet måste därför fungera demokratiskt, ha sina medlemmars förtroende och inte uppfattas gå helt i statens intressen. Legitimitetsproblem kan också mycket väl uppstå i de fall där organisationen blir ”särintressenas fångar”, det vill säga ligger för nära de egna organiserade intressena (Micheletti 1994, s. 144).

Teorierna om pluralism och korporativism har som nämnts under åren naturligt nog utsatts för en omfattande akademisk debatt. Empiriskt tycks man dock vara överens om att inget land är antingen det ena eller det andra, snarare mer eller mindre pluralistiskt respektive korporativistiskt, allt beroende på historia och aktuella politiska omständigheter. Flera författare menar också att pluralism och korporativism bör ses som system av relativt direkt observerbara, idealtypiska institutionella arrangemang på en skala där ena ändan beskriver en pluralistisk, självständig ideell sektor och den andra en korporativistisk och beroende (Schmitter & Lembruch 1979, s. 13; Micheletti 1994, s. 26). Båda teorierna antar emellertid att det finns ett samband mellan de institutionella arrangemangen och den ideella sektorns demokratiska funktion.

Det är också så jag valt att tillämpa teorierna i denna skrift. Min tanke är att om den ideella sektorn i ett *land* kan analyseras med hjälp av pluralism/korporativism, så borde samma teorier också kunna användas för att analysera graden av pluralism/korporativism för en *delsektor* av den ideella sektorn i ett land – i detta fall folkbildningen. I praktiken går den analys som här ska göras således ut på att jämföra de institutionella arrangemangen mellan staten och folkbildningen så som dessa kommer till uttryck i statsbidragets uppbyggnad, med de idealtypiska institutionella arrangemang som pluralismen respektive korporativismen ser som nödvändiga för att den ideella sektorn ska ha en demokratisk funktion i samhället.

Staten och folkbildningen

Statsbidragets motiv

Statligt stöd till folkbildningen är av gammalt datum. Ända sedan Oscar den I år 1846 donerade 300 riksdaler banco till Stockholms bildningscirkel har staten på olika sätt stött verksamhetens fortbestånd och utveckling. De första folkhögskolorna som inrättades 1868 erhöll statligt stöd några få år senare, 1905 började föreningsbibliotek erhålla statsbidrag och 1912 blev det möjligt för folk- rörelser som bedrev studiecirkelverksamhet att få stöd. Allt sedan denna tid har studieförbund och folkhögskolor regelmässigt, om än i varierande former, erhållit statligt stöd för sin verksamhet (Johansson 1991).

För att få en bild av *varför* man från statens sida funnit det värt att ge detta bidrag har jag i en tidigare studie undersökt hur det statliga stödet under åren 1920-1991 motiverats i lagens förarbeten. Det framgår då att tyngdpunkten i motiven förändrats vid olika tider, exempelvis under 1960- talet när bildningsarbetets folkrörelse- anknytning betonades särskilt starkt. Det framgår också att en avsevärd vidgning av folkbildningsuppgiften kommit till stånd i och med att denna successivt över tid inordnats i vuxenutbildnings- politik, kulturpolitik och under senare år även integrations- och arbetsmarknadspolitik. Själva kärnan i motiven för samhällets stöd under den undersökta perioden – att bidra till en demokratisk grundsyn och utveckling – har dock inte förändrats, även om man på 1920-talet snarare talade om demokratimålet som en uppgift att ”uppväcka medborgerlig bildning och känsla för de andliga värdenas betydelse” (Lindgren 1996, s. 31-40). Även i 1998 års folkbildnings- proposition är demokratimotivet centralt. Här tillförs också ett delvis nytt syfte, att främja kulturintresset och en folkligt skapande aktivitet (prop. 1997/98:115, s. 18).

Allt sedan 1920-talet har således det mest bärande motivet för samhällets stöd till folkbildningen varit att främja demokratin. Vad detta demokratimål mera konkret innebär och vad det *kan* betyda på ett mera teoretiskt plan, är dock frågor som av någon anledning inte varit föremål för några mer systematiska analyser. Flera författare, däribland jag själv, har emellertid intresserat sig för frågan och funderat över demokratimålets innebörd och tänkbara tolkning.⁷ Mycket kortfattat består mitt eget bidrag i att jag dels granskat hur folkbildningens uppgift över tid beskrivits i lagens förarbeten, dels läst vad de författare som tidigare reflekterat över folkbildningens demokratimål kommit fram till. Intrycken av allt detta har jag där-

efter analyserat i relation till ett inom statsvetenskapen vanligt sätt att närma sig demokratibegreppet. Jag har därvid (föga förvånande) funnit att folkbildningen står för vad man kan kalla en djupare eller samhällscentrerad demokratisyn, enligt vilken *demokratins förutsättningar* spelar en lika viktig roll som samhällets former för beslutsfattande. I såväl lagens förarbeten som i folkbildningslitteraturen betonas nämligen ständigt sådant som jämlikhet, jämställdhet, utjämning av utbildningsklyftor, vidgning av deltagande inom kulturen samt folkrörelsernas viktiga roll. Det är just sådana faktorer som förespråkarna för en djupare demokratisyn brukar lyfta fram som gynnsamma betingelser eller förutsättningar för ett demokratiskt beslutsfattande. Om inte dylika förutsättningar finns kommer nämligen personer med omfattande ekonomiska, sociala och kulturella resurser att ha större möjligheter att utöva inflytande än de som är sämre rustade i detta avseende. Också när det gäller möjligheten att bestämma över sig själv och sitt eget liv är det rimligt att anta att tillgången på nu nämnda resurser har stor betydelse (Lindgren 1996, s. 31-53).

Med hjälp av dessa mina tidigare funderingar är det lätt att se den underliggande logiken i folkbildningens demokratimål, så som det på senare år uttrycks i statliga propositions- och förordningstexter. Ser vi till 1998 års proposition förväntas folkbildningen bidra till demokratin genom att göra det möjligt för människor att påverka sin livssituation, skapa engagemang att delta i samhällsutvecklingen, utjämna utbildningsklyftor, höja bildningsnivån, prioritera vissa målgrupper samt genom att verksamheten präglas av demokratiska värderingar och samarbete (prop. 1997/98:115, s. 18). Allt detta är faktorer som således utgör viktiga förutsättningar för ett demokratiskt beslutsfattande där ambitionen är att medborgarna på så lika villkor som möjligt kan delta och ha inflytande. Mycket kort kan vi därmed slå fast att staten stöder folkbildningen därför att denna genom sin verksamhet bidrar till ett mera jämlikt demokratiskt deltagande.

I föreliggande artikel har jag för avsikt att lyfta fram en i detta sammanhang närliggande aspekt av folkbildningens demokratimål, nämligen begreppet *fri och frivillig*. Ett begrepp som enligt min mening beskriver hur folkbildningen bör vara organiserad – internt i själva verksamheten och externt gentemot intressenter i omvärlden – för att på bästa sätt främja ett jämlikt demokratiskt deltagande. Fri och frivillig kan om man så vill sägas utgöra folkbildningens bidrag till demokratin på organisatorisk nivå.

Av den inledningsvis citerade passagen från 1998 års folkbildningsproposition framgår att fri- och frivilligheten utgör den principiella utgångspunkten för statens stöd: ”Stödet till folkbildningens organisationer syftar alltså till att bevara och utveckla folkbildningens egenvärde – friheten, frivilligheten, idéstyrningen och självständigheten” står det. Här betonas också att det statliga stödet bygger på ett grundläggande förtroende för att folkbildningen förmår upprätthålla detta egenvärde. Att så är fallet är inte underligt för som idéhistorikern Bernt Gustavsson påpekat i sin avhandling *Bildningens väg* beskriver fri och frivillig svensk folkbildnings allra innersta kärna (Gustavsson 1991, s. 92). Detta innebär att en stor del av folkbildningens legitimitet ligger just i dess förmåga att hålla de egenskaper som fri- och frivilligheten står för vid liv. Förmår man det främjas också demokratin utveckling på det sätt jag ovan beskrivit. Statens motiv för sitt stöd till folkbildningen – att främja ett mera jämlikt demokratiskt deltagande – kan därmed tolkas som ett *mål*, något som folkbildningen genom sin verksamhet tänkes åstadkomma. Fri och frivillig däremot handlar om en uppsättning *egenskaper*, en särart om man så vill, som folkbildningen bör ha – eller åtminstone bejaka – för att på bästa sätt leva upp till detta mål. Hur ser då dessa egenskaper ut?

I sin avhandling spårar Bernt Gustavsson fri och frivillig till folkbildaren, läkaren och professorn Knut Kjellberg som menade att mänskliga bildningsprocesser kräver frihet. Strävan efter bildning kommer inifrån människan själv, om yttre tryck av något slag är närvarande omintetgjorts förutsättningarna för den utveckling av det mänskliga som är bildningens syfte (Ibid.). Varifrån initiativet till bildning kommer har således betydelse för den som vill förstå innebörden i fri och frivillig. Av betydelse är också frånvaron av yttre tryck; deltagandet ska vara frivilligt och de som deltar bör ha möjlighet att påverka studiernas uppläggning och innehåll. Folkbildning utgör därmed ett alternativ till det allmänna skolväsendet och behöver (eller *bör*) inte låta sig styras av fastställda läro- eller kursplaner (Bergstedt & Larsson 1995, s. 51).

Strävan efter bildning bör alltså komma inifrån människan själv, medan uppgiften för organisationerna kan sägas vara att tillhandahålla bildningsprocessens yttre betingelser. Hur dessa betingelser ser ut, det vill säga hur verksamheten organiseras, är i sammanhanget av stor betydelse. En önskvärd ingrediens i organiseringen har redan nämnts; människor bör komma till folkbildningen av fri vilja och väl där bör de ha frihet att bestämma över sina studier. En annan i detta sammanhang central, organisatorisk ingrediens handlar

om hur folkbildningen bör förhålla sig till intressenter i sin omvärld, framförallt staten. När folkbildningen växte fram kring sekelskiftet var den en företeelse som verkade oberoende av staten. Fortfarande är det detta ideal som lyfts fram när man från statsmakternas sida motiverar sitt stöd. I 1991 års folkbildningsproposition kan man läsa att: "Likaväl som en fri press med plats för olika röster och opinioner är nödvändig för demokratin, behövs en fri och obunden folkbildningsverksamhet, som ger möjligheter att utveckla kunskaper och kulturell aktivitet på folklig och ideell grund (prop. 1990/91:82, s. 9).

Sammanfattningsvis vill jag påstå att begreppet fri och frivillig förhåller sig till folkbildningens demokratimål i enlighet med följande tankekedja: Folkbildningen ska stärka och utveckla förutsättningarna för demokrati, och så sker om verksamheten i så hög grad som möjligt har en fri och frivillig karaktär. Det vill säga att de anordnande organisationerna är självständiga i förhållande till stat, kommun och andra intressenter; att bildningsarbetet anordnas utanför det allmänna skolväsendet, att studierna är öppna för alla, att människor kommer till folkbildningen av fri vilja och att de som deltar själva bestämmer över sina studier.

Som den uppmärksamma läsaren säkert redan noterat är denna tankekedja i det närmaste en blåkopia av hur man inom pluralistisk teori ser på ideella organisationers närvaro och agerande i politiken. På dessa starkt pluralistiska motiv vilar sålunda statens bidrag till folkbildningen. Vi ska nu gå vidare och i följande avsnitt titta lite närmare på bidragets praktiska utformning, samt också jämföra hur denna praktik förhåller sig till bidragets motiv. Jag har därvid valt att beskriva ett antal styråtgärder från statens sida som enligt min mening framstår som särskilt centrala när det gäller att förstå närheten i relationerna mellan staten och folkbildningen. Framställningen är koncentrerad till 1991 och framåt. Just vid denna tid – i juni 1991 – fattade riksdagen nämligen beslut om en radikalt förändrad ansvarsfördelning mellan staten och folkbildningen. Förändringen var avsedd att främja det fria och frivilliga bildningsarbetets värden och därmed de grundläggande motiven för det statliga stödet, men som vi ska se har utvecklingen tagit en annan riktning.

Statsbidragets praktiska utformning

En av de åtgärder som vidtogs i samband med nyss nämnda riksdagsbeslut var att målstyrning infördes i folkbildningen. Om fenomenet målstyrning finns det mycket att säga. Utan att överdriva vill jag påstå att just i folkbildningssammanhang är målstyrning minst sagt komplicerat, framförallt om fri och frivilligheten samtidigt ska främjas.

Det kanske mest centrala momentet i all målstyrning är att organisationens ledning eller huvudman ska formulera mål. Frågan här är dock *vems mål* som ska gälla; statens eller bildningsorganisationernas? Motivet för staten att överhuvudtaget stödja folkbildningen ligger som jag beskrivit i avsnittet här ovan i antagandet att ett aktivt och fristående föreningsliv, bestående av en mångfald av organisationer, är en grundläggande förutsättning för varje demokrati. I enlighet med detta synsätt uppmuntras studieförbund och folkhögskolor av staten att sätta sina egna mål. Det anses dessutom som en särskild kvalitet om målen skiljer sig åt så att de avspeglar skillnader i ideologi och traditioner mellan olika huvudmän (prop. 1990/91:82, s. 10). Tanken bakom denna formulering är att åstadkomma en renodling av folkbildningens särart, men också att få de olika bildningsorganisationerna att tydligare profilera sig gentemot varandra vilket antas ha betydelse för demokratin. (Lindgren 1996, s. 38). Samtidigt har emellertid riksdag och regering redan fastställt vilka mål och syften som ska ligga till grund för beviljande av bidrag, liksom för den utvärdering som målstyrningen ställer krav på. För som utbildningsministern förklarar i 1998 års proposition:

Regeringen har... den principiella inställningen att folkbildningen skall vara fri och frivillig. Däremot är det statens ansvar att... vara tydlig i fråga om vad regering och riksdag vill uppnå genom bidragsgivningen. Uppnås inte dessa samhällets syften kan inte heller motivet för att ge statsbidrag kvarstå.

(prop. 1997/98:115, s. 19)

Å ena sidan betonas alltså vikten av att folkbildningen har en fri och frivillig karaktär, å den andra sidan styr politiska behov vad bildningsorganisationerna ska syssla med. Denna motsättning ska nu inte överdrivas. De statliga målen har utarbetats i nära samverkan med folkbildningens företrädare. De flesta torde nog vara överens om att de statliga målen i själva verket är de som präglar både Folkbildningsrådets och folkbildningsorganisationernas egna strävanden (Sundgren 1998, s. 13). Till sin karaktär är de statliga målen dess-

utom tämligen vaga, vilket ger studieförbund och folkhögskolor stora frihetsgrader när det gäller att formulera egna mål. Så är det av allt att döma också tänkt att fungera. Via övergripande mål i förordnings- och propositionstexter formuleras en viljeinriktning för vad staten förväntar sig att bidraget ska leda till, däremot föreskrivs inte hur detta ska gå till (prop. 1997/98:115, s. 19).

Problemet är dock att målstyrningen av folkbildningen i praktiken inte kommit att fungera på detta sätt. Flera åtgärder de senaste åren pekar snarast på en ökande tendens från statens sida att – så att säga vid sidan av de övergripande målformuleringarna – just *föreskriva* hur folkbildningsarbetet ska gå till för att de statliga målen ska uppnås. Man har därvid använt sig av sådana metoder för finansiell styrning som tillämpas för vanliga myndigheter, nämligen förordningar och av regleringsbrev.

I enlighet med målstyrningens principer fördelar huvudmannen medel företrädesvis i form av ”en påse pengar”, varvid de som har att genomföra verksamheten själva avgör hur medlen bäst ska användas för att nå uppställda mål. I folkbildningens fall fungerade det på detta sätt bara under ett enda år, 1991/92, då Folkbildningsrådet hade att fördela ett *allmänt bidrag* på drygt två miljarder kronor till studieförbund och folkhögskolor. Redan 1992/93 förändrades dock situationen då 10% av det allmänna bidraget öronmärktes och gjordes om till ett *särskilt bidrag*, avsett endast för bildningsverksamhet riktad till personer som är eller riskerar att bli arbetslösa. På grund av ett fortsatt svårt arbetsmarknadsläge ökades under de därpå följande åren det särskilda bidraget för arbetslösa från 10% till 20% av det allmänna bidraget. Merparten av det särskilda anslaget (cirka 80%) var avsett för 10 000 extra studieplatser i folkhögskolan, resten avsåg verksamhet i studieförbundsregi. Av regeringens regleringsbrev till Folkbildningsrådet under de år som det särskilda bidraget utgick (1992/93-1995/96) framgår att man från statens sida bl a kräver att få veta i vilken grad det särskilda bidraget använts för att rekrytera arbetslösa invandrare, en formulering som såvitt jag kan förstå måste betraktas som en uppmaning till folkbildningen att i första hand prioritera denna målgrupp (Lindgren 1997, s. 16).

Det särskilda bidraget avsett för arbetslösa upphörde formellt 1996, men från och med 1997 har resurser motsvarande de 10 000 extra studieplatserna i folkhögskolan i stället kommit att ingå i regeringens stora vuxenutbildningssatsning ”Kunskapslyftet”.⁸ Till skillnad mot tidigare, då det enda som förutsattes var att deltagarna var arbetslösa och att de dessutom gärna fick vara invandrare, finns det nu en rad ytterligare krav som folkhögskolorna måste uppfylla

för att få del av dessa medel. Kraven är dessutom reglerade i lagtext (SFS 1996:1397) som säger att deltagarna måste ha fyllt 20 år, att kurserna ska leda till kunskaper motsvarande grundskole- eller tre-årig gymnasiekompetens. Dessutom anges i vilken prioritetsordning de sökande ska antas.

Som synes är merparten av dessa krav inte alls förenliga med tanken att folkbildningen ska ha en fri och frivillig karaktär. Studierna är inte öppna för alla, bara för den som fyllt 20 år och är arbetslös (och helst tillhör någon av de prioriterade grupperna). Man kan vidare fråga sig om den som kommer till folkbildningen i egenskap av att vara arbetslös och därmed i högsta grad är beroende av samhällets trygghetssystem, i realiteten gör det i strävan efter bildning, av fri vilja och i frånvaro av alla slag av yttre tvång. Eftersom lagen ifråga kräver att kurserna ska leda till grundskole- eller gymnasiekompetens blir det såvitt jag kan förstå också i stort sett omöjligt för de bildningsorganisationer som anordnar kunskapslyft att stå fria i förhållande till det allmänna skolväsendet. Ännu mera omöjligt torde det vara för den enskilde deltagaren att själv få bestämma över sina studier.

Kunskapslyftet och det särskilda anslaget för arbetslösa har båda kommit till genom att det allmänna anslaget till folkbildningen delats upp i delposter och gjorts om till riktade statsbidrag. Till dessa särskilda bidrag har det dessutom via de regleringsbrev som regeringen utfärdar när riksdagen fattat beslut om statsbudgeten knutits särskilt föreskrivna villkor för användning. För det allmänna anslaget har man hittills avstått från att meddela dylika föreskrifter. Här har det hittills bara stått att det är Folkbildningsrådet som beslutar hur statens bidrag ska fördelas. Utöver Kunskapslyftet och det särskilda anslaget för arbetslösa har staten i sin budget emellertid även vid andra tillfällen de senaste åren anslagit pengar avsedda för särskilda ändamål; för distansutbildning, för uppsökande verksamhet och utbildning i samhällsfrågor och nu senast för utvecklings- och försöksverksamhet inom studieförbund och folkhögskolor. I samtliga fall har särskilda villkor för medlens användning utfärdats (Regleringsbrev 1997; 1998). Så har skett trots att regeringen nogsamt förklarat att det är Folkbildningsrådet som har att fördela bidraget till studieförbund och folkhögskolor, och att "ett sådant system låter sig inte förenas med att staten meddelar särskilda bestämmelser om att vissa delar av verksamheten ska ha mindre eller alternativt högre statsbidrag eller på annat sätt detaljreglerar statsbidragsfördelningen" (prop. 1997/87:115, s. 22).

Vid sidan av de ovan beskrivna tendenserna till ökad statlig styrning har man från statens sida också börjat styra folkbildningen genom tillägg i regleringsbrev där specifika krav ställs på Folkbildningsrådet att utföra vissa "uppdrag". Ett sådant uppdrag fick rådet i samband med 1997 års budgetproposition där man uppmanas "... att i samråd med Riksrevisionsverket utveckla och redovisa tänkbara modeller för resultatmätt och mått på måluppfyllelse som visar hur syftet med statsbidrag till folkbildningen... har nåtts" (Regleringsbrev 1997). Detta uppdrag är nu i sig inte exceptionellt. Alla myndigheter som får pengar över statsbudgeten måste sedan 1988, när resultatstyrning infördes i statsförvaltningen, redovisa och analysera den egna verksamheten med utgångspunkt i de mål som riksdag och regering beslutat om. Hur detta ska gå till beskrivs i en förordning (SFS 1996:882), och för att stödja myndigheternas arbete finns det dessutom föreskrifter som förklarar hur förordningens olika paragrafer ska förstås. Kravet på Folkbildningsrådet att utveckla resultatmätt och mått på måluppfyllelse innebär såvitt jag kan förstå att produktiviteten i folkbildningens prestationer måste mätas, t.ex. i termer av kostnads- eller förädlingsvärdesproduktivitet. Sådana mått är avsedda att ge regeringen viktig information om enskilda myndigheters förmåga att omvandla tilldelade resurser till varor och tjänster.

Det som är anmärkningsvärt i sammanhanget är för det första att den statliga mål- och resultatstyrningen betraktar alla myndigheter som producerande system med övergripande mål som kan brytas ner till operativa verksamhetsmål. Det förutsätts också att det i alla verksamheter är möjligt att identifiera resultat i termer av produktivitet. Detta innebär att det system av krav och normativa föreställningar som kravet på resultatmätt grundar sig på, står i ett direkt motsatsförhållande till ambitionen att folkbildningen ska karaktäriseras av fri och frivillighet. Om bildning ska förstås som en fri process som tar sin utgångspunkt och styrs av deltagarnas egna behov, inte av fasta läroplaner och utifrån kommande syften, torde det vara svårt att reducera samma process till något yttre och målbestämt; ett fastslaget bildningsgods som låter sig mätas med hjälp av olika produktivitetmått. En tillämpning av styrsystemet fullt ut är därför inte möjlig utan att folkbildningens djupaste ideologiska intentioner går förlorade.

I kravet på utvecklandet av resultatmätt och mått på måluppfyllelse finns nu inte bara motsättningar av ideologiskt slag, invävt finns också organisatoriska motsättningar. Jag tänker då på hur folkbildningen, eller snarare den centrala förvaltningen av folkbild-

ningen genom Folkbildningsrådet, är *tänkt* att vara uppbyggd. Ser vi till de motiv som låg till grund för rådets bildande 1991 framgår att man från regeringens sida ville förstärka och utveckla folkbildning som ett särskilt område, varvid inrättandet av Folkbildningsrådet bör ses som en markering av verksamhetens ideella karaktär. Genom att uppmuntra till organisatorisk mångfald och ideologisk profilering av de olika studieförbunden och folkhögskolorna, och genom att bryta loss folkbildningsområdet från den traditionella myndighetsstrukturen och i stället tillåta självförvaltning, tänkte man sig sannolikt att det fria bildningsarbetets värden och ideal bättre skulle främjas (Lindgren 1998). För som den dåvarande skolministern Göran Persson förklarade i samband med rådets bildande: "Ett folkbildningsråd skall /.../ inte vara en statlig myndighet utan ett folkbildningens eget organ" (prop. 1990/91:82, s. 38). Ett uttalande som för övrigt förtydligas i 1998 års proposition där det sägs att "stor hänsyn bör tas till att Folkbildningsrådet är en del av den fria folkbildningen och till att dess verksamhet därmed inte kan inrymmas i de former för statlig styrning av myndigheter som gäller i annan verksamhet (prop. 1997/98:115, s. 21). Sett mot denna bakgrund ter det sig minst sagt svårförståeligt att staten, via kravet på Folkbildningsrådet att utveckla resultatmått, nu så uppenbart inordnar folkbildningen i de former för styrning som gäller för traditionella myndigheter.

Brittisk kolonialism

En komplex och motsägelsefull bild

Ett aktivt och levande civilsamhälle betraktas av de flesta som en av de viktigaste betingelserna för demokratins fortlevnad och utveckling. I slutet av det tjugonde seklet, när den moderna välfärdsstatens omfattning och karaktär så livligt diskuteras, är förväntningarna på den ideella sektorns organisationer om möjligt större än någonsin. Med hänvisning till sin speciella särart förväntas de fylla en rad olika funktioner i samhället, alltifrån skapande av tillit mellan människor till producerande av välfärdstjänster. Upprinnelsen till föreliggande artikel har varit en skeptisk hållning till dessa enligt min mening stundtals alltför idealistiska beskrivningar av föreningslivets funktioner. Min skepticism har på senare tid späts på med de förändringar som skett vad gäller det statliga föreningsstödet karaktär, där en allmän tendens verkar vara en övergång från generella bidrag till allt mer av resultatnriktade ersättningar för på förhand specifi-

cerade uppdrag. De organisationer som vill få del av det statliga stödet måste således arbeta i enlighet med de mål och medel som bidragsgivaren föreskriver, ett förhållande som kan förväntas påverka såväl organisationernas särart som deras samhälleliga funktioner. Mot denna bakgrund, och med exempel hämtade från folkbildningsvärlden, har jag i denna artikel velat problematisera och diskutera den allra vanligaste av alla de funktioner som ideella organisationer brukar prisas för, nämligen föreställningen att de befinner sig i en från stat och marknad fristående domän och att de i denna position är särskilt väl beskaffade att främja demokratins utveckling i samhället.

För att lägga grunden för en sådan diskussion har jag i tredje kapitlet målat upp en bild av relationerna mellan staten och folkbildningen genom att dels beskriva de normativa motiv som statens bidrag till folkbildningen grundas på, dels med konkreta exempel visa hur bidragets praktiska utformning utvecklats under 1990-talet. Dessförinnan har jag i kapitlet "Staten och föreningslivet i litteraturen" redogjort för de centrala tankegångarna i pluralism och korporativism, båda statsvetenskapliga teorier som har något att säga om hur relationerna mellan staten och den ideella sektorn *bör* vara beskaffade för att främja organisationernas demokratiska funktion. I enlighet med denna skrifts syfte är tanken att jag med hjälp av nämnda teorier nu ska söka besvara frågan om relationerna mellan staten och folkbildningen har en sådan karaktär att den senares självständighet är så kringskuren att legitimitetsgrunden för dess demokratiska roll omintetgjorts?

Av min beskrivning av motiven bakom bidraget till folkbildningen framgår att begreppen "fri- och frivillig" och "demokrati" är centrala när man vill förstå varför staten årligen ger 2,4 miljarder till denna verksamhet. Motiven går i korthet ut på att folkbildningen genom sin fria och frivilliga karaktär, bidrar till att stärka förutsättningarna för ett mera jämlikt demokratiskt deltagande i samhället. Den praktiska utformningen av statens bidrag ser dock inte ut på detta sätt. Genom en rad olika åtgärder har staten under 1990-talet snarast ökat sin styrning av folkbildningen på ett sätt som inte alls är förenligt med det fria och frivilliga idealet. Målstyrning infördes 1991 då staten formulerade övergripande mål för bidraget. De organisationer som vill få del av stödet måste därvid rätta sin verksamhet efter statens mål. Vidare har det under 1990-talet skett en transformering av ett generellt anslag till mer specificerade ersättningar för uppgifter som man från statens sida förväntar sig att folkbildningen ska medverka i. Till den rad av delposter som det

statliga folkbildningsanslaget numera består av har regeringen också knutit vissa villkor och bestämmelser som i praktiken försvårar, till viss del omöjliggör, organiseringen av ett fritt och frivilligt bildningsarbete. Slutligen har vi sett att staten krävt att Folkbildningsrådet ska utveckla resultatmått och mått på måluppfyllelse, ett krav som i sin tillämpning innebär att folkbildningens djupaste ideologiska intentioner riskerar att gå förlorade. Dessutom är kravet inte förenligt med den grundläggande idé som rådets existens vilar på. Idén går ut på att folkbildning är ett särskilt – ideellt – område och därför bör hållas utanför de former för statlig styrning som gäller för vanliga förvaltningsmyndigheter.

Den bild av relationerna mellan staten och folkbildningen som tonar fram vid min granskning av statsbidragets uppbyggnad är som synes minst sagt komplex, i stora stycken direkt motsägelsefull. Som jag tidigare antytt är det lätt att se att de normativa motiv som bidraget vilar på har sin grund i sådana institutionella arrangemang som den pluralistiska teorin anger som viktiga för föreningslivets demokratiroll. Ser vi däremot till statsbidragets praktik finns det i stället stora likheter med korporativismen. Med uppdelningen av bidraget i allt fler anslagsposter och med de därtill hörande kraven på redovisning har folkbildningen kommit att inordnas allt mer i de former för styrning som gäller för vanliga förvaltningsmyndigheter, ett inordnande som kräver ett stort mått av anpassning till den offentliga sektorns byråkratiska normer.

Folkbildningens självständighet och demokratiroll ifrågasatt

Med utgångspunkt i det statliga stödets praktiska utformning kan man enligt min mening dra slutsatsen att relationerna mellan staten och folkbildningen uppvisar starka korporativistiska inslag. Frågan är om de är *för* starka, om integrationen är så omfattande att folkbildningen kan sägas ha växt samman med staten – ”koopterats”? Har integrationen mellan staten och folkbildningen nått så långt att folkbildningen blivit oberoende av sina medlemmar och istället ett redskap för staten i genomförandet av politiska beslut? Har med andra ord legitimitetsgrunden för folkbildningens demokratiroll gått förlorad?

I ett pluralistiskt perspektiv är förekomsten av ideella organisationer innanför det politiska systemet ett i högsta grad problematiskt fenomen. Det är genom att befinna sig utanför systemet, i en självständig position, som organisationerna har en demokratisk be-

tydelse. Sett utifrån ett pluralistiskt perspektiv – och därmed också utifrån de normativa motiv som statens bidrag grundar sig på – är legitimitetsgrunden för folkbildningens demokratiroll således för länge sedan omintetgjord.

Korporativismen är som vi har sett inte lika strikt i detta avseende, utan menar att organisationerna kan ha en demokratisk betydelse även om de delvis befinner sig inom det politiska systemet och där intar ett slags halvoffentlig position. Även om det i korporativismen således finns en ganska stor acceptans för organisationernas närvaro i politiken, finns det också här en gräns för hur långt integrationen får gå, eftersom en alltför långt driven integration bryter ner organisationernas demokratiska funktion. Gränsen nås enligt teorin i det ögonblick som den organisation som tillåts verka inom det politiska systemet tappar sina medlemmars förtroende och uppfattas gå helt i statens intressen. Hur det förhåller sig med den saken inom folkbildningen vet vi nu tyvärr inte så mycket om, eftersom empirisk forskning som intresserat sig folkbildningsorganisationernas demokratiska strukturer i stort sett lyser med sin frånvaro. *Formellt* sett bygger folkbildningens hela organisering (från Folkbildningsrådet och dess stiftare till enskilda studieförbund och folkhögskolor) på medlemskap och demokratiska styrformer, men huruvida detta också avspeglar verklighetens organisering finns det som sagt ingen – eller i alla fall mycket litet – kunskap om.⁹

Ser vi emellertid till de styrningsåtgärder som redovisats i denna uppsats synes folkbildningen vara *på god väg* att växa samman med staten. Åtminstone är så fallet när det gäller den ekonomiska styrningen av Folkbildningsrådet som av statsmakterna i detta avseende hanteras som vilken annan underlydande förvaltningsmyndighet som helst. I Folkbildningsrådets komplicerade roll ingår som tidigare nämnts att ”i myndighets ställe” fungera som övervakare av folkbildningen, men också att ”i medlemmars ställe” agera som företrädare för den samlade folkbildningen. I den mån som Folkbildningsrådet kan ses som en sådan företrädare, och i den mån de statliga styrningsåtgärder som riktas mot rådet har reella effekter på verksamheten ute i studieförbund och folkhögskolor, så är koopteringstendensen uppenbar. Organisationernas ledare har av staten förmåtts att reglera, kontrollera och disciplinera sina medlemmar så att de utan att bråka accepterar att vara ett redskap för staten i genomförandet av dess politik (Lewin 1994, s. 32).

Korporativismen talar om kooptering, men ett annat ord som på ett mycket träffande sätt beskriver de nuvarande relationerna mellan staten och folkbildningen är ”kolonisation”. Det är dock inte fråga

om kolonisation i största allmänhet utan om en alldeles specifik kolonial strategi, nämligen den som Storbritannien tillämpade i Afrika. För medan flera av de andra kolonialmakterna (Frankrike, Portugal, Belgien etc.) styrde sina afrikanska kolonier så att säga direkt på plats med hjälp av utsända tjänstemän och i vissa fall med hjälp av ett stort mått av våld, så var britternas politik långt mer raffinerad. Metoden som tillämpades kallades "indirect rule" och bygger – precis som korporativistiska lösningar – på insikten att en ledare som inte valts enligt lokala traditioner brister i legitimitet och kan därför inte åstadkomma samarbete hos det folk som ska ledas. I praktiken innebar det indirekta styret att britterna godtog de lokala hövdingarna som fanns på villkor att de lokala härskarna svalde att det i slutändan var britterna som bestämde. De viktigaste argumenten för indirekt styre har formulerats av Charles Temple, den kände generalguvernör lord Lugards främsta medhjälpare i norra Nigeria där den traditionella maktstrukturen med emiren i spetsen var särskilt stark:

... den infödda klassen och alla dennas politiska, juridiska och verkställande organ bibehålls som verkliga aktiva krafter i samhället, inte som något slags underlig men intressant folklore. Det europeiska inflytandet utövas indirekt, via de infödda hövdingarna, och inte direkt via europeiska tjänstemän. Som goda aristokrater förutsattes de brittiska högdjuren hålla sig i bakgrunden. Syftet med detta system var att hjälpa infödingarna att utveckla den civilisation som de själva kan skapa.

(Davidson 1979, s. 87)

Likheten mellan britternas kolonialpolitik och hur staten sedan 1991 styr folkbildningen är enligt min mening slående. Genom att upprätthålla traditionella och befintliga folkrörelsestrukturer, och genom att förse folkbildningens hövdingar med resurser, styr staten indirekt verksamheten i riktning mot de områden (eller den civilisation) som staten anser att studieförbund och folkhögskolor bör ägna sig åt.

Noter

¹ En svensk kolonn i detta korståg är utan tvekan City-universitets forskningsprogram "Den svenska socialstaten". Se t.ex. Zetterberg & Ljungberg 1997.

² Jag vill dock nämna att det är mycket svårt att på ett mera noggrant sätt beräkna statens stöd till ideella organisationer. Bidragsgivarna, liksom fördelande myndigheter, är många och samverkan mellan dem begränsad. En grov uppskattning, gjord av Statskontoret 1995, av det totala statliga stödet till föreningslivet i stort är att cirka 5,7 miljarder kronor utbetalades detta år (Statskontoret 1995). Bidraget till folkbildningen skulle därmed utgöra nästan hälften av det totala statliga stödet till ideella organisationer.

³ *Hur* komplicerad denna roll är finns beskrivet i SOU 1996:127 och Lindgren 1998.

⁴ Det finns i dag ganska många skrifter som tillhandahåller översikter av forskningsläget vad gäller den ideella sektorn. Som exempel kan nämnas Anheier & Seibel (1990) som har en internationell och tvärvetenskaplig prägel; Lundström & Svedberg (1998) som innehåller en kortfattad översikt över den svenska forskningen om ideella sektorn, men också ett antal artiklar som i någon mån kan sägas illustrera denna översikt.

⁵ Min beskrivning av de två synsätten bygger där inte annat anges på Held 1996, Williamson 1989 och Uhrwing 1998, vilka alla innehåller utmärkta beskrivningar av den tämligen omfattande akademiska diskursen i ämnet.

⁶ Författaren till det kanske viktigaste modernare standardverket inom området, Schmitter, menar att man bör skilja på äldre tiders korporativism och den korporativism som återfinns i moderna välfärdsstater, och ger därvid den senare formen namnet "neokorporativism" (Schmitter 1974). Här har jag emellertid valt att använda den ursprungliga beteckningen korporativism, även om det alltså är den modernare (neo-)korporativismen som avses.

⁷ Se Nerman 1962; Göthberg 1993; Johansson 1991; Westlund 1991; Sundgren 1998.

⁸ Vid sidan av dessa 10 000 platser i folkhögskolan, till vilka resurser fördelas av Folkbildningsrådet, har kommunerna också möjlighet att upphandla utbildning direkt av studieförbund och folkhögskolor. Uppskattningsvis har kommunerna under 1997/98 på detta sätt gett studieförbunden och folkhögskolorna uppdrag motsvarande 6000 av sammanlagt cirka 104 000 årsstudieplatser (Folkbildningsrådet 1997, s. 14).

⁹ Se SOU 1996:159, s. 153 ff, för en diskussion kring denna fråga.

Referenser

- Amnå, Erik, red. (1995) *Medmänsklighet att hyra. Åtta forskare om ideell verksamhet*. Örebro: Libris
- Anheier, Helmut K. & Seibel, Wolfgang, red. (1990) *The Third Sector. Comparative Studies of Nonprofit Organizations*. Berlin: Walter de Gruyter
- Berg, Per Olof & Eklund, Lars-Olof (1997) "Olika former för offentligt stöd till ideella organisationer", konferenspaper för *Nordiska nätverket för forskning om den ideella sektorn*, 7-8 november 1997 i Vasa, Finland
- Bergmark, Åke (1994) *Från bidrag till ersättning? Om kommunernas stöd till de frivilliga organisationerna*. Sköndalsinstitutets skriftserie
- Bergstedt, Bo & Larsson, Staffan, red. (1995) *Om folkbildningens innebörder*. Mimer, Linköpings universitet
- Bergstedt, Bo (1988) *Folkbildningens dubbla verklighet – om studiearbete och demokrati i nio frikyrkoförsamlingar*. Stockholm: Frikyrkliga studieförbundet
- Cohen, Jean & Arato, Andrew (1993) *Det civila samhället och den politiska teorin*. Göteborg: Daidalos
- Davidson, Basil (1979) *Afrikas moderna historia..* Stockholm: Rabén & Sjögren
- Folkbildningsrådet (1997) *Verksamhetsberättelse*
- Gronbjerg, Kirsten (1992) "Nonprofit Human Service Organizations- Funding Strategies and Patterns of Adaptation", i Hasenfeld, Yeheskel, red. *Human Services as Complex Organizations*. London: Sage
- Gustavsson, Berndt (1991) *Bildningens väg. Tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse*. Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Göthberg, Bo (1993) *Folkhögskolor och demokratifostran*. Folkbildningsrådet
- Held, David (1996) *Models of Democracy*. Cambridge: Polity Press
- Ingelstam, Lars (1995) *Ekonomi för en ny tid*. Stockholm: Carlssons 1995
- Jerneck & Sannerstedt, Lars, red. (1994) *Den moderna demokratins problem*. Lund: Studentlitteratur

- Johansson, Hilding (1955) *Folkrörelserna*. Ehrlins – Folkbildningsförlaget AB
- Johansson, Inge (1985) *Från folket och genom folket. Om idéer och utvecklingslinjer i studie-förbunden*. Stockholm: Liber
- Johansson, Inge (1991) *Folket, makten och bildningen – ett debattinlägg*. Arbetarnas Bildningsförbund
- Johansson, Staffan (1998) ”Från kontaktskapande till kontraktsskapande verksamhet”, konferenspaper till *Nordiska nätverket för forskning om ideella sektorn* 4-6 september 1998 i Reykjavik
- Kuhnle, Stein & Selle, Per, red. (1992) *Government and Voluntary Organizations*. Aldershot: Ashgate Publishing Company
- Lewin, Leif (1992) *Samhället och de organiserade intressena*. Stockholm: Norstedts juridik
- Lindgren, Lena (1996) *Kan en filthatt stärka demokratin?* Stockholm: Carlssons
- Lindgren, Lena m.fl. (1997) *Excellens i flexibilitet. Utvärdering av folkbildningens insatser för arbetslösa*. Stockholm: Folkbildningsrådet
- Lindgren, Lena (1998) ”I medlemmars ställe”. *En studie av Folkbildningsrådets relationer till sina medlemmar*. Stockholm: Folkbildningsförbundet, Landstingsförbundet och Rörelsefolk-högskolornas intresseorganisation
- Lorentzen, Håkon (1993) *Frivillighetens integrasjon – staten og de frivillige velferdsproducentene*. Oslo: Institutt for Samfunnsforskning
- Lundström, Tommy & Svedberg, Lars (1998) ”Svensk frivillighet i internationell belysning”, i *Socialvetenskaplig tidskrift* nr 2-3 1998
- Lundström, Tommy & Wijkström, Philip (1997) *The Nonprofit sector in Sweden*. Manchester: Manchester University Press
- Michelletti, Michele (1994) *Det civila samhället och staten. Medborgarsammanslutningarnas roll i svensk politik*. Stockholm: Publica
- Nerman, Bengt (1962) *Demokratins kultursyn*. Stockholm: Bonniers
- Petersson, Olof m.fl. (1998) *Demokrati och medborgarskap*. Stockholm: SNS förlag
- Proposition 1990/91:82 *Folkbildning*

- Proposition 1997/98:115 *Folkbildning*
- Regleringsbrev för budgetåren 1997 och 1998 avseende anslag till folkbildning
- Putnam, Robert (1993) *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press
- Schmitter, Philippe C (1974) "Still the Century of Corporatism?", *Review of Politics* vol. 36
- Scmitter, Philippe C & Lembruch, Gerhard (1979) "Trends Toward Corporatist Intermediation", *Contemporary Political Sociology*, vol. 1
- Selle, Per (1998) "Mötet med amerikansk frivillighetsforskning", konferenspapper till *Nordiska nätverket för forskning om ideella sektorn* 4-6 september 1998 i Reykjavik
- SFS 1996:882 *Om myndigheters årsredovisning m.m.*
- SFS 1996:1397 *Förordning om statsbidrag för en särskild utbildningsinsats inom folkhögskolan*
- Statskontoret (1995) *Projektstöd till ideella organisationer – allt från fostran av barn till skutstöd*
- SOU 1993:71 *Organisationernas bidrag*
- SOU 1994:147 *Former för statlig verksamhet* (delbetänkande)
- SOU 1995:141 *Folkbildning och vuxenstudier – rekrytering, omfattning, erfarenheter*
- SOU 1996:127 *Folkbildningens institutioner*
- SOU 1996:159 *Folkbildningen – en utvärdering*
- SOU 1998:76 *Idrott och motion för livet*
- Sundgren, Gunnar (1998) *Folkbildningsforskning – en kunskapsöversikt*. Folkbildningsrådet, Mimer
- Uhrwing, Marie (1998) *Intresseorganisationerna i miljöpolitiken – ett legitimitetsproblem?* Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet
- Westlund, Gösta (1991) *Hur vårdar vi vår demokrati? En undersökning av föreningslivets och folkbildningsarbetets betydelse för demokratin* Liber
- Williamson, Peter J (1989) *Corporatism in Perspective. An Introductory Guide to Corporatist Theory*. London: Sage

Zetterberg, Hans L & Ljungberg, Carl Johan (1997) *Vårt land – den svenska socialstaten. Slutrapport från ett forskningsprogram.*
Stockholm: City University Press

Studiecirkeldemokratien

Staffan Larsson

1900-talet skulle kunna kallas demokratins sekel i Sverige. Även om agitationen för demokratin inleddes tidigare, är det först i inledningen av detta sekel som utopin om allmän och lika rösträtt blir en realitet. Man glömmer lätt att demokratin inte är äldre. Först etablerades demokratins former för en privilegierad grupp – män med förmögenhet eller goda inkomster. Rösträtt fick man bara om man hade rätt kön och pengar. Övergången till en allmän och lika rösträtt avgjordes slutligen 1918.¹ Folkbildningen spelade en viktig praktisk roll under denna etableringsfas för att åstadkomma en reellt existerande demokrati. Jag menar då det som kallas ”fri och frivillig folkbildning” – åtminstone på 1800-talet talade man även om den obligatoriska folkskolan som folkbildning². Den fria och frivilliga bildningsverksamheten växte fram via folkhögskolor, föreläsning-föreningar och folkrörelsebibliotek. Så småningom utvecklades även den form som här står i fokus – studiecirklar.

Folkbildning fanns också i de tidiga försöken att begrunda demokratin filosofiskt. När demokratins innebörd diskuterades var begreppen bildning och demokrati nära förbundna. Folkets bildning skulle vara central för demokratins möjligheter. Man såg även ett omvänt förhållande – att folkets deltagande i styret skulle fostra folket. Rousseau tänkte sig t.ex. att deltagande i att fatta beslut om samhället skulle skapa en vidsyntare människa som såg att det allmänna och det privata hängde ihop³. Han ansåg även att såväl bildning som politisk handling bygger på människans självaktivitet – ur detta har tanken om en demokrati präglad av aktiva involverade medborgare formats⁴. John Stuart Mill såg likaså demokratin som bildande i en vid mening⁵. Ibland framstår det nästan som om demokratin på så sätt inte var ett värde i sig, utan att folkstyret motiverades av sin bildande verkan.

I vår tid är demokrati i stort sett ett av alla omfattat värde – de som inte delar denna uppfattning tillhör definitivt marginalen. Så var det inte vid seklets början. Motståndet legitimerades av argu-

mentet att massan inte hade förutsättningar att utöva makt – det skulle bli pöbelvälde. Endast de som hade särskilda kvalifikationer – utbildning, pengar – kunde anförtros makt.⁶ Realiteten har varit sådan att argumentet sällan framförts det senaste halvsekle – det visade sig att ”massan” och deras företrädare hanterade makten så att inte ens motståndare i längden fann det användbart. I världsperspektiv visar det sig följaktligen att brist på demokrati tvärtom hänger ihop med såväl inbördeskrig som svältöd. Där ”de särskilt kvalificerade” äger maktmonopol visar det sig att de använder detta till att berika sig själva.

Ett förspel till demokratin genombrott var skolningen i demokratin arbetssätt. Det framhävs ofta att etablerandet av folkhögskolorna sammanföll med förmögnare bönders ökade politiska makt via bland annat 1862 års modernisering av det kommunala självstyret. Folkhögskolestudierna kunde – vid sidan av andra uppgifter – innehålla en skolning inför utövandet av politisk makt i demokratiska former. Man kan säga att folkbildningen här spelade en roll för den då mycket begränsade demokratin. Inte minst framodlades ett nytt innehåll: kunskap om demokratiskt beslutsfattande – mötesförhandlingar, ordförandeskap etc. introducerades som ett tänkbart lärostoff. Man bidrog därmed till vad som så småningom blev en demokratisk kultur, som spreds till allt bredare lag. Framför allt skedde detta genom att denna möteskultur blev central i de framväxande folkrörelserna.

De stora folkrörelserna vid sekelskiftet – nykterhets- arbetar- och frikyrkorörelserna – hade en betydligt bredare förankring hos majoriteten än folkhögskolorna. Då handlade det inte längre om att delta i formella politiska institutioner som sockenstämmor, utan om att delta i oavhängiga rörelser som verkade för samhällets förändring i konflikt med den dominerande makten och kulturen. Genom studier, t.ex. i innovationen studiecirkeln, mobiliserades och förbereddes för ”massans” politiska makt i en fullt utvecklad demokrati. I rörelserna ägnade man sig åt självbildning – ett begrepp, som lanserades inom folkbildningen av Oscar Olsson – ”studiecirkeln fader”. Med detta menades att man tog hand om sin egen studieverksamhet.⁷ Människor som vid seklets början var uteslutna från makt över de statliga och kommunala institutionerna, men som genom allmän och lika rösträtt skulle representera majoriteten involverades i studier. Folkrörelserna stred inte bara för demokratin i början av seklet – de utgjorde också rekryteringsbas för det framväxande folkstyret. Folkbildningen fungerade då som en källa till kunskap i att förvalta makten.

Genom att studieförbundens verksamhet hade en självbildningskaraktär – att man i demokratisk ordning var självbestämmande i frågor om form och innehåll – hade deltagarna en möjlighet att ägna sig åt det som var innehållsligt relevant för det politiska arbetet. Ytterligare en aspekt av detta var att verksamheten i sig arbetade efter mer demokratiska former än vad som var fallet i skolväsendet – man vände sig vid demokratins former genom att delta i verksamheten⁸. Troligen gav deltagandet i folkrörelse- och folkbildningsarbete en bättre grund för demokratiskt beslutsfattandet än de studier som de ”bildade klasserna” skolades i. Läroverkens arbetsformer var en övning i auktoritärt och hierarkiskt beslutsfattande, inte bara genom att elever var underordnade lärare utan ofta även genom att elever övades i hierarkisk befälsföring genom äldres makt över yngre. En annan ingrediens i folkbildningens komplexitet är att man inte bara förde in nya kunskaper i en mobilisering för vad Arvidsson har betecknat som kulturförändring, utan blev även en alternativ väg till att erövra elitens bildning, dvs. att överta den existerande kulturen.⁹

Gustavsson har framhållit att det finns spänningar och motsägelser i bildningsbegreppet och det avspeglas även i folkbildningen¹⁰. En sådan spänning fanns i den tidiga folkbildningen mellan frigörelse och disciplin. I mitten på 1800-talet var det vanligt att bildning av folket sågs som ett instrument för att tämja de obildade klasserna – de skulle upplysas av de bildade. Denna ”patriarkala” form av folkbildning drevs av samhällets etablissemang.

Ett mer komplicerat förhållande finner vi i den bildningsverksamhet som var knuten till folkrörelserna – här kan vi ofta finna att frigörelse och disciplinering samsas eller går i förening med varandra. Vi kan iaktta att det uppstår en förskjutning i innebörden av denna disciplinering i det nya rörelsesammanhanget. I såväl nykterhets- som arbetar- och frikyrkorörelsen var disciplin och vad Ambjörnsson kallat ett skötsamhetsideal centralt¹¹. Verksamheterna präglades av kollektiv självdisciplin – bestämda former och värdigt uppträdande var normen, liksom hyllandet av en ”civiliserande” smak. Folkbildningen skulle vara moraliskt uppbygglig¹² eller skulle odla en smak som övertogs från de ”bildade klasserna”¹³.

Men detta sågs som en förutsättning för frigörelsen från förtryck. Förtryck som i vardagen tog sig uttryck i onyktra – odisciplinerade – mäns förtryck av kvinnor och barn. I kampen mot den sociala, ekonomiska och politiska underordningen krävde den effektiva kampen disciplin. Samma gällde i kampen för en egen mening i religösa frågor – trosfriheten. Detta avspeglade kanske ett allmänt

bildningsideal där människan tar kontroll över sig själv via förnuftet – ett civilisationsideal¹⁴ – som först under 1960- och 70-talen blir utmanat genom hyllningen av spontanitet och det informella. I vår tid tycks detta självdisciplinideal ha sitt starkaste uttryck i idrott där kroppen skall tuktas, formas och kontrolleras – här är det dock inte förnuftet som härskar utan snarare estetik eller prestation, ofta i motsättning till vad som förefaller förnuftigt.

Studieförbundens folkbildning tycks ha haft en utpräglat kollektivistisk karaktär – det handlade om att bilda klassen eller hjälpa människor till ett värdigare liv. Successivt kom allt fler kollektiv att bedriva folkbildning. Efter den första vågen, arbetar-, nykterhets- och frikyrkorörelsen, kom så småningom rörelser som var knutna till bönder och tjänstemän och längre fram en rad olika organisationer att knytas till redan existerande studieförbund eller bilda nya.

Om man använder moderna begrepp från demokratiteori förefaller studieförbundens verksamhet därför i sin tidiga fas bilda underlag för förverkligandet av en s.k. kommunitaristisk demokratiuppfattning¹⁵. I denna syn stryker man under att alla värdesystem är knutna till de kollektivs verklighet och historia, som människor föds in i och att detta därför måste ta sig uttryck i det politiska beslutsfattandet – det finns inga allmängiltiga normer dvs. staten kan inte vara neutral i förhållande till medborgarna. Det blir enligt detta tänkande rimligt att fatta beslut som t.ex. gynnar de missgynnade eller som verkar för att vissa sätt att leva är bättre än andra – t.ex. nykterhet eller viss typ av kultur. Denna syn förefaller ha sin motsvarighet i den syn på kunskap som stryker under det relativa i sanningar – att kunskap är bunden till kultur och till normer och den historiska situationen.

Mot detta står upplysningsidealet – där vetenskapen producerar allmängiltiga sanningar, som sprider ljus i kamp mot myter och vidskepelse. I denna senare syn står sanning och kunskap över kulturella perspektiv och normativa perspektiv, liksom religöst begrundade argument om verkligheten, t.ex. skapelseberättelser. Upplysningen har i sin demokratiteori samma utgångspunkt i det allmängiltiga t.ex. mänskliga friheter och rättigheter som står över de enskilda kulturella normerna. Centralt är tanken om ett universellt förnuft. En tredje position är den som knyts till samhällsteoretikern Habermas – han försvarar tanken om ett mänskligt gemensamt förnuft, men argumenterar för att det finns flera sorters förnuft eller rationalitet – ett som har sin utgångspunkt i människors föreställningar om vad som är ett gott liv och vad som är ett moraliskt riktigt sätt att forma samhället på. Mot detta ställer han en rationali-

tet som är normlös och som bara anpassar sig till stat och marknad – ett strategiskt förnuft, där lönsam handling står i fokus.

Det är påfallande att alla tre synsätten är mycket fruktbara i beskrivningen av folkbildningen.

Mot tanken att tidig folkrörelseverksamhet hade kommunitaristiska drag kan man hävda att upplysningstänkandet har genomsyrat svensk folkbildning. Här skiljer man sig från t.ex. danska Grundtvigsinspirerade folkhögskolor. Redan tidigt i svensk folkbildning blev det klart att saklighet och neutralitet var den kunskapssyn som hyllades och då kom den vetenskapliga sanningen att stå starkt. Man kan säga att pluralismen i intressen och kollektiv inte motsvarades av att dessa i princip utvecklade olika syn på sanning. Inte minst i kamp mot totalitära synsätt, t.ex. nazismens myter, kopplades tanken om vetenskaplig sanning till demokrati. Däremot drev man inom varje rörelse sina bestämda visioner om samhället. Inte minst underströks det av att en stor del av folkbildningen långt in på 1900-talet ingick i en folkrörelsernas livsform, där bildningsverksamheten bara var en del vid sidan av en hel rad verksamheter som fyllde människors lediga tid. Det kollektiva draget underströks av att man byggde hus – folkets hus, kapell, IOGT-lokaler och bygdegårdar – för att för att finna rum för verksamheterna utanför den privata sfären. Grundläggande var att kollektiven vart och ett bars upp av gemensamma värderingar, intressen och övertygelser. Dock föreföll detta inte ta sig uttryck i en principiell kunskapsrelativism.

Habermas syn tycks också vara fruktbar i relation till folkrörelsernas hållning till hur kunskap och normer skall förvaltas. Saklighet, men med utgångspunkt av den egna livsvärlden och allmänintresset, snarare än det strategiska tänkandet torde vara nära idealet. Detta torde inte förhindra att strategiskt tänkande ibland översvämmat studiecirkeldiskussioner, men man kan hävda att cirkelidealet förefaller ha drag av Habermas ideal – om ett tvångsfritt samtal där man strävar efter det sakligt rimliga i förening med den normativt riktiga positionen.

Om vi här funnit att studiecirkelidealen innehållit vissa drag som kan relateras till olika synsätt på kunskap och demokrati så bör vi vara mer försiktig med slutsatser om hur den reellt existerande folkbildningen kan karaktäriseras. Verksamheten är stor och är framförallt inte enhetlig. Inte sällan finns det motsättningar mellan ideal och realitet.

Folkrörelserna och den tillhörande folkbildningen framstår under 1900-talets första decennier som en central del i ett civilt samhälle – då skarpt tecknat i kontrast till staten och till marknaden.

Om man med civilt samhälle menar familj, föreningar och rörelser som är frivilliga samt det offentliga samtalet är det tydligt att rörelsernas verksamheter verkade i alla delar av det civila samhället¹⁶. Inte minst utövade man en kraftfull påverkan på stat och ekonomi. Som Arvidsson påpekat var verksamheten i konflikt med de värden som såväl stat som marknad representerade¹⁷. Folkrörelserna ville ändra samhället i linje med olika utopier, som stod på normativ grund. De verkade för jämlikhet, för sin tro och för en förbättrad livskvalitet genom nykterhet. Det var alltså inte frågan om ett isolerat civilt samhälle utan en potent kraft som verkade på såväl stat och marknad för att forma samhället.

Under senare delar av 1900-talet sker en upplösning av den starka förbindelsen mellan rörelserna och folkbildningen – studieförbunden blir i praktiken relativt självständiga i förhållande till de organisationer som födde dem. Om vi förflyttar oss till vår tid har den kollektiva grunden – med olika gemensamma värden eller intressen och övertygelser bland kollektiv – försvagats bland deltagarna i studiecirkel. Det visar sig t.ex. att rekryteringen till ABF inte skiljer sig från andra studieförbund och att 28 % inte kan nämna vilket studieförbund, som arrangerat den cirkeln de senast deltagit i.¹⁸ För många spelar det inte längre någon roll vilket studieförbund man väljer att delta i.

I vår tid intar folkbildningen ett komplicerat förhållande till de tre strukturerna civilt samhälle, stat och marknad. Folkbildningen måste fortfarande anses erbjuda den typ av studier som motsvarar behoven i ett civilt samhälle. Trots detta är den delvis beroende av statsbidrag.¹⁹ Från staten har dessutom sedan länge utgått folkbildningspropositioner och förordningar – staten är alltså klart och entydigt inblandad. Å andra sidan sker denna inblandning på ett sätt som ger en hög grad av oberoende framför allt när det gäller innehållet, vilket torde vara den avgörande frågan för ett civilt samhälle. Det är genom makten att styra innehållet, som den oberoende åsiktsbildningen kan kvävas. Det var t.ex. så statskyrkan höll grepp över folket under tidigare sekel – genom att bestämma vad som skulle läsas och därmed forma tänkandet. Staten skulle kunna sägas understödja möjligheterna för det civila samhället att utvecklas genom stöd till folkbildningen utan att föreskriva innehållet i studierna. Studieförbunden har å andra sidan genom sin allt större autonomi till rörelserna fått drag av marknadsaktörer. De anpassar delvis sitt utbud efter en efterfrågan och formas därför delvis av detta.²⁰ Särdraget här torde vara att verksamheten inte strävar efter vinst och marknaden är inte pengar utan deltagare. Å andra sidan

arbetar studieförbunden med målsättningar som är värdebaserade och rörelsebaserad verksamhet är fortfarande omfattande²¹. Samma förhållanden torde gälla folkhögskolorna. Frågan är om inte studiecirkelarna som del i ett civilt samhälle förlorat den kraft som man en gång hade när det gällde att påverka stat och marknad och forma samhället. Är de som del i det civila samhället mer isolerade eller är det stat och marknad som påverkar studieförbunden i stället för tvärsom? Detta är centrala frågor som kräver en fördjupad granskning av de studier som gjorts av dagens studiecirkelverklighet.

Studiecirklar och demokrati i vår tid

Vilken betydelse har då studiecirkelarna för demokratin i vår tid? Kan vi lära oss något om detta via den forskning som bedrivits om folkbildningen? Det är inte helt lätt att skapa en bild av dagens tillstånd. Den forskning som kan utgöra underlag är inte omfattande. Underlaget består å ena sidan av statistiska analyser. Styrkan i dessa källor är att vissa sidor av verksamhetens huvuddrag kan tecknas, t.ex. om deltagarnas bakgrund och om vilket innehåll som dominerar. Svagheten i denna typ av källor är att data sällan ger någon grund till en fyllig bild av cirkelvardagen. Som motvikt kan man gå till fallstudier, deltagande observations- eller mer djupgående intervjustudier där rådata ger en fylligare och nyansrikare bild av de individer som utgör folkbildningen, men också insikter i cirkelns inre liv – processen. Styrkan ligger här i nyanserna och djupet – priset blir dock att vi inte direkt kan avgöra om det beskrivna är vanligt eller marginellt. Särskilt besvärande är bristen på studier av hur åsiktsbildning i studiecirklar slår igenom i politiskt handlande. Sammantaget bör läsaren alltså vara klar över att materialet är bräckligt, men att vi rimligen bör använda det för att utvinna några slutsatser. Avsikten här blir att använda alla slags källor för att måla en bild där vi förhoppningsvis kan skymta folkbildningens betydelse för demokratin.

Eftersom den forskningsbaserade kunskapen är ofullständig får det bli en resonerande framställning, där common-sense och vardagserfarenheter också bygger under slutsatserna.

Är studiecirkelns guldålder förbi?

Omfattas tillräckligt många av studiecirkelverksamheten för att utgöra ett verkligt massfenomen i Sverige? Det är en vanlig föreställning att folkbildning var viktig förr, men inte i vår tid. En annan variant är att folkbildningen förr levde upp till höga ideal, men att detta arv nu är förlackat.

Det är korrekt att det på flera olika sätt skett väldiga förändringar av hela scenen sedan mellankrigstiden. En viktig förändring är en mycket stor ökning av verksamheten inom studieförbunden. Antalet studiecirklar 1950/51 var drygt 30 000 med ungefär 315 000 deltagare²². Fyrtiofyra år senare rapporteras motsvarande siffror vara drygt 342 000 respektive knappt 2,9 miljoner deltagare²³. Om man tar hänsyn till att många personer är med i flera cirklar och därför räknas flera gånger kommer man fram till en uppskattning av mellan 1,2 – 1,6 miljoner som deltar en eller flera gånger under ett år²⁴. 75% av den vuxna befolkningen har någon gång deltagit i åtminstone en cirkel – för en tiondel är det en reguljär fritidsverksamhet och för hälften av denna grupp framstår det närmast som en livsstil. Särskilt bland kvinnor är cirkelstudier ett massfenomen – 2/3 av deltagarna är kvinnor.

Man måste ta hänsyn till denna enorma expansion när man drar slutsatser. Ett exempel kan vara hur olika ämnesområden utvecklats. Om vi accepterar de ganska torftiga rubrikerna som används i statistiken kan vi se den samverkande effekten av den stora ökningen av deltagandet och andelar som studerar olika områden. Ett exempel kan vara samhällsvetenskapligt inriktade cirklar. Vid seklets mitt angavs 18,8 % cirklar under rubriken samhällsvetenskap. 1995 var motsvarande siffra 21%, vilket i absoluta tal innebär mer än en 10-dubbling. I själva verket är det svårt att finna något område där antalet cirklar i absoluta tal har sjunkit sedan mitten av seklet. Det område som har ökat minst tycks vara ekonomi, vilket utgjorde 11% 1950/51 och endast 2% 1995.

Det finns därför förmodligen inte så stort fog för en guldåldersmyt – att folkbildningens gyllene tid ligger långt tillbaka och att utvecklingen därefter karaktäriserats av ett förfall. Sett i ett sekelperspektiv är det svårt att komma till en annan slutsats än att studieförbundens verksamhet blomstrar mer under andra hälften av seklet än första. Den har drabbats av ekonomisk snålblåst på senare tid, men nivån på deltagandet är fortfarande hög. Bilden av andra länders utveckling är mörkare – på många håll har motsvarigheten till vår folkbildning mer eller mindre försvunnit under den nyliberala eran,

under vilken bl.a. kapitalets globala rörelser underlättats²⁵. Vuxenutbildningen har i stället underordnats behovet av ökade kunskaper hos arbetskraften i den globala tävnan mellan länderna för att behålla eller locka kapitalet till sig²⁶. Det svenska kunskapslyftet har ibland motiverats så, liksom dess föregångare i form av särskilda pengar för utbildning av arbetslösa, som även folkbildningen engagerats i²⁷. Intresset för ett civilt samhälle har alltså i många länder varit milt sagt svagt när det gäller satsningar på vuxnas studier. Resurserna för att bedriva verksamheten har minskat även i Sverige under senaste decenniet, men inte i samma grad. Statsbidraget, som svarar för en tredjedel av kostnaderna spelar en stor roll, inte minst när kommunerna skär ned. En följd av minskat offentligt stöd blir att det blir dyrare för deltagaren, med risk för ökad ojämlikhet.

I jämförelse med seklets mitt är nuvarande verksamheter del av ett annat samhälle och andra livsformer. Vad har då hänt? Det förefaller som cirkelverksamheten har byggts ut genom att ge ett större utrymme för individuella intressen eller sådana verksamheter som inte på ett direkt sätt är relaterade till samhällsförändring. Detta betyder inte att de studier som är motiverade av föreningsmässiga eller fackliga motiv nödvändigtvis måste ha sjunkit i absoluta tal: i Svenssons studie anges 5 % ha sådana motiv 1995²⁸, vilket i absoluta tal motsvarar knappt 55% av samtliga deltagare 1950/51. Föreningsaktiva var fortfarande 1995 överrepresenterade bland cirkeldeltagarna, så slutsatsen blir inte att knytningen till rörelser försvunnit. Den finns kvar, men andelen deltagare som har ett rörelsemotiv för sina studier blir mycket liten sett mot bakgrund till motiven hos samtliga deltagare.

Slutsatsen blir inte att rörelseanknytningen försvunnit utan att den kommit i skuggan av verksamheter som saknar denna knytning.

Det är således knappast studieverksamheten som har en kris utan snarare att rörelserna, särskilt de ursprungliga, inte har kunnat utveckla en motsvarande expansion. I Demokratirådets rapport 1998 pekar man på en kris hos partier och folkrörelser. Allt färre är aktiva. Klagomålen över folkrörelsernas kris är förvisso ingen nyhet – Hilding Johansson skriver i sin bok om folkrörelserna 1954 om aktivitetsproblemet och drar slutsatsen att man antagligen får räkna med ett mindre antal aktiva medlemmar än förr. Han ser detta som ett demokratiskt problem inte minst genom att rörelserna blir ett instrument för ett fåtal.

Demokratin i cirklarna

Studiecirkelnas betydelse för demokratin måste ses i det större sammanhanget av hur det civila samhället som helhet fungerar – dvs. hur demokratin ”mår”. Demokrati har ingen entydig innebörd utan flera olika teorier har utvecklats. Det är ganska naturligt att ett begrepp som har en helt central ställning på den politiska arenan ges olika innebörder, som i sin tur har olika politisk laddning. Här försöker jag diskutera studiecirkelnas i förhållande till olika aspekter av demokratibegreppet. Man skulle kunna säga att det är olika aspekter i demokratin som de skilda teorierna lyfter fram. Avsikten är att skapa en mångsidig belysning av frågan. Texten är fortsättningsvis ordnad under rubriker som var och en anknyter till olika demokrati-teorier. Avslutningsvis diskuteras helheten i förhållande till frågan om studiecirkelnas bidrar till att göra medborgarna myndiga.²⁹ Demokrati handlar rimligen om att folket, vanliga människor, har makt i sitt samhälle.

Ett folkets bildning?

Folkbildningen uppstod som en utmaning av föreställningen att bildning var förbehållen en elit – den bildade klassen. På samma sätt står begreppet demokrati i motsats till att eliter har makten. Centralt i demokratibegreppet blir därför jämlikhet: Alla skall ha lika rätt till makten – det skall inte finnas några privilegierade. ”Demokratins idé är att alla medborgare skall vara lika värda när det gäller besluten om samhällets gemensamma framtid”³⁰. Centralt i detta är naturligtvis att det är allmän och lika rösträtt och att alla har möjlighet att yttra sina åsikter, forma organisationer och tävla om makten i fria val. Många länder i världen lever inte upp till dessa krav. Folket blir då vanmäktigt inför de styrande. Den formella demokratin är alltså helt avgörande, men man kan ställa större krav på demokratin, vara ambitiösare. Lindgren skriver om djupare demokrati, där man också fokuserar på lika förutsättningar för alla att få inflytande i samhället. Denna senare syn har ett starkt fäste inom folkbildningen. Den har även fäste i regeringen. I de senaste folkbildningspropositionerna uttrycks det mycket tydligt: statsbidraget till folkbildningen skall ”...göra det möjligt för människor att påverka sin livssituation och skapa engagemang för att delta i samhällsutvecklingen genom t.ex. politiskt, fackligt eller kulturellt arbete”.³¹ Detta understryks av att prioriteringarna följer en jämlik-

hetstanke, dvs. har en kompensatorisk avsikt, där svaga grupper skall komma först.

Sammanfattningsvis ges folkbildningen i detta perspektiv en central roll för att skapa förutsättningar hos människor att få ökat inflytande och därmed realisera en jämlikare fördelning av makten i samhället. Som ett första steg i analysen kan man ställa den grundläggande frågan: Vilka är deltagarna? Sedan kan vi gå vidare och granska innehållet i deltagandet.

Om studiecirkelarna skall bidra till demokratins utveckling bör de som har sämst ställning från början rimligen ha ett högre deltagande än de som redan har starka resurser. Så var det troligen grovt sett i studiecirkelarnas första halvsekel. I Demokratirådets rapport 1998 redovisas en studie om jämlikheten i effektivt politiskt deltagande. Den fann nedslående resultat: Stora och ökande skillnader mellan invandrare och infödda svenskar, stora skillnader mellan arbetslösa och arbetande. Man fann också att klasskillnaderna är stora och att högre tjänstemän dominerar opinionsbildning och offentliga beslutsprocesser. Däremot är skillnader mellan kvinnor och män små liksom mellan stad och land. Det är i detta samhälle som folkbildningen opererar. I vilken mån fungerar studiecirkelarna som en motkraft till ojämlikheten i makt?

På det hela taget lyckas inte folkbildningen särskilt väl med att vara en sådan motkraft – de skillnader i makt som Demokratirådet redovisar finner vi också i cirkeldeltagandet.³² Högre samhällsklasser är oftare högaktiva och har oftare deltagit någon gång. Att jordbrukare är mest högaktiva och företagare med anställda minst är kanske en avvikelse från det allmänna mönstret. Färre arbetare är högaktiva och de deltar också allmänt sett i mindre utsträckning. Arbetslösa är i särskild liten utsträckning högaktiva. Jonsson & Gähler framhäver skillnaderna mellan utom-nordiska invandrare och infödda svenskar som extra stora – invandrares benägenhet att delta i studiecirkel är bara 40 % av de inföddas. Som kraft mot tendenserna till ett utanförskap för arbetslösa och invandrare fungerar cirkelarna inte särskilt väl. Studiecirkelarna har därför redan vid frågan om vilka som deltar ett problem när det gäller att stödja och utveckla demokratin.

Ett annat mycket tydligt mönster är att nära två tredjedelar av deltagarna är kvinnor³³. Att dessa har varit och är undertryckta är ett triviale faktum – de tjänar mindre och tillhör i mycket mindre utsträckning makteliten än män. Tar man detta perspektiv kan man dra slutsatsen att studiecirkelarna kan fungera som en motkraft genom att i så hög utsträckning vara en studieform för kvinnor.

Kvinnors maktlöshet tycks dock skilja sig från arbetslösa och invandrare – de skiljer inte ut sig genom en lägre politisk aktivitet, om vi får tro Demokratirådets rapport. Om därför studiecirkel fungerar lysande genom att involvera kvinnor fungerar de inte som en motkraft för de mest utsatta för ett utanförskap.

Relationer

Kan själva existensen av studiecirkel ha betydelse för demokratin? Flera tänkare har strukit under mänskliga relationers betydelse för att demokratin skall leva. Filosofen Dewey, vars huvudverk handlade om utbildning och demokrati, sätter i själva verket överbryggandet av individernas isolering och brist på intresse för det gemensamma som demokratis kärna. Han menar att det för det första handlar om byggandet av gemensamma intressen och att man i allt högre grad räknar med gemensamma intressen som viktig för samhällets ordning. För det andra handlar demokratin om nya vanor som innebär att sociala grupper anpassar sig till varandra genom att mötas i olika situationer³⁴.

Statsvetaren Putnam³⁵ argumenterar på liknande sätt för betydelsen av att medborgarna utvecklar horisontella relationer för att bygga s.k. socialt kapital.³⁶ Med horisontala relationer menas att man samarbetar som likar i stället för att samarbeta hierarkiskt. De senare kallar Putnam vertikala relationer. Horisontella relationer skapar en bas för medborgerligt engagemang som får betydelse för att styret blir effektivt. I en studie av effektiviteten i regional självstyrelse finner han distinkt skilda mönster i regioner med olika typer av sociala relationer. I de regioner där samhället präglas av vertikala relationer, beskyddare – klient, uppstår ingen effektivitet. Man exploaterar för egen vinning eller smiter från sina skyldigheter. Denna typ av samhällen finner vi många exempel på.³⁷ I de regioner där det finns en tradition för horisontella samarbetsrelationer uppstår ett effektivt styre. Han menar sig finna en ”medborgaranda” i detta senare mönster. Grunden till medborgarandan ligger i att ömsesidigt förtroende formats genom att man gör saker tillsammans – i köror, fotbollsklubbar, allehanda föreningar – och att man ägnar sig åt ömsesidig hjälp inom och utom släkten.

Hur ter sig då studiecirkelarna i det landskap som Putnam tecknat? De är mötesplatser, där man gör saker tillsammans. Med tanke på folkbildningens ambition att vara anti-auktoritär borde de vara platser där horisontella relationer utvecklas. I empiriska studier ges

visst stöd för att det skulle kunna vara så även i verkligheten. Flera studier visar att gemenskap är ett tema som står starkt. I studien "Cirkelsamhället" är "gemenskap" en av huvudkategorierna när det gäller vad deltagarna hävdar att de får ut av studiecirkarna. I denna studie tar alla intervjuade upp gemenskapens tema³⁸. Svensson (1996) anger att 33 % haft "träffa andra, gemenskap" som motiv för deltagande – och då var frågan så konstruerad att enbart ett motiv skulle anges. Detta skulle kunna betyda att en tredjedel av deltagarna ser upplevelsen av samarbetsrelationer som det främsta skälet att delta. Kvinnor värderar gemenskap högre än män som motiv för sitt deltagande³⁹. Eftersom kvinnor utgör 2/3 av alla deltagare kan man dra slutsatsen att studiecirkeln torde vara en mötesplats av särskild betydelse för kvinnor. För den tiondedel av den vuxna befolkningen där cirkelstudier är en reguljär verksamhet eller livsstil blir det ännu mer motiverat att anta att cirkeln är en viktig mötesplats i vardagen. När det gäller handikappade deltagare ser mer än hälften gemenskapen som sitt främsta motiv⁴⁰.

I studien "Cirkelsamhället" har man sökt karaktärisera den typ av relation som är typisk för en studiecirkel. Det är en relation där sakorientering och behärskad intimitet råder.⁴¹ Att ingå i en cirkelrelation innebär inga krav på kontakter utanför cirkeln – det är på detta sätt en avgränsad relation. Man skulle också kunna säga att man i cirkeln ofta bygger relationer med andra än de man vanligtvis umgås med. En annan viktig sida av cirkelrelationen är att deltagandet är frivilligt – det finns inget tvång och inga bedömningar, som skapar över- och underordning mellan bedömare och bedömd. Möjligheterna för tvångsfria horisontella relationer är helt enkelt unika för att vara en studiesituation.

Så länge som studiecirkeln lever upp till sina ideal torde de forma horisontella relationer och vara en dålig plattform för att bygga vertikala relationer av typen beskyddare – klient. Om Putnam har rätt skulle studiecirkelverksamheterna kunna anses bidra till skapandet av den medborgaranda som utgör förutsättningen för ett effektivt styre. Detta resonemang ger studiecirkelverksamheten en roll som en av flera platser där relationer mellan jämbördiga parter byggs. Studiecirkeln skulle således bidra till att forma sådana medborgardygder som gör att demokratin kan fungera⁴², vid sidan av en mängd andra former – föreningar, byalag och vanligt umgänge mellan människor i vardagen. Studiecirkelnas bidrag är då inte betydelselöst eftersom det är en massrörelse. Haken är dock att bestämda grupper – de som är minst aktiva som medborgare – inte

deltar i samma utsträckning. Detta betyder t.ex. att utanförskapet bland invandrare inte motverkas av folkbildningen.

Samtal

I teoretiserandet kring demokrati har samtalen mellan människor getts en central betydelse. I själva verket har det utvecklats ett synsätt med de ”omväxlande benämningarna samtals-, diskurs- eller diskussionsdemokrati”⁴³. Även begreppet ”kommunikativ demokrati” har använts⁴⁴. Den engelska termen som ofta används ”deliberative democracy” refererar till ”överläggningar” och pekar ut grundtanken att politiska beslut måste föregås av att medborgarna överlägger med varandra för att värdera argumenten så att ställningstagandet blir välgrundat. Denna tankegång är inte ny inom folkbildningsvärlden. Alf Ahlberg, som en gång i tiden förkroppsligade den intellektuelle folkbildaren uttryckte detta på 1930-talet: En verklig diskussion borde vara ett samarbete, där man kan ”hoppas på en *utredning och klarläggning* av en fråga, som skulle bättre sätta honom i stånd att på sakliga grunder fatta sin position”⁴⁵. I en utredning om folkbildningen som tillsattes 1944 formulerades en liknande syn på demokrati: att den förutsatte en ständig debatt om medborgerliga frågor och att den enskilde medborgaren erhåller möjligheter till självständig åsiktsbildning.⁴⁶

Man kan se det nutida behovet av dessa samtal i ljuset av ett samhälle, där politiska budskap säljs genom kampanjer på samma sätt som varor och tjänster. Sådana kampanjers syfte är ofta inte allmänintresset utan det dolda särintresset. Habermas beskriver hur det civila samhället urgröps av att människors tänkande anpassas till ekonomin och politiska maktens tvång – man tänker och handlar strategiskt. I detta förlorar man förmågan att tänka och handla för människors allmänintresse. Handlandet blir normlöst, man gör det som är lönsamt även om det innebär orättvisor, förtryck eller resulterar i att alla förlorar på sikt. Solidaritetsbegreppet förlorar sin mening.

Man har även pekat på hur vissa världsbilder helt tränger ut alternativen och blir en överideologi, inte minst via media.⁴⁷ Man har betecknat detta som en kamp om dagordningen som ofta förs med list och pengar. Därmed får den vanliga medborgaren, med Ahlbergs ord, svårt att på sakliga grunder fatta sin position⁴⁸. Medborgaren måste därför värja sig genom att delta i tvångsfria samtal där man kan reda ut vad som är rätt och riktigt.

Ser man till studieförbundens verksamhet framstår ju dessa närmast som sinnebilden för en sådan samtalsdemokrati – begreppet ”studiecirkeldemokrati” skulle kunna användas utan att alltför mycket förlora den innebörd som avses. Ett problem med denna ”sinnebild” är att begreppet studiecirkel i praktiken inte är en entydig form. En studie av cirkelledarskapet av Andersson, vars data har utsatts för en första analys är intressant, även om det inte handlar om analyser som är slutförda. Utifrån såväl kvantitativa som kvalitativa data urskiljs tre slags cirklar: Undervisningscirklar, diskussionscirklar och hantverkscirklar⁴⁹. Dessa olika varianter torde ge olika slags möjligheter till det samtal, som här står i fokus. Om man bortser från raster förefaller undervisningscirkeln ge minst utrymme för den typ av överläggning, som är kärnan i denna demokratiuppfattning. I stället är ämnet och ett på förhand arrangerat material utgångspunkt. Cirkelledaren har en roll som närmar sig lärarens, som dirigerar och svarar på frågor.

I diskussionscirkeln finner vi emellertid ett centralt drag av den tvåängsfria överläggningen. Här står diskussionen i centrum och ledaren har främst uppgiften att fördela ordet. Ansvar för innehållet förefaller ligga på deltagarna, även om de flesta utgår från ett studiematerial.

I den tredje typen, hantverkscirkeln, förefaller verksamheten ha sitt fokus på annat än samtalet – här är det handens arbete som står i fokus. Detta innebär att verksamhetens takt är individualiserad och att ledaren, som ofta är expert, antar rollen mer som en resurs än en dirigent. I hantverkscirkeln finns alltså inget påbjudet fokus i ett samtal och denna tycks därmed vara perifer i förhållande till en ”överläggande demokrati”. Denna min konklusion tycks dock kräva en utveckling. Visserligen finns inget påbjudet i att cirkeln har ett samtalsfokus och ännu mindre att detta skulle vara av betydelse för ett civilt samhälle. Trots detta finns det studier som visar att de faktiskt kan fungera som en samtalsarena. I olika studier av textilcirklar, som samlat har redovisats i boken ”Handen och anden” har man tvärtom lyft fram cirkeln som en samtalsarena⁵⁰. De resultat som bygger på deltagande observation blir särskilt intressanta, eftersom det visar sig svårt att skaffa sig en bra bild av samtalen på annat sätt – människor uppfattar inte i allmänhet samtal som något som har med demokrati att göra. Det som förefaller typiskt i dessa hantverkscirklar är att samtalet är en parallellaktivitet – på samma gång som man arbetar – eller något som sker på rasten. Ser man till samtalsinnehållen kom hantverket först, sedan kom förhållanden som hade att göra med hem och familj och som ett tredje område kom-

mentarer kring samhällsfrågor. Samtalen var inte politiska i partipolitisk mening. Däremot var de ofta rotade i vad man mött i vardagen – t.ex. den personligt upplevda historien, a-kassan, huspriser, vårdens kvalitet, kommunal vanskötsel. I själva verket förefaller man tala om i stort sett en mängd tunga politikområden – utgångspunkten tycks å ena sidan vara vad man kallat livsvärlden – samtalen ”håller sig tätt intill vardagen och de egna erfarenheterna”⁵¹. Det är dock tydligt att det även bygger på medias förmedling.

Hantverkscirklarna är intressanta i det här sammanhanget eftersom de på rubriknivån inte antyder att de sysslar med något som skulle kunna vara frågan om politisk åsiktsbildning. Att det sker ett åsiktsutbyte är tydligt, men däremot kan man fråga sig i vilken utsträckning detta är ett sakligt, rationellt övervägande av argument. Det finns inga klara indikationer på detta. Vi kan därmed inte avgöra i vilken utsträckning dessa samtal i textcirklar är ett kraftfullt bidrag till samtalsdemokratin. Fram för allt uppstår frågan om samtalen kan ses som ”rationella” i meningen att man på ett sakligt sätt söker åsikter som representerar allmänintresset⁵². Vi kan här jämföra med Ahlbergs tidigare citerade uttryck där det underströks att människor skulle ta ställning på ett sakligt sätt efter en utredning och klarläggning.

I andra typer av cirklar bör det vara mer uppenbart att samtalet har ett innehåll som kan relateras till åsiktsbildning. Hantverket är ju inte lika ordbundet och demokrati i den mening vi nu diskuterar knyts ju till orden. Vi har redan varit inne på att en hel del cirklar har en rörelse- eller föreningsanknytning liksom att en relativt stor andel betecknas som samhällsvetenskaplig. Problemet blir den torftiga nivån på data här – bakom statistikens rubriker ryms ett sammelsurium av olika slags cirklar i vilka det kan föras alla möjliga slags samtal. I boken ”Cirkelsamhället” porträtteras ett antal deltagare. Från analyserna av personernas berättelser kan vi få exempel på samtal som fokuserat på åsiktsbildning.⁵³ Mia, som gått i en facklig cirkel stryker under betydelsen av att ha en öppen diskussion med representanter för andra grupper i samhället än sin egen. I övrigt är det påfallande att tydliga uttryck för samtalsdemokratin – rationellt ståndpunktstagande efter överläggningar – inte är vanliga i de beskrivningar som deltagarna gett vid intervjuerna. I rapporten ”Studier i förening” granskas fyra fall där studiecirklar är en del i föreningsverksamhet.⁵⁴ Inte heller här kan man i tre av fallen finna någon dominerande samtalsdemokrati; i den fjärde kan man möjligen skönja spår av detta. Det var en hembygdsförening, där man i hög grad ägnade sig åt självbildning inklusive fattade beslut om åt-

gärder, som en del av arbetet. Intresset var helt inriktat på lokal-
miljön.

Samlat finner vi således att det förekommer den typ av samtal, som skulle kunna spela en roll som samtalsdemokrati. Samtalsforat finns och samtal förs, men dess nytta för demokratin blir ända svår att belägga. Problemet handlar om i hur hög grad samtalet är relaterat till den typ av rationell politisk åsiktsbildning och handling, som Ahlberg och Habermas avsåg. I observationsstudierna blir det sällan klart om samtalet är rationellt i denna mening eller om cirkeldeltagandet leder till någon handling som har betydelse för demokratin. Det går inte heller att dra slutsatsen att samtalen följer en annan dagordning än den som satts av de som har ekonomisk eller politisk makt att forma medias dagordning. I intervjustudierna blir det tydligt att människor sällan beskriver sitt deltagande genom att referera till cirkelns betydelse för demokratin – man fokuserar på lärandet, intresseför djupningen och gemenskapen. Inte heller beskriver man på ett tydligt sätt ”överläggande” samtal, som en betydelsefull del av aktiviteterna. Antingen beror detta på att man saknar de insikter i modern demokratiteori som gör det möjligt för dem att inse betydelsen av dessa samtal eller också är samtalen vanligt prat, vars betydelse för att ”på sakliga grunder fatta sin position” är ringa. Problemet är delvis en fråga om vad som är möjligt att reda ut, vare sig det sker genom forskning eller på annat sätt. Det är utomordentligt svårt att peka ut vad det var som hade betydelse när en åsikt formades eller vilka samtal som låg bakom att man handlade på ett visst sätt, där vardagslärandet pågår ständigt och där mycket flyter i vartannat.⁵⁵

Kunskapen

Kunskap är makt⁵⁶ är ett uttryck som pekar på relationen mellan demokrati och kunskap. För att kunna få inflytande och för att kunna väl styra behöver man kunskap. En komplicerad fråga är ju vilken kunskap som ger makt och vilken kunskap som blir anständig i ett demokratiskt perspektiv. I bildningshistorien har demokratin ofta varit kopplad till upplysningstraditionen: den politiska kampen var också kamp för förnuft i form av vetenskaplig kunskap med vars hjälp man kunde gendriva de totalitära krafter som baserade sig på myter. Den text som redan citerats av Ahlberg illustrerar detta tydligt – kampen mot Hitler var en kamp där vetenskapen producerade

argumenten⁵⁷. Kant formulerade väl den politiska visionen i upplysningen:

Upplysning är människans utträde ur hennes självförvållade omyndighet. Omyndighet är oförmågan att göra bruk av sitt förstånd utan någon annans ledning. Självförvållad är denna omyndighet om orsaken till densamma inte ligger i brist på förstånd, utan i brist på beslutsamhet och mod att göra bruk av det utan någon annans ledning. Sapere aude! Hav mod att göra bruk av ditt eget förstånd! lyder alltså upplysningens valspråk.⁵⁸

I detta perspektiv är det tydligt att det är en kunskap som kan brukas att ta ställning i livets frågor, inte minst de samhälleliga, står som i fokus för denna sorts upplysning. Demokratin ligger i att vägra underordna sig – att inte själv göra sig omyndig. Visionen finns här av en autonomi – en kunskap som är oavhängig – att inte gå i någon annans ledband. På ett rent formellt plan har folkbildningen denna oavhängighet. Staten bestämmer inte innehållet, vilket ju är fallet i det offentliga skolväsendet. Folkbildningen kan heller inte arbeta kommersiellt, vilket innebär att t.ex. en arbetsgivare inte kan bestämma innehållet för de som deltar. De som deltar väljer själva – ”fritt och frivilligt”. I detta ligger en potential som Kant i sin himmel kanske blir avundsjuk på.

Begreppet självbildning är mycket intressant i detta sammanhang. Framför allt genom att det stryker under en grupps autonomi och därmed att det hör till ett civilt samhälle. Arvidsson skriver: ”Centralt i detta begrepp är att det anger varifrån initiativet kommer och vem som har kontrollen över bildningens innehåll och former. Förledet ”själv” styr innebörden i begreppet”.⁵⁹ Oscar Olsson myntade ett annat uttryck som hade en näraliggande innebörd – ”bildning av och genom folket”. Relationen till demokratin understryks av att han utgick från Abraham Lincolns formulering ”en folkstyrelse för folket och genom folket”. Man skulle kunna säga att begreppen självbildning och civilt samhälle hör samman. Självbildning kan ses som det civila samhällets sanna motsvarighet bland existerande bildningssyner.

Vuxna svenskar har jämförelsevis goda förutsättningar: i en sofistikerad studie av läsförståelse i en rad industrialiserade länder var svenskarna bäst såväl när det gällde bredden på toppnivån, som att det var så få på lägsta nivån.⁶⁰ I Demokratirådets rapport redovisas resultat av undersökningar av kunskaper i politik och utövanheten av medborgerliga färdigheter. Det visar sig att kunskaperna har

ökat de senaste 20 åren, men att utöandet av medborgerliga färdigheter är ojämnt.⁶¹

Möjligen antyder den internationella jämförelsen att tillståndet troligen är sämre i de flesta andra länder på vår ekonomiska nivå.

Cirkeldeltagarna lägger själva stor vikt vid lärandet – det är en av de dominerande huvudkategorierna i Cirkelsamhället.⁶² I Svenssons kvantitativa studie anger en majoritet detta tema⁶³ och en mycket stor majoritet anser att de fått användbara kunskaper⁶⁴.

Ur detta perspektiv bidrar cirklarna allmänt till folkets lärande enligt deltagarnas egen bedömning. Ur ett demokratiperspektiv är detta ett tillskott såtillvida att medborgarnas allmänna förmåga stärks. En mer nära relation mellan demokrati och kunskap skulle man dock kunna tänka sig – ett mer specifikt innehåll. En sådan utgångspunkt är den samhällsförändrande eller åtminstone samhällsrelaterade kunskapen. Vad är upplysning i studiecirkelarna? Såväl statens mål med statsbidraget som en lång tradition i termer av bildningsideal har haft samhällsförändring som ledstjärna. Trots detta är det svårt att spåra tydliga tecken på sådan verksamhet. Tidigare genomgångar har dessutom visat att det är svårt att ange ens hur stor andel som är samhällsrelevant. Våra nedslag i textilcirklar och cirklar i föreningar skapar ytterligare tvivel om möjligheterna att utifrån yttre rubriker kunna säga något tydligt om hur cirkeldeltagandet förser deltagarna med kunskaper som får betydelse i politisk handling.

Ställer man det svenska studiecirkelfenomenet mot en internationell bakgrund blir det tydligt att vuxnas möjligheter att skaffa sig kunskaper som underlag för ställningstaganden är betydligt bättre i vårt land än i de flesta andra länder. Vuxenutbildningen begränsas på många håll till sådan som ger formella meriter eller yrkesutbildning, för att inte tala om att vuxenutbildningen som helhet är mindre omfattande än i vårt land. De svenska studiecirkelarna med sin stora generositet mot alla slags intressen står praktiskt taget alltid till förfogande om medborgarna vill bilda sig i viktiga frågor. Även om de flesta cirklar inte direkt har ett samhällsinriktat innehåll, så kan man se detta som en tillgång för det civila samhället. Nedrustningen av motsvarigheten till folkbildning i olika länder kan läsas som en försvagning av det civila samhället. Stat och marknad tränger ut det civila samhällets intressen av att skaffa sig kunskaper. I praktiken betyder detta att det demokratiska beslutsfattandets oavhängighet och kvalitet försvagas. Möjligheten att bilda sig i viktiga samhällsfrågor blir en stor tillgång även om denna möjlighet i vissa tider inte utnyttjas i så hög grad.

Mångfalden

De senaste decennierna har allt fler samhällsteoretiker diskuterat huruvida vi nu är mitt inne i ett språng till ett annorlunda samhälle än det vi vant oss vid i den rika delen av världen. Olika beteckningar har använts om det nya: sen- eller post-modernt samhälle. Vissa drag anses karaktärisera detta: globalisering av ekonomi och kultur, en förskjutning av levnadsvanor från att präglas av produktion till konsumtion, en nedbrytning av kollektiva identiteter och en individualisering av identiteter. Detta samhälle präglas av en ökad otrygghet, p.g.a. en försvagad välfärdsstat – inte minst försvagad av globaliseringen av ekonomin och det allt snabbare tempot i förändringar på arbetsmarknaden.

En sida av detta är en allt starkare fokusering på kunskap som ekonomiskt värde i den globala ekonomin. Ett pris som det civila samhället får betala blir att utbildning i allt högre grad uteslutande ses ur perspektivet ekonomisk nytta. Andra argument för studier – jämlikhet, personlig utveckling och inte minst för demokratins skull hörs inte i dånet från ekonomismens ångvält.⁶⁵ En annan sidan är upplösningen av många gränser: mellan fritid och arbete (distansarbete), mellan det privata och det politiska (arbetsfördelning i hemmet) och den mellan stat och civilt samhälle. En kommentar blir att det mesta känns välbekant och inte särskilt nytt – man skulle kunna se det som en förskjutning av perspektiv snarare än en beskrivning av ett helt nytt samhälle. En central tanke är att individer i detta samhälle bygger identiteter genom att välja levnadstilar ofta genom valet av konsumtion, åsikter etc. På så sätt försöker man skapa sina egna biografier.

Ett sådant samhälle utmanar både den traditionella synen på civilt samhälle och på folkbildning – bådars historia är starkt knutet till traditionella kollektiva identiteter och till det moderna samhället vars vision tecknades under upplysningstiden. Vad blir ett civilt samhälle och demokrati i ett sådant samhälle och hur kommer folkbildningen in? För att förhålla sig till detta utmanas det civila samhällets traditionella mönster – i Sverige inte minst folkrörelserna. En sådan utmaning är det civila samhällets ställning hos de som inte klarar detta risk-samhälle – den tredjedel som hamnar utanför i ett möjligt två tredjedelssamhälle. Utifrån demokratins värdebas handlar utmaningen om att vara ett motstånd mot detta utanförskap, som innebär såväl brist på pengar och kulturell utarmning som underordning och den brist på autonomi, som arbetslöshet och bidragsberoende skapar⁶⁶.

För folkbildning handlar det om att bidra till att stärka dessa gruppers sociala nätverk och bidra till deras förmåga att bygga kulturella identiteter, på ett sätt som inte ytterligare skapar utanförskap. Ett annat värde som delvis är relaterat till utanförskapet är stödet för pluralism – att identiteter kan byggas som ansluter till den mångkulturella karaktären i detta samhälle. Samhället som här tecknats karaktäriseras av brist på homogenitet – med livsstilar som formats med diverse olika utgångspunkter. Utanförskapet är i hög grad relaterat till att man är främmande för den dominerande kulturen. Ett stöd för pluralism, såtillvida att man ges möjlighet att själva skapa en egen autonom identitet blir ett realistiskt sätt att bidra till ett civilt samhälle, som är anpassat till denna verklighet.

Hur är studiecirkeltraditionen rustad inför en sådan värld? Ser vi till studiecirkelarna – liksom folkbildningen i stort – förefaller det vara mycket väl anpassat till att motsvara krav från ett samhälle som hyllar pluralism som värde. I själva verket framstår det som en historiens lyckträff eller ironi att ett system med så starka band till framväxten av det samhälle som vi antas lämna framstår som svaret på ett post-modernt samhälles utmaningar⁶⁷. Mångsidighet fann man i boken "Cirkelsamhället" vara det mest slående draget när man betraktade studiecirkelverksamheten som helhet⁶⁸. Fokuserar vi på pluralismen i innehåll så kan man konstatera att det är minst sagt rikt varierat. Jämför vi med den brist på variation som återfinns i det offentliga skolsystemet blir detta tydligt. Ett skäl till detta är naturligtvis avsaknaden av nationella läroplaner. Ett annat är troligen också att såväl studieförbund som folkhögskolor har varit tvungna att leta efter nya områden för att behålla sin verksamhet eller för att expandera – expansionen har ju sett över seklet varit enorm. Flexibiliteten, som en del uppfattar som närmast lösaktighet, när det gäller vad man kan ägna sig åt, har inneburit stora möjligheter för olika intressen att kanalisera sina behov genom studiecirkelverksamheten. En annan mer idealistisk aspekt på mångfalden är att den tidigt deklarerades som ett ideologiskt värde inom folkbildningen⁶⁹.

Detta tema är mycket intressant ur demokratisynpunkt, såtillvida att det utgör en utmaning av ett visst drag i den demokratiteori som vi tidigare diskuterat, nämligen att det finns en slags gemensamt förnuft som gör att vi kommer fram till det riktiga och rimliga över olika gränser. I stället för det gemensamma förnuftet skulle man kunna visa på betydelsen av mångfald för demokratin – att var och en kan utveckla sina åsikter, sina intressen och finna likar som skaffar kunskap för att bygga under sina möjligheter att verka för sina behov. Ett sätt att se på demokratin och politiken är rimligen

att se det som en arena för fredliga lösningar på konflikter, där kompromiss och förhandling är centrala. Så sett blir det viktigt för medborgarna att kunna formera sig, bilda sig, och föra fram sina krav.

Genom sin brist på enhetlighet kan olika särarter få utrymme inom folkbildningen. Om man har ett bestämt religiöst intresse, som Jennifer i ”Cirkelsamhälle” som ägnar sig åt livsåskådningsfrågor i en kyrklig inramning kan man göra detta i folkbildningen, men knappast i komvux. Ett annat exempel från samma skrift är Juhani, som ägnar sig åt att odla finsk kultur via körer och att bygga en kantele i cirkel. Denna möjlighet att odla personliga intressen och fördjupa dem innebär att folkbildningen underlättar och bidrar till mångfald snarare än enhetlighet.

Det finns en lång tradition, där respekt för andra synsätt och åsikter förknippas med demokrati. Inte minst i kamper mellan demokratiska och totalitära perspektiv finner man detta tema i folkbildningstraditionen.

Så långt kan vi konstatera att studiecirkelarna både är ett bra system och att det faktiskt fungerar som en plats att odla särarter och att pluralismen därmed får en studiemässig motsvarighet. Det finns dock en baksida. Inledningsvis utpekades det framväxande samhällets allt hårdare karaktär av att skapa ett utanförskap hos en stor minoritet – arbetslösa, invandrare, personer som lever på tillfälliga arbeten. Att denna nya underklass redan står utanför ett aktivt deltagande i demokratin framgår av siffror på valdeltagande och andra indikatorer. Att inkludera dessa i det civila samhället, som aktiva medborgare, som arbetar för att förbättra sin ställning framstår som den verkliga utmaningen. Detta är i första hand en utmaning som de själva kanske måste ta tag i, ”folkstyre för och genom folket”, men det kräver det existerande systemets stöd – rörelser och folkbildningens.

Nya sociala rörelser har ofta setts som ett hopp för det civila samhällets vitalisering. Man refererar t.ex. ofta till miljö- och kvinnorörelser. De är knappast nya och förefaller vara knutna till den lyckliga två tredjedelen av befolkningen. Utmaningen handlar alltså om helt andra rörelser som har sin naturliga hemvist bland de grupper som håller på att falla utanför – rörelser för långtidarbetslösa och tillfällighetsarbetande och för invandrare. Det handlar då också om studieverksamheter som uppstår i relation till dessa gruppers behov. Studiecirkel – ”institutionen” är perfekt för detta ändamål, men siffror visar, som vi redan sett att det krävs stora satsningar för att utsträcka det civila samhället till de som mest hotas av det framväxande samhället.

Inre demokrati

Hur står det då till med demokratin inom cirklarna – har deltagarna något att säga till om? För det första handlar det om maktfördelningen inom den enskilda cirkeln – som vi kan kalla inre demokrati. En annan aspekt är i vilken mening deltagaren har inflytande över beslutsfattandet inom studieförbundet i stort. I det första fallet är det rimligt att tänka i termer av deltagardemokrati medan det i det andra fallet rimligen handlar om en demokrati via val av representanter. Begreppet deltagardemokrati hör hemma i den demokrati-teoretiska diskussionen, sedan långt tillbaka. I grunden var det en sådan man fann i de antika grekiska exemplen. Som utopi har den deltagardemokratiska synen haft sin motpol i teorier som närmast använt sig av liknelser med en marknad: demokrati där eliter fritt konkurrerar om folkets röster. Den senare synen förefaller inte stå långt från den politiska verklighet, där åsikter säljs via reklambyråer. Denna senare vardagsverklighet har inte bara kritiserats utan även getts teoretiskt stöd av demokratiteori, som använder marknads-metaforer.

Att studiecirkelar arbetar efter demokratiska former är ofta uppfattat som deras viktigaste särdrag – som leder till att de framstår som en utomordentligt rar och intressant blomma i den pedagogiska terrängen. En sida av detta har vi redan berört – självbildningstanken. Denna handlade i grunden om att man i kollektivet tog hand om sin egen bildning. Detta kunde dock ske i olika former – alltså inte nödvändigtvis i studiecirkelform. Däremot låg ett pedagogiskt credo i begreppet, nämligen att ”deltagaren själv tolkade och tog till sig stoffet utan förmedlande händer och tillrättalägganden gjorda i efterhand.”⁷⁰ Icke desto mindre handlade självbildningstanken om att deltagarna som kollektiv eller individuellt hade makt över bildningen innehåll och form.

Ser man till beslutsfattande kring människors lärande i allmänhet finner man en stor variation redan på den principiella nivån. Å ena sidan har vi personalutbildning, där inriktning, innehåll och deltagande i princip faller utanför demokratisk kontroll. Det offentliga skolväsendet formas genom den representativa demokratins beslut. Å andra sidan finns inom skolans eller klassrummets ram ett inflytande som är starkt begränsat av nationella beslut kring vad som skall läras och hur det skall värderas. Detta sätter starka gränser för den inre demokratin i den läroplansstyrda vuxenutbildningen. I praktiken betyder detta att såväl lärare som studerande har begränsad makt över framför allt innehållsfrågor.

En fallstudie av komvux-verksamhet gav exempel på beslutsfattande, där visserligen studerande påverkar verksamheten men på mycket begränsade områden och i former som är informella och där enskilda elever påverkar utan att det finns garantier om att majoriteter finns bakom.⁷¹ I allmänhet fattade lärare alla beslut som rörde studiernas kärnfrågor, något som eleverna fann legitimt. Man skulle kunna säga att beslutsfattandet påminde om det som sker i en något patriarkalisk familj – inte demokratiskt, som i en förening, men inte heller auktoritärt som i en ordergivande organisation.

Hur kan studiecirkelarna placeras in i detta landskap? För det första har folket genom sina valda representanter i riksdagen ett mycket svagt inflytande över verksamheten – ingen styrning via läroplaner och inga betygssystem, som styr studiemönstren. Det enda är statsbidragets krav uppsatta som en del allmänna mål och så krav på utvärdering av verksamheten. Den andra sidan av den representativa demokratispekten är studiecirkeldeltagarens inflytande över studieförbundets verksamhet. Här förefaller det, som att detta inte alltid föreligger. I de flesta studieförbund utgör inte studiecirkeldeltagarna basen för valen av representanter, utan i stället medlemmarna i de organisationer som är knutna till studieförbunden. Många deltagare är naturligtvis knutna till dessa organisationer, men någon klar formell koppling mellan de enskilda deltagarna och besluten ovanför den enskilda cirkelns nivå finner vi inte i de flesta av studieförbunden⁷². Man skulle kunna säga att den representativa demokratin därmed ofta blir ”svajig” på det formella planet – beslutsfattandet är visserligen formellt sett demokratiskt, men basen utgörs inte av studiecirkeldeltagarna. Många saknar därför helt formellt inflytande över verksamheten utanför den cirkel de deltar i. Grunden till detta får sökas i den tid, när cirkelarna i första hand var instrument för folkrörelserna. I viss utsträckning är de ju det fortfarande, men stora delar av verksamheten har inte denna koppling.

Möjligheterna för att deltagarna skall kunna utöva självbestämmande inom den enskilda cirkeln är formellt sett mycket större än på andra håll där lärande organiserats. Det finns få restriktioner på nationell nivå utan verksamheten formas inom enskilda studieförbund och deltagandet är fritt och frivilligt. I sin studie av cirkelledare gjorde Andersson en distinktion mellan tre olika slags cirklar – undervisnings- diskussions- respektive hantverkscirklar – som torde ha stor betydelse för deltagarnas självbestämmande. I diskussionscirkelarna förefaller jämlikheten mellan deltagare och ledare vara störst. Vidare tycks bestämmandet över diskussionens innehåll vara

mest uttalat, även om man i allmänhet utgår från ett studiematerial. Av ledarnas beskrivning att döma förefaller dessa cirklar ha drag av den kollektiva självbildning, som av en del setts som traditionens essens. I Hartmans studie av relationen mellan studiecirklar och föreningar finns ett fall, som har denna karaktär – en cirkel i anslutning till hembygdsföreningen. Hartman observerar hur cirkeldeltagarna tar initiativ genom att föra in teman som de tycker ansluter inklusive att man tar med sig historiska ”fynd” man gjort hemma för diskussion i cirkeln. I detta fall fattar man även beslut om praktiska åtgärder utanför cirkeln för att utveckla historieintresset/turismen.

I hantverkscirklarna förfaller mönstret vara annorlunda – här är takten individualiserad och ojämlikheten mellan ledare och deltagare större. Det samtal som empiriskt beskrivits handlar primärt om andra saker än cirkelns innehåll.

I undervisningscirkeln blir ojämlikheten mellan deltagare och ledare ännu tydligare – här tycks deltagaren redan genom sin anslutning till cirkeln underordna sig en oskriven läroplan, som föreligger redan på förhand och som ledaren sedan ”undervisar” från.

I ett pågående projekt har Hartman studerat beslutsfattandet i cirklar närmare via deltagande observation. Det handlar om ett begränsat antal cirklar och preliminära analyser, men han har belyst problematiken ingående. Hans preliminära tolkningar visar att cirkelns arbetsform inte är enhetlig i beslutsfattandets former. I en cirkel centreras hela processen kring ledaren, som på ett närmast patriarkaliskt sätt fattar alla beslut. I en annan finner vi mycket genuint samarbete i att forma arbetet. I ytterligare en annan uppstår en avsaknad av röd tråd genom att inget ansvar för processen tas av någon. Ett centralt problem, när det gäller den inre demokratin i många cirklar, är att de viktigaste besluten redan tagits innan och utanför cirkeln – innehåll, studieplan och litteratur är redan beslutade av personer på en ”högre nivå” i studieförbunden. Det blir en ”kurs”.

Demokratins arbetsformer, som vi vant oss vid i föreningsmöten och i andra beslutande församlingar, innehåller en rad rutiner. Dessa har sin grund i att säkerställa att alla åtminstone i princip har en lika stark ”röst”, liksom att det finns en majoritet bakom besluten. Något motsvarande förefaller inte finnas i cirklarna. Snarare är det en påfallande informalitet, som dominerar. Denna informalitet kan förenas med alla former av maktstrukturer – från den patriarkaliska till den anarkistiska, som Hartmans exempel visar. Man är vänlig

och har det trevligt, men utan att demokratiskt beslutsfattande nödvändigtvis går att spåra i cirkeln. Om beslutsfattandet är demokratiskt tycks det inte ske efter någon tydlig ordning eller standardrutin. Detta torde ofta betyda att ledare eller på annat sätt röststarka definierar situationen. Denna informalitet skapar rimligen ett friare umgänge, som kan anses vara viktiga för byggandet av relationer – vi har redan pekat på detta. Problemet blir dock att det inte är tillräckligt, vilket vi ser när informaliteten förenas med icke-demokratiskt beslutsfattande.

En slutsats som man kan dra blir att variationen mellan olika cirkeltyper är stor när det gäller den interna demokratin. Det är ett spann där ena ytterligheten är en kamratcirkel, där samma deltagare möts år efter år och gemensamt fattar beslut om vad de skall studera varje termin. Den andra polen är verksamheter där deltagare samlas för att bli undervisade i ett bestämt innehåll, som t.o.m. kan vara noga reglerat t.ex. navigationskurser för s.k. skepparexamen.

Från relationer, samtal, kunskap, identitet och inre demokrati till handling

Via olika synsätt på demokrati har jag sökt teckna olika bilder av studiecirkelarna, men ett försök till helhetlig syn bör nog kröna resonemangen.

Det förefaller mig rimligt att betrakta demokratin som en process som bör innehålla ett antal länkar i en kedja. Det som hittills varit aspekter blir då här länkar. För att demokratin skall bli fullödig krävs att hela folket är involverat och att dessa solidariskt verkar för att demokratiska beslut faktiskt genomförs: att folkets ansvar bygger på folkets makt. Medborgarna måste därför ha möjlighet att skapa sig en plattform för åsiktsbildning, som i någon mening ger dem en oavhängighet mot den strategiska åsiktpåverkan som de utsätts för från olika håll. Detta kräver kunskap. De måste bedöma och värdera intrycken⁷³. Detta sker bäst i tvångsfria samtal. Människor bör även ha möjlighet att forma åsikter och handling med utgångspunkt från olika särarter, intressen och identiteter. Vårt samhälle som präglas av mångfald och brist på enhetlighet kräver att majoritetssynvinkeln inte undertrycker minoriteters röster. Men i slutändan av kedjan måste handlings- eller maktaspekten finnas där – hur kan åsiktsbildningen forma samhället? I studiecirkelsammanhanget: Stärker studiecirkelarna det civila samhällets makt?

Studiecirklar måste anses vara den pedagogiska verksamhet som bäst motsvarar det civila samhällets krav: i dessa kan medborgare fritt studera det de själva anser vara av intresse. Det finns jämförelsevis få restriktioner när det gäller att sätta sig in i samhällsfrågor utifrån olika värdegrunder. De är lättillgängliga, en del av vardagen och är ett massfenomen. Få yttre hinder finns för att arbeta på ett demokratiskt sätt – få regler från stat eller annat håll som reducerar deltagarnas självbestämmande inom cirkeln. I studie-cirkeln ligger därför en utomordentlig potential för det civila samhället.

Denna potential, som ju också är en utopi, realiseras på många sätt. Den kritiska frågan blir dock: Kan mer av utopin bli verklighet?

I genomgången av de empiriska undersökningarna finns ett genomgående mönster av att cirkelarna på olika sätt bara lyckas delvis med sin demokratiska mission. Deltagandet är i ett internationellt perspektiv enormt. För kvinnorna är det särskilt tydligt att cirkelarna är en del av vardagen – här involveras de som har minst makt i högre grad än de mäktigaste. Å andra sidan är inte hela folket med. De som i vår tid visar tecken på att stå utanför den svenska demokratin genom lågt valdeltagande och låg politisk representation liksom aktivitet – främst invandrare och arbetslösa – visar även tecken på att stå utanför cirkelsamhället. Cirkelarna blir därför en bas för byggandet av horisontala relationer inom den relativt lyckligt lottade majoriteten. När det gäller demokratins stora utmaning i vår tid – att motstå ett växande utanförskap bland invandrare och arbetslösa – är detta en utmaning för studieförbunden också.

Cirkelns potential att vara en demokratiskt arbetande studieform får bara ett halvhjärtat genomslag – i många cirklar saknas ambitionen och ofta förefaller medvetenheten hos cirkelledare vara begränsad – det saknas belägg för att det finns rutiner som säkerställer demokratin inom cirkelarna. Snarare tycks man i vissa studier finna en informalitet, bakom vilken man kan finna såväl ett patriarkaliskt styre eller en slags djungelns lag. Att det alltid handlar om att man bygger horisontella relationer blir därför tveksamt. Informaliteten betyder säkert mycket för att få människor att känna sig accepterade och har på så sätt en slags stärkande effekt, men det är otillräckligt för att man skall kunna tala om en inre demokrati. Trots detta finns det massor av exempel på att man arbetar demokratiskt. Delvis tycks detta hänga ihop med vilken typ av cirkel det handlar om, så till vida att man kanske oftare finner exempel på demokratiskt arbete i diskussionscirklar.

Cirklarna fungerar ofta som en plats för en tvångsfri överläggning om samhällsfrågor, men samtalen sker inte sällan på marginalen: De flesta cirklar har ett innehåll, där sådana diskussioner inte är huvudaktiviteten, utan det sker då vid sidan av – på raster och medan händerna sysselsätts av cirkelns ämne. Många sådana överläggningar utmynnar i att man aktivt söker påverka samhället, men ett övergripande intryck är att samhällspåverkan sällan blir synlig i de studier som gjorts av verksamheten. Detta intryck kan bero på att handlingen är individualiserad och att den finns i en icke-kollektiv form och att det är detta som ligger bakom osynligheten.

För att kunna bedöma studiecirkelns betydelse för demokratin ur handlingsaspekten behöver två omständigheter anföras. För det första har deltagandet i studiecirklar många andra betydelser än de som direkt kan anses ha med demokrati att göra. Detta gör att demokratispekten så att säga konkurrerar med andra behov som deltagarna har. Man använder dem för att lära sig bestämda saker, för att utveckla personliga intressen eller för gemenskapen man finner⁷⁴. I ”Cirkelsamhället” finns en utförlig genomgång av de samhällsvärden som cirklarna tycks ha, när man analyserar deltagarnas berättelser om sina studiers betydelse.

Det handlar t.ex. om bidrag till att upprätthålla en folklig kultur liksom att vara en bas för utveckling av gruppers identiteter. Uppenbart är ju att verksamheten spelar stor roll för lärandet – inte minst genom att vara informellt och anpassat till deltagarnas genuina intressen torde det ha effekter i vardagen på ett annat sätt än formell skolning. Ursprungligen var det ju bildningen det handlade om. Själva huvudkonklusionen i studien blev att denna mångfald och variation var det mest utmärkande draget i cirkelverksamheten. Det finns skäl att slå vakt om detta och inte införa ett enda kriterium på cirklarnas framgång. ABF:s förste ledare, Rickard Sandler dömde redan i cirklarnas barndom ut detta som enfald. Demokratin är alltså central, men andra värden väger även tungt. Ur deltagarnas synvinkel blir detta särskilt tydligt, men detsamma torde gälla ur en samhällelig synvinkel.

För det andra måste man betänka att cirklarna från början var en specialiserad del av folkrörelserna. I dem bedrevs studier – man skaffade sig kunskaper och formade ståndpunkter, men det var i rörelserna som man agerade för att forma samhället. Studierna skulle vara nyttiga för rörelserna⁷⁵. När så studiecirkelverksamheten i allt högre grad blir autonom från rörelserna förefaller det rimligt att detta sker till priset av att studierna förlorar i maktdimensionen – det finns inte längre en självklar plattform att agera från. Autono-

min har kanske inneburit att cirkelverksamheten inte dragits med i rörelsernas kris, men priset har möjligen varit en försvagning av cirkelarnas bidrag till att forma samhället. En annan sida av denna försvagning är iakttagelsen att demokratin och det civila samhället i vår tid betyder mindre för att forma samhället än förr. Demokratins genombrott innebar att väldigt många människor blev direkt involverade i beslutsfattandet i stat och kommun. På samma sätt växte det civila samhället starkt genom rörelserna. En annan sida av det demokratiska beslutsfattandet var olika andelsverksamheter, kooperativa verksamheter etc. Allt detta bedrevs på lokal nivå i liten skala, men med många inblandade. Det är slående hur oerhört många verksamheter som länge under vårt sekel drevs av medborgarna själva – från de klassiska rörelserna till eldistribution och anläggning av fotbollsplaner – via demokratiskt beslutsfattande.

Det som sedan hänt är en slags nedmontering av medborgarnas vardagliga bidrag till skötseln av samhället. Många faktorer har bidragit, som ju är välkända. Många verksamheter sköts nu av anställda, som också dominerar beslutsfattandet – t.o.m. rörelserna har också blivit arbetsplatser. De flesta verksamheter har imponerats av argumentet om stordrift vare sig det handlar om fack, Kooperation, kommuner eller vägunderhåll. Allt färre är direkt involverade i politiskt beslutsfattande.

Under senare tid formas samhället allt mer av andra krafter än demokratiskt beslutsfattande – ett skäl är globaliseringen, som ökat marknadens makt på bekostnad av politikens, när inget demokratiskt beslutsfattande finns som kan hantera en global världsmarknad.⁷⁶ Ett annat skäl är att man även genom demokratiska beslut reducerat politikens makt – via privatiseringar, införandet av kommunala pseudomarknader och genom att överlämna centrala delar av makten över den nationella ekonomin till enväldiga experter.

Man skulle kunna säga att det civila samhällets makt och möjligheter helt enkelt reducerats genom att det finns allt mindre utrymme för påverkan genom demokratiskt beslutsfattande på kollektiv nivå. En tanke som fått förnyad uppmärksamhet är kopplingen av politiken till den personliga sfären – jämställdheten handlar om familjelivet också och miljömedvetenhet handlar om vardagshandlingar. Detta är inget nytt fenomen. Folkrörelserna siktade på denna förändring också och välfärdssamhällets effekter handlar i princip om vardagslivets förändringar med ökad frihet och jämlikhet på det personliga planet. När det gäller denna sfär kan man föreställa sig att det sker en del, som inte på ett synligt sätt är relaterat till kollektivt

beslutsfattande – där åsiktsbildning mynnar ut i handling i denna sfär. Här saknar vi en klar bild av hur samhället formas i vardagens s.k. intima sfär och vilken roll studiecirkeldeltagande spelar för detta.

Åter till studiecirklar. Konklusionen blir att cirkelarnas problem när det gäller att forma samhället måste sökas i bristen på samspel med andra verksamheter som är inriktade på att söka forma samhället. Problemet med bristen på handling i cirkelverksamheten tror jag måste sökas här – det är inte cirkelarna som har misslyckats utan det är urgröpningen av det civila samhällets maktbas och betydelse som är huvudproblemet. Studiecirkelverksamheten är ju kvantitativt en succé. Studieförbunden kan säkert göra mycket mer, men problemet med ett allt mer vanmägtigt civilt samhälle står kvar. Studiecirkelarna har säkert en påverkan på den personliga sfären – cirkelarna är utomordentliga, när det gäller att bygga identitet på olika sätt. Det är dock svårt att fånga in vilka konsekvenser detta får. Lösningen är knappast att koppla studiecirkelarna hårdare till rörelser och organisationer – det skulle förmodligen bara leda till en kris i deltagandet i cirkelverksamheten.

Snarare kanske man måste ta ståndpunkten att cirkelverksamheten har så många värden att vi får acceptera begränsningarna. I själva verket är de värden som cirkelverksamheten tycks ha sådana som i allt högre grad marginaliseras i andra utbildningar av det ekonomistiska tänkandet: Bildning, jämlikhet, gemenskap, demokrati, identitetsuppbyggnad och personlig utveckling är alla värden som blir allt sällsyntare i den allmänna argumentationen för utbildning. I stället dominerar tanken om utbildning som konkurrensmedel i en tävling mellan länder – där satsning på elit, teknik, naturvetenskap och språk motiveras av sin ekonomiska nytta. Detta är svårt både i sin ensidigt ekonomiska utgångspunkt och i sina föreställningar om samhällsliga behov av utbildning och lärande – det svarar inte mot många av vår tids utmaningar.

Kanske cirkelns värden gör att verksamheten blir ett mänskligt – humanistiskt vattenhål som bör finnas i ett demokratiskt samhälle. I cirkelarna dominerar den mänskliga livsvärldens perspektiv – man deltar inte för att man tjänar på det utan för att man är intresserad av innehållet och människorna. Man kan argumentera för värdet av att ha denna potential, som finns där att tas i anspråk för det civila samhället och som förändras, när det civila samhället utvecklas. Men man måste vårda denna potential – för att den skall fungera måste den vara en del av hela folkets vardag och då sticker bristen på del-

tagande från de som är politiskt marginaliserade i ögonen – här bör stora insatser göras för att realisera potentialen.

Noter

- ¹ Ehnmark, 1994.
- ² Folkbildning är ett begrepp som visar sig ha många innebörder (Se Bergstedt & Larsson, 1995).
- ³ Pateman, 1970, s. 27.
- ⁴ Gustavsson, 1996
- ⁵ Pateman, 1970, s. 29.
- ⁶ Petersson m.fl. (1998).
- ⁷ Arvidsson, 1996.
- ⁸ Jfr moderna teorier om lärande genom deltagande – Lave & Wenger, 1991
- ⁹ Arvidsson, L (1985).
- ¹⁰ Gustavsson, 1991.
- ¹¹ Ambjörnsson, 1988.
- ¹² Rydbeck, 1995.
- ¹³ Nordberg, 1998, Lindberg, 1998
- ¹⁴ Elias, 1989.
- ¹⁵ Rothstein, 1998.
- ¹⁶ Gustavsson, 1996, som hänvisar till en definition av Cohen och Arato s. 196.
- ¹⁷ Arvidsson, 1985.
- ¹⁸ Johnsson & Gähler, 1996.
- ¹⁹ Statsbidraget motsvarar en tredjedel av kostnaderna
- ²⁰ Assarsson och Larsson, 1997.
- ²¹ Lindgren, 1996.
- ²² Johansson, 1954 rapporterar 30 919 cirklar med 315 857 deltagare (s. 239).
- ²³ Svensson, 1996, rapporterar 342 387 cirklar med 2 887 976 deltagare (s. 91)
- ²⁴ Johnsson & Gähler, 1995, s. 13 anger 1,2–1,3 miljoner medan Svensson, 1996, s. 95 anger 1,5–1,6 miljoner.
- ²⁵ Korsgaard, 1997.
- ²⁶ T.ex. i Storbritannien (Jacksson, 1997) och Canada (Welton, 1997).
- ²⁷ Larsson, 1997.
- ²⁸ Svensson, 1996, s. 62.
- ²⁹ Kant, 1989:
- ³⁰ Petersson, O. m.fl. (1998).

- ³¹ Prop. 1997/98:115.
- ³² Jonsson & Gähler, 1995.
- ³³ Svensson, A., 1996, s 58.
- ³⁴ Dewey, 1966 (1916) s. 86, 87.
- ³⁵ Putnam, 1996.
- ³⁶ I en fotnot hävdas att termen myntats av Glenn Loury.
- ³⁷ Ett exempel är Bombay i Indien, formellt sett en demokrati, där majoriteten helt domineras av patriarkala kriminella strukturer, som behärskar den framväxande serviceindustrin. (Personlig kommunikation Patel, 1999)
- ³⁸ Andersson m.fl., 1996.
- ³⁹ Svensson, 1996, s. 62.
- ⁴⁰ Svensson, 1996, s. 63.
- ⁴¹ Andersson m.fl. (1996) s. 185–191.
- ⁴² Putnams bok heter faktiskt på svenska ”Den fungerande demokratin”.
- ⁴³ Petersson m.fl., 1998.
- ⁴⁴ Andersson m.fl, 1996, s. 226.
- ⁴⁵ Ahlberg, (1935) s. 174.
- ⁴⁶ Lindgren, s. 33.
- ⁴⁷ Foucault, 1993.
- ⁴⁸ Petersson m.fl. 1998, s. 96 ff.
- ⁴⁹ Andersson, 1998. De tre formerna har urskiljts genom en explorativ faktoranalys.
- ⁵⁰ Samlad redovisning av en rad delstudier i Waldén, 1994.
- ⁵¹ Waldén, 1994, s. 111.
- ⁵² Habermas, 1991, tillhör en upplysningstradition där rationaliteten är poängen med samtalet. Andra, t.ex. kommunitarister ser åsiktsbildningen som en grupps uppbärande av en tradition.
- ⁵³ Andersson m.fl. 1996.
- ⁵⁴ Hartman, 1996.
- ⁵⁵ Larsson, 1996.
- ⁵⁶ Kan härledas till Francis Bacon i en text från 1597: *et ipsa scientia postestas est* (Holm, 1976).
- ⁵⁷ Ahlberg, 1935.
- ⁵⁸ Kant, 1989 s. 27.
- ⁵⁹ Arvidsson, 1996, s. 10.
- ⁶⁰ OECD & Statistics Canada, 1996.
- ⁶¹ Petersson m.fl., 1998.
- ⁶² Andersson m fl. 1996 s. 68 ff.

⁶³ Svensson, 1996 s. 62. t.ex. anger 14 % Bättre allmänna kunskaper och 37% Kunskaper inom ett specialområde. Därtill kommer troligen ytterligare som döljs under rubriken "för arbete/yrkesplaner".

⁶⁴ Svensson, 1996 s. 78: 53,7 och 14,1 % har angett "instämmer helt" respektive "instämmer nästan" i påståendet "Cirkeln har gett mig användbara kunskaper".

⁶⁵ Oftedal-Telhaug, 1990, Larsson, 1997.

⁶⁶ Johnston, 1998.

⁶⁷ Larsson, 1998.

⁶⁸ Andersson m.fl., 1996, s. 239ff.

⁶⁹ Sandler, 1937.

⁷⁰ Arvidsson, 1996, s. 10.

⁷¹ Larsson, 1993.

⁷² Hartman (1998) pekar på detta förhållande i sin preliminära analys av två studieförbunds verksamhet.

⁷³ Denna kunskapsform – fronesis – formulerades redan under antiken.

⁷⁴ Andersson m.fl., 1996.

⁷⁵ Arvidsson, 1996, s. 23.

⁷⁶ Korsgaard, 1997.

Referenser

- Andersson, Eva (1998) Cirkelledarskapet. En fallstudie och en enkätstudie med cirkelledare. Paper presenterat vid Mimers konferens för folkbildningsforskning, Bosön, 10–11 november 1998
- Andersson, Eva, Laginder, Ann-Marie, Larsson, Staffan och Gunnar Sundgren (1996) *Cirkelsamhället – Studiecirkelns betydelse för individ och lokalsamhälle*. SOU 1996:47. Stockholm: Utbildningsdepartementet
- Ahlberg, Alf (1935) *Tankelivets frigörelse*. Andra upplagan. Stockholm: Kooperativa förbundets förlag
- Ambjörnsson, Ronny (1988) *Den skötsamme arbetaren*. Stockholm: Carlssons
- Arvidsson, Lars (1985) *Folkbildning i rörelse. Pedagogisk syn i folkbildning inom svensk arbetarrörelse och frikyrkorörelse under 1900-talet – en jämförelse*. Malmö: Studies in Education and Psychology 16
- Arvidsson, Lars (1996) *Cirklar i rörelse*. Mimers småskriftserie nr 1. Linköping: Mimer
- Assarsson, Liselotte och Larsson, Staffan (1996) Hur formas vuxenutbildningen på det lokala planet. Paper presenterat på NFPF:s konferens i Lillehammer, Mars, 1996
- Bergstedt, Bo och Larsson, Staffan (red.) (1995) *Folkbildningens innebörder*. MIMER: Skapande vetande: Linköping
- Dewey, John (1966) (1916) *Democracy and education*. New York: The Free Press
- Ehnmark, Anders (1994) *Den döda vinkeln. Problemet med demokratin*. Stockholm: Utbildningsförlaget Brevskolan
- Elias, Norbert (1989) *Sedernas historia*. Sthlm:Atlantis
- Foucault, Michael (1993) *Diskursens ordning*. Stockholm: Symposion
- Gustavsson, Bernt (1991) *Bildningens väg: tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880–1930*. Stockholm: Wahlström&Widstrand
- Gustavsson, Bernt (1996) *Bildning i vår tid. Om bildningens möjligheter och villkor i det moderna samhället*. Stockholm: Wahlström & Widstrand

- Habermas, Jurgen (1991) *The Theory of Communicative Action. Vol. 1. Reason and rationalisation of society*. Boston: Beacon Press och Cambridge: Polity Press
- Hartman, Per (1996) *Studier i förening. Några medlemmars tankar om demokrati och cirkelstudier i folkrörelser*. Linköping: Skapande vetande
- Hartman, Per (1998) Arbetsmanus för delrapport: Studiecirklar. Projektet Möte med vuxna i studier
- Holm, Pelle (1976) *Bevingade ord*. Stockholm: Bonniers
- Jackson, Keith (1997) The State, Civil Society and the Economy: Adult Education in Britain. In: Walters, Shirley (Ed) *Globalization, Adult Education & Training. Impact & Issues*. London & New York: Zed Books
- Johnston, Rennie (1998) Adult Learning for Citizenship: shaping a framework for action within civil society. Paper
- Jonsson, Jan O. och Gähler, Michael (1995) *Folkbildning och vuxenstudier. Rekrytering, omfattning, erfarenheter*. SOU 1995:141. Stockholm: Utbildningsdepartementet
- Johansson, Hilding (1954) *Folkrörelserna*. Stockholm: Ehrlins, Folkbildningsförlaget
- Kant, Immanuel (1989) Svar på frågan: Vad är upplysning? I: Östling, Brutus (Red) *Vad är upplysning? Kant, Foucault, Habermas, Mendelsohn, Heidegren*. Stehag: Symposium
- Korsgaard, Ove (1997) The Impact of Globalization on Adult Education. In: Walters, Shirley (Ed) *Globalization, Adult Education & Training. Impact & Issues*. London & New York: Zed Books
- Larsson, Staffan. (1993) Initial encounters in formal adult education. *Qualitative Studies in Education*, 1993, Vol. 6, No 1, pp 49–65
- Larsson, Staffan. (1996) Vardagslärande och vuxenstudier. I: Ellström, Per-Erik, Gustafsson, Bernt, Larsson, Staffan (red) (1996) *Livslångt lärande*. Lund: Studentlitteratur. s. 9–28
- Larsson, Staffan (1997) Livslångt och livsvitt lärande. I: Mäkitalo, Åsa och Olsson, Lars-Erik (red) *Vuxenpedagogik i teori och praktik. En antologi från Kommittén om ett nationellt kunskapslyft för vuxna*. SOU 1997:158. s. 41–54

- Larsson, Staffan (1998) Defining the Study Circle Tradition. In: Bron, A., Field, J. Kurantowicz (eds.) *Adult Education and Democratic Citizenship II*. Krakow: Impuls Publisher. 1998 s. 50–70
- Lave, Jean och Wenger, E. (1991) *Situated learning*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lindberg, Boel (1998) ”från dragspelsmusik upp till musikens högsta tinnar” Radiotjänst programpolitik och folkbildande program om musik 1925 – 1940. Paper presenterat på Mimers forskarkonferens på Bosöns folkhögskola den 10-11 november 1998
- Lindgren, Lena (1996) *Kan en filtbatt stärka demokratin? Om mål och medel i folkbildning*. Stockholm: Carlssons bokförlag
- Nordberg, Karin (1998) ...en ny kraft över våra sinnen. Ur: Karin Nordbergs avhandling Folkhemmets röst. Paper presenterat på Mimers forskarkonferens på Bosöns folkhögskola den 10–11 november 1998
- OECD & Statistics Canada (1995) *Literacy, Economy and Society*.
- Oftedal Telhaug, A (1990) *Den nye utdanningspolitiske retorikken*. Oslo: Universitetsforlaget
- Pateman, Carole (1970) *Participation and Democratic theory*. Cambridge University Press
- Pettersson Olof, Hermansson, Jörgen, Micheletti, Michele, Teorell, Jan och Anders Westholm (1998) *Demokrati och medborgarskap. Demokratirådets rapport 1998*. Kristianstad: SNS Förlag
- Prop. 1997/98:115. Folkbildning
- Putnam, Robert, D.(1996) *Den fungerande demokratin. Medborgarandans rötter i Italien*. Stockholm: SNS Förlag
- Rothstein, Bo (1998) Demokratins vidd. I: Demokratiutredningen, *Demokratins Räckvidd*. SOU 1998:55
- Rydbeck, Karin (1995) Nykter läsning. *Den svenska godtemplar-rörelsen och litteraturen 1896–1925*. Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen, nr 32. Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen
- Sandler, Rickard (1937) *Mångfald eller enfald. Tal och artiklar utgivna till Arbetarnes Bildningsförbunds 25-årshögtid*. Stockholm: Tiden

- Svensson, Alvar (1996) *Vilka deltar i studiecirklar? II. Rapport från en undersökning av deltagare i studieförbundens cirkelverksamhet hösten 1995*. Stockholm: Folkbildningsrådet
- Waldén, Louise (1994) *Handen och Anden. De textila studiecirkelarnas hemligheter*. Stockholm: Carlssons Bokförlag
- Wellton, Michael, (1997) In Defence of Civil Society: Canadian Adult Education in neo-conservative Times. Walters, S (Ed) *Globalization, Adult Education & Training. Impact & Issues*. London & New York: Zed Books

Folkbildning – från jämlikhet till frihet?

Gunnar Sundgren

Begreppen demokrati, frihet och jämlikhet, liksom folkbildning och bildning, och de bakomliggande fenomen de betecknar växlar innebörd och karaktär från en historisk tid till en annan. Olika samhällsskikt införlivar begreppen i sina praktiker liksom de lägger under sig redan existerande sociala institutioner. Att därför i bestämd form entydigt uttala sig om innebörden av demokratibegreppet eller av folkbildningen blir strängt taget både att göra våld på en historiskt skiftande verklighet och att ansluta sig till ett bestämt samhällsskiktssätt att tolka omvärlden på – att utöva en bestämd diskursiv praktik och makt, som det heter på forskarspråk. En sådan ”avbrottens och skiftenas historia” återstår ännu att skriva. Mångtydigheten i de företeelser vi här talar om, demokrati och folkbildning, uppstår bl.a. ur dessa avbrott och skiften. De blir till ännu verksamma historiska avlagringar i vårt sätt att tänka om dem men också i vårt sätt att utöva dem. Varje entydig framställning av demokratin och folkbildningen och än mer av dessa skiftande fenomenens förhållande till varandra blir en fiktion.

I den här artikeln inleder jag med att i några korta stycken illustrera vilka dessa tänkbara historiska ”avlagringar” kan tänkas vara. Syftet är att undersöka vilken betydelse de kan ha för vår nuvarande förståelse av förhållandet mellan folkbildning och demokrati. Men jag söker också skapa en egen berättelse, berättelsen om jämlikhetens successiva förvandling. Mot detta ställer jag sedan de nuvarande praktikerna, främst studiecirkelarna och folkhögskolekurserna.¹ I ett deltagarperspektiv går det att förstå som erbjudanden till enskilda individer att förverkliga något av demokratins frihetsvärde, hävdar jag. Frågan kvarstår emellertid, är den friheten en frihet för alla? I ett samhällsperspektiv bidrar folkbildningens verksamheter dessutom till att vidmakthålla och vidareutveckla ett antal medborgerliga dygder.

Folket, bildningen och jämlikheten

Folkuppfostran

Ser vi till svensk folkbildnings tidiga historia, dess ”födelse”² hänförs den ömsevis till tiden efter den svenska reformationen när staten övertar kyrkan eller till 1800-talets andra halva när först liberaler senare de stora folkrörelserna, frikyrkorörelsen, nykterhetsrörelse och arbetarrörelse tar sig an frågan om folkets bildning. I det tidiga skedet var det gudsmän ute i Europa som Luther och Comenius som ville bilda folket. Syftet var framförallt att närma det till Gud. Det radikala i deras budskap var att de talade för att de breda folklagren, i Comenius tankevärld även kvinnorna, skulle bildas. Det är rimligt att tro att dessa idéer skulle fått begränsad genomslagskraft om det inte varit för att de sammanföll med ett skede i Europa när grunden lades till sammanhållna nationalstater. En viktig förutsättning för detta var att folket fostrades till ett nationellt medborgarskap. Så kallades Comenius till Sverige av Drottning Kristina för att lägga fram sina tankar om folkets bildning. Dessa fick då, på 1600-talet, ingen större genomslagskraft men utgör, liksom det faktum att Luthers lilla katekes ända fram i vårt århundrade var den främsta läroboken i folkundervisningen, indikationer på vilka krafter som verkade för att hålla samman nationen, inte minst genom att söka bibringa folket kristet-medborgerliga dygder.

”Jämlikhetstanken” i folkbildningens allra tidigaste skede, när den ännu var ett redskap för den kristna nationalstaten, var en tanke om hela folkets rätt till det kristna budskapet. Avsikten var emellertid knappast att avskaffa hierarkien. Över Folket rådde alltjämt Monark och Gud. ”Jämlikheten” var en jämlikhet för och mellan undersåtar.

När ”en andra våg” av folkbildningstankar når Sverige är de inspirerade av engelsk liberalism, amerikansk republikanism och franskt upplysningstänkande. Frihet, medborgarrätt och jämlikhet är värden som lägger grunden för den moderna västerländska demokratin. I Europa skakas nationerna av de växande medelklassernas anspråk och av folkliga uppror. I Sverige är nationen relativt sett stabil, men de styrande och de högre samhällsskikten är oroade. De mest konservativa talar för vikten av att disciplinera folket, hålla det nere. De mer liberala menar att folket bör bildas, i varje fall så att de kan läsa katekes och bibel och därigenom civiliseras, förädlas till goda medborgare.

På 1830-talet bildas "Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande" och startas dess skriftserie *Läsning för folket*. Innehållet är både sedelärande och folkupplysande. Liberala krafter startar arbetar-cirklar och föreläsningssällskap med liknande bildningsambitioner för folket. År 1842 inrättas den svenska folkskolan med en rad skilda motiveringar: behovet av att disciplinera folket i orostider, men också att förse det med elementära medborgerliga dygder och, så småningom, att kvalificera det för det nya arbetslivet, fabriksarbetet.³ Framförallt är det en fråga om att lära folket ordning och disciplin. Hierarkin i samhället skulle inte heller nu upplösas, bara fås att vila på stadigare grund. Till de tidigare huvudsakligen religiösa och nationsgrundade föreställningarna om behovet av folkets bildning kommer också tankar om folkets rätt till och möjlighet att ta del av bildning och kultur.

Folkupplysning – kultur och vetenskap åt folket

Stockholms Arbetareinstitut bildas av läkaren Anton Nyström 1880 och får snart efterföljare på andra håll i landet. Däremot inleds en mer omfattande folkbildande verksamhet. En stark tro på upplysningens möjligheter och på kulturens folkförädlade inverkan bär upp den. Kulturpersoner som Ellen Key, men också många av tidens vetenskapsmän, håller föreläsningar om kulturarvet, om vad konst, musik och vetenskapliga resultat kunde tillföra livet. Föreläsningar och folkkonserter skulle bidra till folkets själsliga resning och bildning.⁴

I en Kantiansk tolkning av upplysningstanken är det centrala att människan skall lita till sitt eget förnuft och våga tänka självständigt.⁵ I detta tidiga, och mestadels liberala skede, är det inte folkbildningens huvudsakliga innebörd. Snarare vilar den på idén att kulturarv och vetenskap genom pedagogisk förmedling skall bidra till folkets växt och förädling, men också att de tillägnar sig "vett och vetande, hut och hållning"⁶. Tron på vetenskapernas möjlighet att lyckliggöra människorna är stark. Anton Nyströms formuleringar speglar den liberala framstegstron.

Genom att sprida den vetenskapliga upplysningen till alla samhällslager och att tillegna oss en levande religion utan vidskepelse och utan onaturliga föreställningar som draga människan från livets verkligheter...

... skola vår tids arbetare, lärda, köpmän, industriidkare m.fl. snart ha fört kulturen in i ett nytt, normalt, lyckligt skede.⁷

Långt ifrån Kants ursprungliga svar på frågan om vad upplysning är, har tilltron till vetenskaperna hos Nyström blivit till en ”levande religion”.⁸

I detta, den moderna folkbildningens andra, huvudsakligen liberala skede, fanns tanken om rättvisa och jämlikhet, men då främst som en fråga om folkets möjligheter att ta del av kulturarv och vetenskaplig kunskap för att det den vägen skulle bli värdigt ett fullödigare medborgarskap. Ännu är inte, annat än undantagsvis, den bärande tanken hos folkbildningens företrädare att folket på basis av egen erfarenhet och handling skall kunna erövra politisk makt och jämlikt medborgarskap. Dock förenas i Ellen Keys budskap, i hennes på en gång socialistiska och starkt individualistiska bildningsprogram, tankar om folkförädling med ett humanistiskt och medborgerligt självbildningsideal.⁹

Självbildning – både medel och mål

I nykterhetsrörelsen tog självbildningstanken stadig form med Oscar Olssons motion till IOGT:s storlogemöte 1902 där han förespråkar inrättandet av studiecirkel.¹⁰ I själva verket blåser han därmed liv i ett bortglömt begrepp för att skilja den nya verksamhet han föreslår från de redan existerande studiekurserna. I de nya studiecirkelna skulle 5-30 deltagare mötas minst en gång i månaden kring gemensam litteratur, men de skulle också erbjudas att lyssna till inbjudna föreläsare. Temana skulle ha bredd:

De inköpta böckerna böra representera så många bildningsgrenar som möjligt, vara gedigna arbeten i populärvetenskap, religionsfilosofi, stats- och samhällslära, historia och sist men inte minst skönlitteratur.¹¹

Det är viktigt, säger Olsson vidare med ”stor frihet” och en anpassning till lokala förhållanden. Arbetsformerna får inte bli för tunga. Cirkeln kan gärna kombinera studiearbete med ”deklamation och sång” och att ”äta kvällsvarven tillsammans”.¹² Olsson är starkt optimistisk om studiecirkelarbetets möjligheter att bidra till samhällets förändring, men betonar också att de behöver sin klassbas:

Att arbetet utgår från arbetarklassen själv lämnar ytterligare garanti för dess framgång; det lönar sig väl knappast att vidare förneka, att om något ordentligt skall göras *för* denna klass, måste det också göras *genom* den...¹³

Här läggs alltså grunden till det som kommit att bli svensk folkbildnings stora succé, studiecirkeln som en krets av bildningstörstande jämlikar som läser, diskuterar och lyssnar till tidens vetenskapsmän och författare. Läsning, samtal och föreläsning blir idealet. Det är ett brett bildningsprogram som Olsson och många med honom förespråkar i den tidiga självbildningens barndom. Inspirerade av folkhögskoleläraren och filosofiprofessorn i Lund, Hans Larsson, och av Ellen Key är det utvecklandet av vilja, känsla och förnuft i förening som är bildningens mål.¹⁴ Syftet är varken ensidigt klasskampsbetonat, ensidigt intellektuellt eller kulturellt. Tanken är för den skull inte opolitisk. Tvärtom, även arbetarklassen, skall bli bildade medborgare i en demokratisk stat. Bildningens värden ska inte vara förbehållet de högre samhällsskikten.

Självbildningstanken är därför både humanistisk och medborgerslig, människan skall förverkliga sig själv, utveckla sin inneboende potential och erövrar kulturarvet för att just därigenom bli en bildad och fullvärdig medborgare. Medborgarideal går inte att skilja från humanistisk bildningssträvan. Självbildningstanken är också både individuell och kollektiv. Det är genom de enskilda själarnas bildning som kollektivet skall kunna resa sig, organisera sig och kräva sin plats i samhället. Nyttan och nöje, humanism och medborgarskap, individ och kollektiv, erfarenhet och kulturarv förenas i dessa självbildningssträvanden.

Styrkan hos dessa tidiga folkbildningsrörelser är just förmågan att kombinera skilda storheter inom ett och samma bildningsprogram. Att på en gång sträva efter att uppnå jämlikhet och ett gott liv, kunna ta del i samhällets styre, erövrar kulturarvet och utveckla den egna personligheten. Bara analytiskt kan vi under den här tiden skilja medborgarbildning, självbildning och humanistisk bildning från varandra. Åtskiljandet av denna treenighet kommer först med folkrörelsernas relativa framgångar, successiva insitutionalisering, professionalisering och korporativa införlivande i statsapparaten.

Det moderna medborgarskapet formeras

Statens successiva reglering av folkbildningsarbetet tar sig åren kring 1920 mer påtagliga uttryck. Nu inkorporeras folkbildningen alltmer i det statliga intressefältet och den breda bildningssynen snävas efter hand in. Målet är ett mer bestämt och väldefinierat medborgarskap. Folkbildningsarbetet blir en statlig intressesfär om än med vida ramar. Det sägs vara:

...åtgärder som av stat, kommun eller enskilda vidtagas för att i allt vidare kretsar väcka intresse för och befrämja de vuxnas fria självverksamhet i och för utvecklingen av deras andliga förmågheter i olika avseenden, vare sig huvudvikten därvid ligger på förvärvandet av kunskaper eller på känslolivets förädlande och sedernas förfinande.¹⁵

Än mer uttalat är betoningen på ett nytt medborgarskap inom den svenska folkhögskolan som nu för första gången får en egen stadga. Folkhögskolan startade som bondeklassens egen skolform 1868. Med dess hjälp skapade de självägande bönderna en plattform både för inträde i riks- och lokalpolitik, för att kunna effektivisera jordbruket med moderna metoder och för en gemensam kulturbas. Fram till 1900-talets början utgjorde folkhögskolan ett relativt entydigt redskap för detta samhällsskiktets väg till politisk makt.¹⁶ Situationen förändras emellertid efter hand. Den första statliga folkhögskolestadgan får vi 1919, när tillträdet till skolformen har breddats och det statliga stödet ökats. "Allmän och medborgerlig bildning" är där de centrala begreppen. Det gäller att lägga vikt vid "en väckande, till personligt tankeliv och sedlig styrka fostrande undervisning", särskilt ska "eleverna lära känna sin bygd och sitt land". Därjämte ska undervisningen ge eleverna "praktiska kunskaper och färdigheter" för ett kommande "levnadsyrke". För första gången fastställer staten också i grova drag vad kurserna ska innehålla och, i samband med ökat anslag till folkhögskolorna, tillsätts den första folkhögskoleinspektören.¹⁷ Det som startade som ett tydligt redskap för en bestämd samhällsklass' uppåtstigande har nu inlemmats i ett mer omfattande medborgarpolitiskt tänkande.

Folkrörelserna bibehåller en större självständighet. I de studieförbund dessa startar är det i stället rörelsernas egna kulturambitioner och medborgarsyn som präglar verksamheterna. Det är inte staten och kommunen som i samma utsträckning anger innehåll och syfte, men väl de i samhällsförvaltningen alltmer involverade folkrörelserna själva. Man söker till exempel lägga moteld mot folkets tendens att vilja läsa "skräplitteratur". Inom cirkelverksamheten odlas också sedan länge "skötsamhetens" dygder – nykterhet, flit och samförståndsanda.¹⁸ De stora folkrörelserna, kanske främst de som är lierade med socialdemokratien och senare med den politiska makten, har redan tidigt, med början på 20-talet, förändrat sin inre organisationsform, från "primitiv till organiserad demokrati". De har byggt upp sina rörelser så att de ska bli effektiva redskap för maktens erövrande men samtidigt har de förlorat en del av sin karaktär som öppna mötesplatser för de egna medlemmarna.¹⁹

Under 1920- och 30-talen expanderar folkbildningen. Folkbibliotek, föreläsungsverksamhet, korrespondenskurser, folkhögskolekurser och studiecirklar byggs ut. Inte minst som en följd av den ökande arbetslösheten får folkbildningen fler deltagare och kommer att spela en större roll i demokratin än tidigare. Ett stort antal av rörelsernas ledare, riksdagsmän och kulturpersonligheter skolas i folkbildningens olika verksamheter.

Kvalificering för folkhemmet

Efter andra världskriget bidrar folkbildningen på olika sätt till förverkligandet av folkhemmet. I skuggan av kriget växer folkbildningens betydelse för att stärka försvarsvilja och nationell identitet. Radion får en betydelsefull roll som folkbildare.²⁰ Strävan efter jämlikhet och välfärd är inte bara en fråga för de lägre samhällsklassernas folkrörelser, utan den har blivit en del av den statliga ideologin och reformpolitiken. Maktens erövrande kräver medborgerliga kvalifikationer som förmåga att hantera ekonomi, behärska främmande språk och att delta i förvaltande organ. Intellectets och känslans fria bildning får delvis stå tillbaka. I dess ställe får vi en starkare betoning än tidigare på instrumentell handling och yrkesförberedelse. Folkhögskolornas allmänna bildningsprogram får delvis ge plats för kurser som förbereder för inträde till yrkesutbildningar som sjukvårds- polis- och teknikerutbildningar. Folkhögskolelärares tjänster blir för första gången reglerade av staten och så småningom införs ett eget bedömningsinstrument, folkhögskoleomdömet. Studieförbunden blir alltmer engagerade i att ge ämneskurser i cirkelform.

Många studiecirkeldeltagare och folkhögskoleelever söker sig emellertid ännu på 70-talet till kurser och cirklar av just de blandade motiv som var gällande redan i folkbildningens tidiga skede. Efterhand uppstår en spänning mellan de intentioner som deltagarna i folkbildningens olika verksamheter tycks ha och de intentioner staten, folkrörelserna och studieförbunden ger uttryck för. Via de folkbildande institutionerna, främst folkhögskolor och studieförbund, skall demokratins medborgare kvalificeras. Folkhögskolan avregleras, dess stadgar luckras upp och folkhögskolebegreppet förändras för att ge plats för ökad profilering och för en starkt expanderande kortkursverksamhet i de samhällsbärande folkrörelsernas regi. Det uttalade syftet är att stärka den egna makten och den ekonomiska demokratin. Det är medbestämmandelagens och löntagar-

fondernas tid. På folkhögskolorna betyder det att de allmänna kurserna, den traditionellt fria och frivilliga folkbildningens återstående fäste, får stå tillbaka för de mer nyttoinriktade kortkurserna.

På studieförbundssidan får vi flera centrala folkbildningskampanjer. Ett ovanligt tydligt exempel på hur stat och folkrörelser i förening går samman för att forma medborgarskapet är det storlaget upplagda och tidstypiska folkbildningsprojektet som kallades Mentalhälsokampanjen.²¹ Det är initierat av det korporativa personaladministrativa rådet (PA-rådet). Syftet är att förbättra lönearbetarnas mentala hälsa genom en omfattande studiecirkelverksamhet. Cirkelmaterialet framställs centralt och är i huvudsak skrivet av en psykiatriker. Kampanjen ska, tänker man sig, omfatta över 200 000 studiecirkelar i hela landet. De akademiska facken, psykolog- och sociologförbunden, stödjer initialt kampanjiden. Den havererar emellertid efter det att yngre medlemmar i dessa förbund offentligt kritiserar kampanjen för att vilja avpolitiserar arbetslivsproblemen och för att vara fackföreningsfientlig.

Folkbildningen mobiliseras också av staten och rörelserna i andra kampanjer där syftet mer är medborgarfostran än fri folkupplysning och självbildning. Ett sådant exempel utgörs av de folkbildande verksamheter som utvecklades i samband med omröstningen i kärnkraftsfrågan.²²

Folkhögskolans successiva instrumentalisering till folkhemsmedja och senare till ”flexibel utbildningsresurs”, försöken att använda studiecirkelverksamheten för att stärka den ekonomiska demokratin och till att skapa en medborgare värdig folkhemmet utgör exempel på hur en ursprunglig strävan efter att förverkliga demokrativärdet jämlikhet i den korporativa alliansen mellan stat och folkrörelse successivt urartar och alltmer försvårar förverkligandet av det andra centrala demokrativärdet, frihetsvärdet.

Frihetens förverkligande?

Egenintresset i fokus

Folkbildningen har i dag i allt högre grad blivit en arena för enskilda individers strävan att förverkliga sig själva. Ett av skälen till att profileringsfrågan på 70-talet blev så central för de etablerade folkrörelserna var att man på nytt upptäckte att rekryteringen till folkhögskolorna främst var regional.²³ Merparten av de studerande, och för den delen många av lärarna, var inte medlemmar i huvudmännens rörelser och organisationer. Motiven för deltagarna på

folkhögskolekurser och i studiecirklar var oftast privata – inte kollektiva och rörelseförankrade. Till de allmänna folkhögskolekurserna kom ofta elever som av olika skäl misslyckats i grundskola och/eller gymnasieskola, blivit arbetsskadade och arbetslösa, eller bara befann sig i en allmän omorienteringsfas kanske på grund av skilsmässa eller att man ville hemifrån.²⁴

Vid sidan av detta växte också specialkurserna. Folkhögskolan kom att i allt högre grad erbjuda kurser i hantverk, musik, idrott etc. Allt sådant som handlar om den enskildes intressefördjupning snarare än samhällsklassens. En liknande utveckling får vi på studieförbundssidan. Den starkast expanderande sektorn är den estetiska, det handlar mer om att lära sig teckna, måla, dreja, lyssna på eller utöva musik än att fördjupa sig i samhällsfrågor, att i jämlikhetens namn erövra kulturarv eller politisk makt.

Vi *kan* tolka den utvecklingen som att medborgaren i det moderna samhället äntligen har nått fram till den välfärd och jämlikhet som låter honom eller henne förverkliga egna behov och intressen bortom den rena överlevnaden. Jämlikheten ska inte bara erövas den bör också kunna avnjutas i en sann demokrati. Självklart finns där också andra, ur demokratisynpunkt mer negativa tolkningsmöjligheter. Vanligen brukar vi ju säga att det politiska intresset har försvunnit i takt med att samhällets privatisering och individualisering ökat. Viljan att tillgodose egna behov och intressen bör emellertid inte ses som hot mot demokratin. Tvärtom utgör dessa demokratin första förutsättning. En annan fråga är hur dessa behov och intressen kan avvägas mot varandra, kombineras och formeras till kritik och samhällsförändrande handling.

Mångfaldiga intressena och en allsidig personlighet

För att fortsätta diskussionen om förhållandet mellan folkbildning och demokrati ska jag ta studien *Cirkelsamhället* till hjälp.²⁵ Den ingick i statens utvärdering av folkbildningsorganisationerna under andra halvan av 1990-talet. Vi var tre forskare som genomförde varsin fallstudie på olika orter, Nyköpings innerstad, en förort i Göteborg, Gunnared och i Norberg.

Dominerande motiv för deltagandet var intressefördjupning och lärande i social gemenskap. Deltagarnas sakorientering var oväntat stark. Att försöka att analytiskt skilja innehåll från form, lärandemotiv från gemenskapsmotiv, vore att göra våld på en sammanhållen helhet i deltagarnas upplevelser. Vidare utgjorde mångfalden och

komplexiteten kanske verksamheternas främsta karakteristika. De sextioalet intervjuade cirkeldeltagares utsagor om studiecirkelns betydelse för dem själva gav upphov till inte mindre än 44 skilda betydelseangivelser.

I en preliminär övergripande analys diskuterade vi resultatens förhållande till gängse demokratiteori och till de övergripande målen för statens folkbildning.²⁶ Som flera andra studier, både före och efter vår, kunde vi konstatera att målens högtidliga formuleringar om att folkbildningens deltagare skulle förändra sin egen situation och aktivt delta i samhällsförändring i stort saknade motsvarighet i praktiken. Sett ur ett aktuellt demokratiperspektiv som det kommunikativa, deliberativa eller dialogiska, som det ömsevis kallats, framstår emellertid cirklarna som tänkbara bidrag till demokratin, till en autonom befolkning och till utvecklandet av medborgerliga dygder.

Ser vi till några praktiska exempel från min egen fallstudie i Norberg spände cirkeldeltagarna där över hela åldersspannet från skolålder till senior pensionär. Innehållsligt kunde cirklarna vara allt från en domarkurs i den lokala fotbollsklubbens regi till en centralt lanserad facklig studiecirkel om individuell lönesättning kallad ”På färd mot framtiden” eller en kurs i drejning.

I det här sammanhanget är det inte cirklarnas innehåll och form som är det centrala utan det faktum att deltagarna, alla utan undantag, föreföll använda sig av cirklarna för att förverkliga egna intressen och behov. Inte alltid sammanföll dessa med organisationens, studieförbundets eller samhällets mål och syften.

Skolflickan som gick i domarcirkeln tillsammans med en grupp medelålders män gjorde det därför att fotbollen var hennes allt över-skuggande intresse och föreföll henne långt mer engagerande än skolan. Att klubben såg henne som en potentiell domare och ledare för tjejfotbollen var för henne mindre viktigt. Än mindre förstås de officiella folkbildningsmålen.

Den medelålders kvinna som sedan många år ingick i en väl-etablerad kvinnokör på orten gjorde det enligt egen utsaga för att hon njöt av musiken och sången. Men också för att det utgjorde hennes ”andningshål”, hennes möjlighet att, tillfälligt befriad från arbetsrelationer och familjekrav, möta andra kvinnor i både avspänt umgänge och målinriktat presterande. Vem som arrangerade ”cirkeln” – kören – framstod för henne som skäligen ointressant. Inte heller deltog hon i den för att i första hand förändra sig själv eller omvärlden utan för sitt eget välbefinnandes skull.²⁷

Eller ta den unga välutbildade man som flyttat in till Norberg och som genom sitt cirkeldeltagande sökte skaffa sig vänner av båda

könen. För honom framstod cirklarnas innehåll visserligen som underordnat formen, det sociala, men det var därför inte oviktigt. Cirklarna var alla i linje med hans tidigare intressen och i linje med hans vilja att bredda sin egen bildning och kompetens. Samhälls- och demokratispekterna i traditionell mening var emellertid också för honom, ointressanta.

De personliga motiven kan, som jag påpekat mångfaldigas. Flera cirkeldeltagare strävade uppenbart efter att bredda sin erfarenhets- och referensvärld vid sidan av att öka sina kompetenser. Ett par av dem arbetade som förskollärare och vårdbiträde. I arbetet mötte de uteslutande kvinnor som kollegor och hade barn och äldre som klienter. De sökte sig båda till typiskt ”manliga” cirklar, om travhästar och i jakt och skytte. När de spontant kommenterar cirklarna framhåller de värdet av att få möta människor med helt andra referenser och erfarenheter än de får på jobbet och privat. Genom bredden av de verksamheter de deltog i ser det ut som om de söker förverkliga något av ett renässansideal. Utveckla en mångkunnig och allsidig personlighet, både social och självförverkligande, allsidig och med ett fördjupat intresse, orienterad mot upplevelser och känslor, men också intellektuell och kommunikativ. Dessa förhållandevis privata ambitioner får konsekvenser också för lokalsamhälle och storsamhälle ofta oavsett vad cirklarna handlar om. I Norberg kunde jag bland annat identifiera sådana som: upprättandet av sociala nätverk (deltagare kunde som en självklarhet säga att de tog kontakt med dem som inte dök upp på cirkelträffen), ökad medborgerlig självständighet (tendensen att själv och tillsammans med andra deltagare svara för egen hälsa och omvårdnad) och mångkunnigheten som sådan (ur ett samhällsperspektiv innebär detta ökad förmåga hos den enskilde medborgaren att se en fråga ur flera olika perspektiv och att lättare kunna ta förändringar).²⁸

Själva förmågan att delta i en social gemenskap som innefattar såväl enskilda som gemensamma intressen utgör en betydelsefull dygd i en fungerande demokrati. Den förmågan är både en förutsättning för och utvecklas genom deltagande i såväl cirklar som annan folkbildande verksamhet förefaller det. En inte oviktig del av folkbildningens betydelse för samhället är troligen vidare det faktum att den, i sig, utgör en medborgerlig arena. Samtal och interaktioner är där inte avpersonifierade som de kan vara i yrkeslivet men heller inte privata och intima som de kan vara i familjelivet, utan just medborgerliga till sin karaktär och utformning. Behärskad intimitet och cirkeltakt tycks känneteckna cirkelns samspelsmönster.²⁹ Att ingå i

en cirkel är både att utöva redan förvärvade medborgardygder, att upprätthålla dem och att tillägna sig nya.

Medborgerliga dygder – frihetens följder

Dygdernas mångfald

Vad är då en medborgerlig dygd, hur uppstår och bekräftas den? Diskussionen om medborgerlig dygd har sina rötter i antikens Grekland, men har i vår tid åter aktualiserats.³⁰ Förhoppningar om att få samhällsgemenskapen att fungera knyts med dygdbegreppet till de enskilda individerna och till det sociala kapital som dessa tillsammans förvaltar. Alltså, i stället för att vi formulerar demokratins villkor i ekonomiska och sociala termer, i formella regler eller anger vilka rättigheter som skall garanteras och vilka skyldigheter som skall avkrävas, kommer demokratidiskussionen alltmer att gälla det medborgerliga samtalets villkor och de medborgerliga dygdernas karaktär. Robert Putnam hävdar i *Den fungerande demokratin* att de omtalade medborgerliga dygderna hederlighet, tillit och laglydnad förklarar en stor del av den skillnad som finns mellan de två undersökta regionernas demokratistatus.³¹ Andra sådana dygder som befordras av deltagandet i allt från fågelskådarklubbar till körsång är, menar han självdisciplin och samarbetsförmåga.³² En annan forskare Nicholas Burbules, menar att en pedagogisk situation underlättas av att de studerande kan kontrollera sig själv, vara toleranta och visa tålmod.³³

Vi kunde lika väl välja några andra dygder. Listan på de önskvärda medborgerliga dygderna kan, som framgår inte minst i den nyutkomna boken *Framtidens dygder*, göras mycket lång.³⁴ Tendensen att göra demokratin avhängig en uppsättning förvärvade individuella dygder är främst förenligt med en liberal demokratitolkning. Samtidigt är det, oavsett demokratiförståelse, svårt att komma förbi tanken att demokratin måste bäras upp av enskilda individers värderingar, förhållningssätt och handlingar. Även den som har en mer kollektiv och socialistisk demokratisyn tenderar att göra det. Går vi till Jürgen Habermas, som söker rädda upplysningstanken, genom att förnya och omforma det moderna projektet till en kommunikativ demokrati kommer även han nära ett sådant tänkande. Förvärvade kompetenser hos den enskilde ska säkra det öppna samtalet i en fungerande offentlighet som utgör demokratins kärna. Så kan vi läsa hans idealtypiska framställning av de kommunikativa handlingarnas förutsättningar. En äkta, livsvärldspräglad kommunikation, skall

grundas på viljan att dryfta frågor om det goda och sanna, skall vara bekräftande, vila på egen övertygelse och sträva efter att uppnå gemensam förståelse och sträva efter att samordna handlande i syfte att förändra världen.³⁵ Hur vi än vänder och vrider på formuleringar som dessa är de inte långt från dygdbegreppet, den väsentliga skillnaden gäller synen på hur kompetenserna uppstår och vidmakthålls. Stipulativa formuleringar av den här typen finner vi också hos ett flertal andra författare som diskuterar demokratins villkor och förutsättningar.

Så diskuterar Carol Gould, i ett avsnitt i sin bok *Rethinking Democracy*, jämlik frihet som rätten till självutveckling och den ”demokratiska personligheten”. De karakteristika som Gould ger för denna kan också läsas som en lista på medborgerliga dygder. De viktigaste är: initiativförmåga, en läggning för ömsesidighet, tolerans och respekt för andras åsikter, flexibilitet och öppenhet, hängivenhet och ansvarskänsla.³⁶

Nu föds vi inte med dygder, de är delar av civilisationsprocessen och förvärfvas i ett socialt samspel med andra. Men när, var och hur förvärfvas medborgerliga dygder? Hur uppstår förmågorna att kunna formulera och utbyta erfarenheter, åsikter och att samordna handlingar mot ett gemensamt mål?

Leken som dygdernas källa

Inom lekteori brukar man identifiera ett antal villkor för att lek mellan barn skall kunna fungera. Sammanfattningsvis är dessa: förmågan att avge och tolka signaler om när leken skall börja, sluta eller bara tillfälligt avbrytas, visa respekt för situationens krav på ömsesidighet, sträva efter samförstånd och att ha förmåga till turtagande. Ser vi närmare till dessa bestämmningar kan vi mycket väl tolka dem som grundläggande medborgerliga dygders ursprung. Ett samspel utgår alltid från bestämda villkor. Det gäller för barnet, som för den vuxna, att ha förståelse för dessa villkor, veta både när de är giltiga och när de inte gäller. I leken, som i livet, är det ibland nödvändigt att tillfälligt bryta samspelet, för att söka förändra villkoren eller helt enkelt därför att omständigheterna kräver någon annan form av aktivitet.³⁷ Vidare är bristen på ömsesidighet förödande för både lek, vänskap och medborgerligt. De kräver alla en balans, ingen part får dominera. Av den anledningen är också överdriven passivitet, underkastelse och utebliven ”social respons”, brist på gensvar också förödande för allt samspel.³⁸ Nu kan, menar jag leken i barndomen

på många sätt liknas vid kulturella aktiviteter i vuxenåldern. Att delta i folkbildande verksamheter är ofta en betydelsefull och ”allvarsam lek”. En lek som både utvecklar och vidmakthåller en rad medborgerliga dygder.

Folkbildning som frihetsmöjlighet

Jag har tidigare antytt att intresset för den enskilde individen i de stora folkrörelserna tycks ha blivit mindre från 20-talet och framåt. Successivt förefaller de, i snäv mening mindre samhällsnyttiga, sidorna i föreningsliv och organisationer ha mönstrats ut. Det som tidigt var en fråga både om att erövra den politiska makten och att i en självbildningsprocess få del av livets goda blev alltmer en fråga enbart om politisk makt och materiell välfärd. Individens växt fick ge plats för kollektivets stärkande. Den breda, humanistiska bildningstanken, att erövrandet av kulturarvet och utvecklandet av egna livsmål också skulle leda till demokrati och fullvärdigt medborgarskap, kom alltmer att ersättas med instrumentell utbildning. Ändå har folkbildningens verksamheter troligen bibehållit en del av sin förmåga att härbärgera individualism och särart. Detta trots att den kommit att alltmer inordnas i ett övergripande, statligt finansierat, program för medborgarbildning med åtföljande kontroll. Tillsvidare består möjligheten att, med statliga subventioner, odla personligheten, förverkliga strängt individuella intressen och tillgodose egna behov i cirkelverksamhet och i folkhögskolekurser.

I en uppmärksam utvärderingsrapport, utförd av Lena Lindgren på beställning av Folkbildningsrådet, ställs en fråga som också är rapportens titel: ”Kan en filthatt stärka demokratin?”³⁹ Författarens poäng är att när deltagare i svensk folkbildning, här en cirkeldeltagare som lär sig tova en filthatt, ställs inför frågor om huruvida cirkeln bidrar till att uppfylla statens folkbildningsmål, blir de närmast uppbragta. I cirkeln går man för att lära sig något tillsammans med andra likasinnade. Man går där för att förverkliga sig själv – inte för att förverkliga demokratin, förändra samhället eller den egna livssituationen. Så kan vi förstå svaren. Den bilden får vi också i en rad andra samtida studier av folkbildningens olika verksamheter.⁴⁰ Det är huvudsakligen för att utveckla egna kunskaper, intressen och därmed den egna personligheten som man söker sig till folkbildningen, inte för att bli en politiskt mer aktiv medborgare. Här kunde vi göra halt och nöja oss med att konstatera att jämlikhet och solidarisk delaktighet i samhällsförändrande handling inte

längre tycks vara centrala värden för deltagarna. Därmed borde vi också kunna ifrågasätta folkbildningens samhälleliga legitimitet om vi tar demokratimålen, såsom de är formulerade av staten på allvar.

Eftersom frihetsvärdet emellertid måste betraktas som lika centralt som jämlikhetsvärdet i vår typ av demokrati, självständighet och autonomi ses som minst lika viktigt som gemenskap, blir domen över demokratiutvecklingen och den svenska folkbildningen inte lika lätt att fälla. Den ursprungligen retoriskt ställda frågan, "Kan en filhatt stärka demokratin?", kan nämligen mycket väl besvaras med ett ja. Att någon går i en cirkel för att lära sig tova en filhatt behöver inte tas som ett tecken på folkbildningens och demokratins förfall. Deltagarnas förnekande till trots har den cirkel de deltar i ett värde för demokratin. Både som uttryck för frihetens förverkligande och som en smedja för medborgerliga dygder. Att tova en filhatt *kan* ses som ett reellt förverkligande av den frihet som alltid varit socialismens mål.

Att tillgodose personliga behov och intressen, rentav formulera och fullfölja egna livsmål inom ramen för folkbildningsverksamhet utgör på sitt sätt ett förverkligande av demokratin. En demokrati behöver sina differentierade subjekt, individer som är olika varandra, som har skilda värderingar, referenser och kompetenser. Utan dessa olikheter, sociala och kulturella distinktioner, finns ingen grund för att den demokratiska dialogen ska uppstå. Inget medborgerligt möte kan då äga rum, inget meningsutbyte är då möjligt.

Individualism – förutsättning och mål för demokratin?

Det förlorade subjektet

Under de senaste årtiondena har det varit en växande tendens inom human- och samhällsvetenskap att vilja avskaffa individen, den storhet till vilken vi vanligen refererar när vi tänker på oss själva och våra liv. I den symboliska interaktionismens och kultursociologins namn framställs de inre upplevelserna av sammanhängande, livslång identitet närmast som en illusion. Vi skapas och existerar, menar man, som individer främst i samspelet mellan människor. Den kontinuitet i livet och personliga identitet vi gärna vill hävda är, så förstått, resultatet av vårt förnufts strävan att skapa en inre logik. Vi skapar den genom att ständigt omredigera och på nytt berätta vår

livshistoria, för oss själva och för andra. Berövade ett kulturellt och socialt sammanhang är vi kort sagt varken människor eller individer. Så skulle vi, kanske något tillspetsat, kunna formulera den syn på människan som dominerar mycket av tidens vetenskap. I det perspektivet framstår också medvetandet som temporärt, föränderligt och tämligen irrationellt. Det byggs upp och vidmakthålls i socialt samspel men har ingen egen inre konstitution. Vi blickar inte ut ifrån vårt inre mot omvärlden utan vi blir till i samspelet med den, medvetandet är liksom våra handlingar och dispositioner inget annat än ett resultat av det samspelet.

Den här bilden av subjektets ursprung har sitt värde, menar jag, främst som korrektiv till tidigare substantiella perspektiv på individen. Accepterar vi fullständigt ett social-konstruktivistiskt perspektiv på individen får det emellertid förödande konsekvenser för vår förståelse av den västerländska demokratin. Upplysningstänkande, liberal medborgarrättsfilosofi men också mer kollektiva, kommunitära tolkningar av demokratin förutsätter existensen av individer som har förmåga till medvetenhet, känsla, vilja, rationellt tänkande, planmässig handling och inte minst att dra slutsatser av handlingars konsekvenser. Vi måste kort sagt endera förutsätta, eller ange villkor för uppkomsten av, historiska subjekt.

Samhällsvetenskaperna, men också en hel del av de humanistiska vetenskaperna, tenderar att arbeta analytiskt-historiskt, studera händelser som redan inträffat och söka orsaker som kan förklara olika fenomen. Risken är då uppenbar att det som redan inträffat framstår som det enda tänkbara, ett nödvändigt utfall av givna förutsättningar. Något annat än det som faktiskt inträffat kunde inte ha hänt, är då slutsatsen. Problemet med sådana orsaksanalyser är att de inte lämnar utrymme för människans unika kapacitet att vara gränsöverskridande, att tänka och handla kreativt. Både som vetenskapligt och politiskt problem är detta gammalt och välkänt, men till största delen ännu olöst. Ser vi till vår egen samtid är Berlinmurens och Sovjetimperiets fall ett exempel på en snabb historisk scenförändring som ingen förutsåg, trots den betydande kunskap om samhälle och människa vi tycker oss förfoga över. Något oväntat inträffar, kanske till följd av en förändring i det kollektivt medvetna, en rörelse i folket; möjligen som ett resultat av enskilda individernas förmåga att skapa sig själva som historiska subjekt, att överskrida de givna omständigheterna och tankemönstren?

Den "fria och frivilliga" folkbildningen

Av tradition talar vi om folkbildning som "fri och frivillig". Med det menar vi att den, i princip, ska stå fri främst från staten men också från kommersiella intressen. Deltagandet i verksamheterna skall inte heller vara påtvingat, helst ska det vara resultatet av ett självständigt fritt val. Nu vet vi att verkligheten, åtminstone ibland, sett och ser annorlunda ut. Staten var tidigt en verksam, finansierande, reglerande och kontrollerande kraft. De stora folkrörelserna, deras studieförbund och folkhögskolor, har också de haft anspråk på styrning och kontroll. Någon verkligt fri kritisk offentlighet där medborgare utan inblandning mötts, bytt erfarenheter, formerat opinioner och förberett gränsöverskridande handlingar har kanske därför inte annat än kortsiktigt och undantagsvis existerat.⁴¹ Ändå, sett i jämförelse med vad det offentliga utbildningsväsendet kunnat erbjuda och utrymme i samhället i övrigt för fritt erfarenhets- och åsiktsutbyte och handlingsförberedelse har folkbildningens möjligheter varit goda. Något liknande kan sägas om det frivilliga deltagandet. Det är sant att det ofta kan vara mer eller mindre tvingande omständigheter som fört människor till folkbildningens olika verksamheter. Det kan ha varit arbetslöshet, som på 1930-talet och 90-talet, brister i det obligatoriska skolväsendet eller personliga kriser, men det har ändå alltid funnits möjligheten att lämna verksamheterna utan att detta fått omedelbara konsekvenser för den enskilde deltagaren.

Begreppen "fri och frivillig" tycks, trots allt, alltjämt ha en betydelsefull innebörd för folkbildningens deltagare. Så framstod det i vår studie av Cirkelsamhället. Ett betydande antal av de intervjuade cirkeldeltagarna fällde spontana kommentarer om hur viktigt det var att de i studiecirkeln inte var utsatta för bedömning och rangordning och att de, om de så ville, kunde avbryta sitt deltagande. Kort sagt, verksamheten vilade på förutsättningen att de kände lust till deltagande. Lust att fördjupa ett intresse, lära sig något bestämt men också att ingå i en social samvaro under otvungna former. Motsatt situation, att vara bedömd, rangordnad och tvingad att delta utan möjlighet till mer omfattande språkligt och socialt utbyte möter vi tyvärr alltjämt i den obligatoriska och i den "frivilliga" gymnasieskolan. Den avgörande skillnaden mellan dessa två former för bildning och utbildning är, vill jag hävda, att det ännu är möjligt att både delta som och forma sig själv till subjekt i merparten av folkbildningens verksamheter och att hindren för detta, objektifieringen och den samhälleliga kontrollen, ännu dominerar i den reguljära skolan.⁴²

Möjligheten att som enskild individ välja om man vill delta eller inte, men också att i den folkbildande verksamheten arbeta på att vidareutveckla sin egen särart och unicitet, sin historiska subjektsskärmar, är en central och hittills underskattad demokratispekt. Vi för i dag en diskussion om vikten av erkännandet, det erkännandet skall kanske börja med att den enskildes strävan att forma sig själv till ett självständigt historiskt subjekt respekteras?

Noter

¹ Folkbildning som begrepp förutsätter en agent, staten, rörelsen. Jag kan givetvis också bilda mig själv, men knappast ”folkbilda” mig. Av bl.a. den anledningen diskuterar jag här inte den verkligt fria bildningen, den där prefixet folk inte längre är nödvändigt.

² Här har jag utgått ifrån Leander (1980). Åtskilliga andra har emellertid både förr och senare skrivit om skedet, för fler referenser se ex. min forskningsöversikt Sundgren (1998).

³ Se Pettersson (1992).

⁴ Intressant är att också musikens förädlade kraft ansågs så betydande. Eva Öhrström m. fl. (1997) diskuterar detta i boken *Musiken, folket och bildningen: Glimtar ur folkbildningens historia*.

⁵ Det välkända citatet hos Kant (1784) lyder ”Upplysning är människans utträde ur hennes självförvållade omyndighet. Omyndighet är oförmågan att göra bruk av sitt förstånd utan någon annans ledning. Självförvållad är denna omyndighet om orsaken till densamma inte ligger i brist på förstånd, utan i brist på beslutsamhet och mod att göra bruk av det utan någon annans ledning. Sapere aude! Hav mod att göra bruk av ditt eget förstånd! lyder alltså upplysningens valspråk.”

⁶ Det är den liberale folkbildaren och Verdandisten Carl Cederblad (1932) som formulerar sig så i sin bok *Bildningens väg: Idéerna och livet* s. 40.

⁷ Anton Nyström (1879) i *Kapitalets och arbetets problem*.

⁸ Tron, att vetenskap och forskning ska lösa mänsklighetens problem och ge oss alla mesta möjliga lycka är alltså ett bärande inslag i vårt samhälle. Svensk folkbildning har strängt taget ända sedan sekelskiftet varit en av de främsta förespråkarna för vetenskapens popularisering, från Verdandis populära småskrifter till dagens öppna föreläsningsverksamhet i Stockholm ABF:s regi.

⁹ Bernt Gustavsson (1991) låter i sin avhandling *Bildningens väg: Tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880-1930* Ellen Key representera självbildningsidealet i motsats till bl.a. Rikard Sandler som får stå för ett medborgarbildningsideal och Arthur Engberg som får representera ett humanistiskt bildningsideal. En grundläggande föreställning hos flertalet av dessa tidiga folkbildare var emellertid just att det inte förelåg någon motsättning mellan att bilda sig själv, enskilt och i kollektiv, erövra kulturarvet och att bli fullvärdig medborgare i

demokratin. Tvärtom ska socialismen hos Ellen Key och många med henne vara just vägen till möjligheterna att i bilda sig i humanismens tradition och att förverkliga egna livsmål.

¹⁰ Tidigt hade den funnits i det religiösa läsarsällskapen. Där skulle man själv uttolka skriften, samtala om dess innebörd och konsekvenser utan inblandning utifrån och uppifrån, bl.a. skriver Ambjörnsson (1988) om detta. Oscar Olssons motion är återgiven som bilaga i Arvidsson (1991).

¹¹ Arvidsson (1991) s. 277.

¹² A. a. s. 279.

¹³ A. a. s. 280-281.

¹⁴ Båda i sin tur influerade av Rousseau och Pestalozzi, två av den moderna reformpedagogikens grundare.

¹⁵ 1920 års folkbildningssakkunniga efter Andersson (1978) "Folkbildning och samhälle" i Järtelius (1978).

¹⁶ Det är mot den bakgrunden vi också ska förstå den turbulens som uppstår när folkhögskolerörelsen aktivt söker motarbeta arbetarnas inträde i skolformen, tydligast illustrerad av striderna på Håla och Brunnsvik i början av vårt sekel.

¹⁷ SFS 1919 nr 866 §1. Se Swensson (1968) om inrättandet av folkhögskoleinspektörtjänst och ökat statsbidrag. I Svensk folkhögskola 100 år s. 220 ff.

¹⁸ Se Ambjörnsson a. a.

¹⁹ Se Hellblom (1985) som sätter Habermas (1962/1988) offentlighetsbegrepp i arbete sin analys av arbetarrörelsen och folkbildningen.

²⁰ Om detta har Karin Nordberg (1998) skrivit en idéhistorisk avhandling *Folkhemmets röst. Radion som folkbildare 1925-1950*.

²¹ Ett studiematerial utarbetades av Folksam/Brevskolan på basis av Curt Åmarsk och Erland Mindus båda böcker: *Individ, personlighet och medmänsklig miljö* respektive *Arbete och mental hälsa*. Studiematerialet bar titeln *Mentalhälsa i arbetslivet*: Brevkurs (1969). En kritisk "motbok" utkom också skriven av Christina Flordh m.fl. (1969) med den utmanande titeln *Konsten att dressera människor*.

²² Ett aktuellt exempel på hur staten och folkrörelserna gör gemensam sak för att påverka medborgarskapet är de miljoner som regeringen avsatt för att folkbilda om EMU. Observera att jag inte ifrågasätter folkbildningsorganisationernas förmåga att hantera denna fråga på ett sakligt och objektivt sätt, men bara det faktum att staten och folkrörelserna avgör hur folkets bildningsintresse ska fokuseras och kanaliseras är i sig anmärkningsvärt. Intressant är också att det är det europeiska medborgarskapet som är föremål för intresse och inte längre det nationella.

²³ Att verksamheterna i allt väsentligt var statsfinansierade ansågs inte vara något hinder för en ökad rörelseprofil.

²⁴ Enligt en undersökning vi gjorde bland ca 500 folkhögskoleelever, Sundgren (1986). Ett liknande resultat kommer Lindgren (1996) till.

- ²⁵ Se Andersson, E., Laginder, A-M., Larsson, S. och Sundgren, G. 1996. *Cirkelsamhället: Studiecirkelns betydelser för individ och lokalsamhälle*. (SOU 1996:47).
- ²⁶ Se kapitel 6 i a. a.
- ²⁷ Louise Waldén diskuterar (1994) i Andersson & Waldén (1996) hantverks-cirkelns betydelse för individ och samhälle, särskilt behandlar hon välbefinnandet som ett värde i sig.
- ²⁸ Se Sundgren (1997) ”Studiecirkeln och det aktiva medborgarskapet” för en utförligare beskrivning.
- ²⁹ Se a. a. för en utförligare tolkning.
- ³⁰ Vi kan undra över varför det är så. Ett rimligt antagande är kanske att det hänger samman med att tilltron till hierarkierna och de stora systemen minskat och att vi i dess ställe fått en marknadsorientering och en högre grad av individualisering.
- ³¹ Putnam (1996) s. 134.
- ³² A. a. s. 111.
- ³³ Burbules (1993) s. 36 ff.
- ³⁴ Aspers & Uddhammar (red) (1998). Se t.ex. Anders Tollands bidrag ”Dygder för alla tider” och det ”försök till en dygdkatalog han där gör a. a. s. 65.
- ³⁵ Habermas, J. (1990) s. 192 ff. *Kommunikativt handlande: Texter om språk, rationalitet och samhälle*.
- ³⁶ Gould (1988) s. 291 ff.
- ³⁷ Se t.ex. Knutsdotter Olofsson (1987) s. 28 ff.
- ³⁸ För en både dråplig och insiktsfull skildring av interaktionens förutsättningar se Asplund (1987)
- ³⁹ Lindgren (1996) a. a.
- ⁴⁰ Se ex. Per Hartman (1996).
- ⁴¹ Hellblom a. a. ger t.ex. en mycket kritisk bild av historien på den här punkten.
- ⁴² Jag för en längre diskussion om vad som skiljer skola och folkbildning åt i en bok under publicering, Sundgren (1999).

Referenser

- Ambjörnsson, R. (1988) *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle*. Stockholm: Carlsson
- Andersson, B. (1978) "Folkbildning och samhälle" i *Folkbildningsboken: Ett totalpedagogiskt synsätt på bildning inom olika livsskeden och samhällsområden*. Järtelius (1978)
- Andersson, E., Laginder, A-M., Larsson, Sundgren, G. (1996) *Cirkelsamhället. Studiecirkelns betydelse för individ och lokalsamhälle* (SOU 1996:47). Stockholm: Fritzes
- Andersson, Y. & Waldén, L. (1996) *Kunskapssyn och samhällsnytta i hantverkscirklar och hantverksutövande*. SOU 1996:122. Stockholm: Fritzes
- Arvidson, L. (1991) *Folkbildning och självuppfostran. En analys av Oscar Olssons idé- och bildningssyn*. Linköpings universitet: Institutionen för pedagogik och psykologi. / Stockholm: Tiden
- Aspers & Uddhammar (red) (1998) *Framtidens dygder: Om etik i praktiken*. Stockholm: City University Press
- Asplund, J. (1987) *Om hälsningscermonier, mikromakt och asocial pratsamhet*. Göteborg: Korpen
- Burbules, N. C. (1993) *Dialogue in teaching – Theory and Practice*. New York/London: Teachers College Press
- Cederblad, C. (1932) *Bildningens väg: Idéerna och livet*. Uppsala: Lindblads förlag
- Flordh, C. m.fl. (1969) *Konsten att dressera människor*. Stockholm: Prisma
- Gould, C. C. (1988) *Rethinking Democracy: freedom and social politics, economy and society*. Cambridge: Cambridge University Press
- Gustavsson, B. (1991) *Bildningens väg. Tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880-1930*. Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Habermas, J. (1962/1988) *Borgerlig offentlighet*. Stockholm: Arkiv
- Habermas, J. (1990) s. 192 ff. *Kommunikativt handlande: Texter om språk, rationalitet och samhälle*
- Hartman, P. (1996) *Studier i förening: några medlemmars tankar om demokrati och cirkelstudier i folkrörelser*. Linköpings universitet: Institutionen för pedagogik och psykologi / Skapande Vetande

- Hellblom, L. (1985) *Från primitiv till organiserad demokrati: En studie av några offentligheter inom den socialdemokratiska arbetarrörelsen med utgångspunkt i 1970-talets studiecirklar i Vikmanshyttan och Söderfors*. Stockholm: Salamanders förlag
- Järtelius, A. (1978) *Folkbildningsboken : Ett totalpedagogiskt synsätt på bildning inom olika livsskeden och samhällsområden*. Malmö: LiberLäromedel
- Kant, I. (1784) "Vad är upplysning", I *Berlinische Monatschrift*. I Östling, B. (red.) (1989). *Vad är upplysning?* Stockholm: Symposion
- Knutsdotter Olofsson, B. (1987) *Lek för livet*. Stockholm: HLS Förlag
- Leander, S. (1980) *Folkbildningens födelse*. Stockholm: Nordiska museet
- Lindgren, L. (1996) *Kan en filthatt stärka demokratin? Om mål och ideal i folkbildningssammanhang*. Stockholm: Carlsson
- Mentalhälsa i arbetslivet: Brevkurs. (1969) Stockholm: Folksam/Brevskolan.
- Nordberg, K. (1998) *Folkhemmets röst. Radion som folkbildare 1925-1950*. Umeå universitet: Institutionen för idéhistoria. / Stockholm: Symposion
- Nyström, A. (1879) *Sambälleliga tidsfrågor: en följd av folkskrifter. Del 1:1 Kapitalets och arbetets problem*
- Pettersson, L. (1992) *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham: Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809-1860*. Historiska institutionen. Uppsala
- Putnam, R. D. (1996) *Den fungerande demokratin: Medborgarandans rötter i Italien*. Stockholm: SNS förlag
- Sundgren, G. (1986) *Folkhögskolepedagogik mellan myndighet och medborgare: En studie av ett forsknings- och utvecklingsarbete på fem folkhögskolor 1975 – 1978*. Akad. avh. Stockholms universitet: Pedagogiska institutionen: Umilrapport; 22
- Sundgren, G. (1997). "Studiecirkeln och det aktiva medborgarskapet". I *Årsbok om folkbildning. Forskning och utveckling*. Stockholm: Föreningen för Folkbildningsforskning

- Sundgren, G. (1998) *Folkbildningsforskning en kunskapsöversikt: Om forskningsfältets historiska bakgrund, nuläge och framtid. Del 1.* Stockholm: Folkbildningsrådet
- Sundgren, (1999) *Skola och folkbildning: En jämförande diskussion.* Manus under publicering
- Swensson, S. (1968) ”Folkhögskolan och myndigheterna. ”. I *Svensk folkhögskola 100 år Del 1.* Stockholm: Liber
- Waldén, L. (1994) *Handen och anden. De textila studiecirkelarnas hemligheter.* Stockholm: Carlsson
- Öhrström, E. (red.) (1997) *Musiken, folket och bildningen: Glimtar ur folkbildningens historia.* Linköpings universitet: Skapande Vetande / Mimer